

DUGOOTOČKI ČAKAVSKI GOVORI

PREDGOVOR

Nazivom radnje »Dugootočki čakavski govori« određuje se i opseg i vrsta pitanja koja se u njoj obrađuju. Riječ je o govorima na Dugom otoku, a oni se već naslovom radnje određuju kao čakavski. Kako ni dugootočka čakavština nije u svim mjestima posve ista, u naslovu je upotrijebljen množinski oblik (čakavski govori) i u radnji se upozorava na mjesne govorne razlike.

Pri opisu govornih osobina ne mogu se ni izbjeći ni zanemariti uvjeti (povijesni, zemljopisni, vjerski, etnički i drugi) koji su utjecali na sadašnje govorno stanje pa su stoga u radnji obuhvaćena mnoga pitanja koja nisu strogo dijalekatska, ali pridonose da se dijalekat promatra u svjetlu svih onih čimbenika koji su sudjelovali u njegovu oblikovanju.

Opis dugootočke čakavštine iziskivao bi i više nego se nalazi u ovoj radnji, ali se sve nikada ne može obuhvatiti, najmanje je to moguće u pregledu. Zato će mnoga dijalekatska pitanja trebati ostaviti bližoj ili daljoj budućnosti i budućim istraživačima. To se osobito odnosi na rječničku i onomastičku građu koja u ovoj radnji nije mogla biti ni sustavno obuhvaćena ni potanko obrađena, ali nije, dakako, ni posve zanemarena. Obuhvaćeno je onoliko koliko je bilo dovoljno da pruži osnovnu obavijest i o toj građi kao sastavnom dijelu dugootočke dijalekatske problematike.

Obrađujući dugootočku dijalekatsku građu, stalno sam imao na umu da dugootočki čakavski govori ne pripadaju samo zajednici čakavskih govora, odnosno samo zajednici hrvatskih govora, nego da su svojevrsan oblik općejezičnoga fenomena. Zato sam nastojao otkriti i prikazati kako se u njima ostvaruju i neke općeljudske izražajne mogućnosti i kako se u tim govorima odražavaju općejezične spoznaje. A zbog pripadnosti dugootočkih govora hrvatskoj čakavštini i općenito hrvatskom jeziku, posebno sam se trudio da odredim mjesto tih govora u dijalekatskom šarenilu čakavskoga narječja i hrvatskoga jezika.

Zbog potrebe da se radnja objavi kao zaokružena cjelina, u njoj su obuhvaćeni i neki njezini već objavljeni ili iskorišteni fragmenti u drugim radnjama, jer bi bez njih ova radnja bila torzo, bez suvisloga odnosa dijelova i cjeline. O pojedinim problemima iz ove radnje ili o dugotočkoj govornoj i srodnoj problematici općenito objavio sam dosada ove priloge:

- Porijeklo naziva Citorij. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 2, 401—410, 1955.
- Izvještaj o ispitivanju govora na Dugom otoku. Ljetopis JAZU, 62, 381—387, 1957.
- Dugotočki čakavski govori, I—IX, 1—179 (s priložima; doktorska disertacija — rukopis), 1958.
- Ušaljev glagoljski natpis. Ljetopis JAZU, 64, 352—356, 1960.
- Stilistika u dijalektologiji. Suvremena lingvistika, 1, 1—11, 1962.
- Čakavske stilističke studije: I. Infinitiv u službi imenice. Filologija, 3, 49—52, 1962.
- Leksički problemi u toponomastici. Zbornik za filologiju i lingvistiku MS, VI, 117—123, 1963.
- Izvanjezične izražajne kategorije. Zbornik za filologiju i lingvistiku MS, VII, 53—58, 1965.
- Saljske dječje igre i običaji: Etnografsko-jezično-melografski prinos. Zbornik za narodni život i običaje, 42, 85—152, 1965.
- Jedna usporedba dijalekatskog izgovora s književnim. Radovi Naučnog društva BiH, XXVI, 141—147, 1965.
- Čakavske stilističke studije: II. Funkcioniranje gramatičkih lica u direktnom obraćanju. Filologija, 5, 47—50, 1967.
- Prilozi studiji o Dugom otoku. Starohrvatska prosvjeta, Serija III, 10, 165—179, 1968.
- Pizych na otoku Žirju. Onomastica jugoslavica, 1, 57—61, 1969.
- Parda na otoku Ižu. Onomastica jugoslavica, 2, 91—94, 1970.
- Naziv »ad Capisam« na Dugom otoku. Onomastica jugoslavica, 2, 95—98, 1970.
- Upotreba nepromjenjivih riječi u čakavskim govorima na Dugom otoku. Čakavska rič, 2, 29—40, 1971.
- O govorima zadarskog otočja. Ljetopis JAZU, 76, 261—268, 1972.
- Čakavske stilističke studije: III, IV. i V. Suvremena lingvistika, 5—6, 15—18, 1972.
- Čakavske stilističke studije: VI. Filologija, 7, 69—72, 1973.
- Stilistika u dijalektologiji: Prilozi VII. međunarodnom kongresu slavista — HFD, 35—40, 1973.

Napomena 1.

Pojedinih sam se pitanja iz dugootočke dijalekatske problematike dotakao i u nekim drugim svojim priložima; osobito su brojni dugootočki ihtiološki podaci obuhvaćeni u većem broju mojih članaka i rasprava o ribarskoj terminologiji.

Sustavno sam dugootočku dijalekatsku građu prikupio i u obradbi punktova Sali i Božava po kvestionaru za hrvatsko-srpski dijalektološki atlas i Sali za općeslavenski lingvistički atlas.

Napomena 2.

Radnja je u cjelini napisana do kraja 1958. godine. Kasnije sam je samo do neke mjere prilagođivao novim zahtjevima u lingvistici i priredio za tisak. Želio sam, naime, da se objavi kako je koncipirana do 1958. pa je razumljivo što u njoj nije obuhvaćena brojna novija literatura o srodnoj problematici i što nisu iskorišteni ni rezultati te literature.

DOKUMENTACIJA

A. KRATICE I LITERATURA

Antoljak, Katastik

— Stjepan Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća. *Starine JAZU* 42, 371—417, Zagreb 1949.

APhI

— Association Phonétique Internationale, Paris.

Aranza

— Vidi: Jagić-Aranza.

ARj

— Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Belić, O čak. akc.

— Aleksandar Belić, O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji. *Glas SAN* 168, 1—39, Beograd 1935.

Belić, Zamětki

— Aleksandar Belić, Zamětki po čakavskim' govoram'. *Izv. RJAN* XIV—2, 181—266, 1909.

Bianchi, Zara christiana

— C. F. Bianchi, *Zara christiana* II, Zara 1879.

Boranić, Onomatopejske riječi

— Dr. Dragutin Boranić, Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima, *Rad JAZU* 178, 1—86, 1909.

Cd. i Cod. dipl.

- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. II—XV, sabrao i uredio T. Smičiklas.

Cronia, Građa

- Arturo Cronia, Građa o božavskom narječju. Južno-sl. fil. VII, 69—110, Beograd 1928.

HAZ

- Historijski arhiv u Zadru.

Guberina, Povezanost

- Petar Guberina, Povezanost jezičnih elemenata, 1—430, Matica Hrvatska, Zagreb 1952.

Guberina, Zvuk

- Petar Guberina, Zvuk i pokret u jeziku, 1—219. Matica Hrvatska, Zagreb 1952.

Hamm, Gramatika

- Josip Hamm, Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika, Zagreb 1947.

Hamm-Hraste-Guberina, Govor Suska

- J. Hamm, M. Hraste, P. Guberina, Govor otoka Suska. HDZ I, 1—185, Zagreb 1956. (Citira se samo HDZ).

Hamm, Praslav. ě

- Dr. Josip Hamm, Praslav. ě i njegov izgovor. Beogradski međunarodni slavistički sastanak, Beograd 1957, 549—550.

Hamm, Štokavština

- Dr. Josip Hamm, Štokavština donje Podravine. Rad JAZU 275, 1—70, Zagreb 1949.

HDZ

- Hrvatski dijalektološki zbornik, I, Zagreb 1957. (Vidi: Hamm-Hraste-Guberina, Govor Suska).

Hraste, Brački dij.

- Mate Hraste, Čakavski dijalekat ostrva Brača. SDZ, X, 1940, 1—66.

Hraste, Hvarski govor

- Mate Hraste, Čakavski dijalekat ostrva Hvara. JF XIV, 1—57, Beograd 1935.

Hraste, O kanovačkom

- Mate Hraste, O kanovačkom akcentu u Hrvatskoj. Filologija 1, 59—76, Zagreb 1957.

Hraste, Osobine

- Dr. Mate Hraste, Osobine govora otoka Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale. Rad JAZU 272, 123—156, Zagreb 1948.

- Hraste, Rapska akc.**
 — Mate Hraste, *Osobine suvremene rapske akcentuacije*. Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru I, 165—175, Zadar 1955.
- Ivančić, Crtice**
 — O. S. Ivančić, *Povjestne crtice o samostanskom III redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi*. Sa priložima. Zadar 1910.
- Iveković, Dugi otok**
 — Č. Iveković, *Dugi otok i Kornat*, Rad JAZU 245, Zagreb 1928.
- Ivšić, Bilješke.**
 — Dr. Stjepan Ivšić, *Bilješke s predavanja na Fil. fakultetu u Zagrebu i u Hrvatskom fil. društvu*.
- Ivšić, Iz akcentuacije**
 — S. Ivšić, *Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike*, Zbornik radova Fil. fak. I, 359—395, Zagreb 1951.
- Ivšić, Posavski govor**
 — Stjepan Ivšić, *Današnji posavski govor*. Rad JAZU 196, 124—254 i 197, 9—138, Zagreb 1913.
- Ivšić, Prilog**
 — Stjepan Ivšić, *Prilog za slavenski akcenat*. Rad JAZU 187, 133—208, Zagreb 1911.
- Jagić-Aranza, Izvještaj**
 — *Vorläufige Berichte der Balkan-Commission, III. Über die erste Fortsetzung der Dialectforschung auf der Balkanhalbinsel nach den Mittheilungen . . . Dr. J. Aranzas, zusammengestellt von V. Jagić. Poseban otisak iz Anzeiger der phil.-histor. Classe. Jahrg. 1899, Nr. II, 29—68. Wien.*
- Jakić-Cestarić, Refleks jata**
 — Vesna Jakić-Cestarić, *Refleks jata na sjevernodalmatinskim otocima*. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 3, 407—420, Zagreb 1957.
- Jurišić, Govor Vrgade**
 — Dr. Blaž Jurišić, *Govor otoka Vrgade*, *Nastavni vjesnik*, knjiga XLV, 1936—1937, 86—96 i 174—184; knjiga XLVI, 1937—1938, 17—38. Zagreb.
- Kušar, Rapski dij.**
 — M. Kušar, *Rapski dijalekat*. Rad JAZU 118, 1—54, Zagreb 1894.
- Maretić, Gramatika**
 — Dr. T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, I. izdanje, Zagreb 1899.
- Maver, Ricerche**
 — G. Maver, *Petar Skok: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, *Ricerche slavistiche* II, 1953, 184—191.

- Milčetić, Čakavština
 — Ivan Milčetić, Čakavština Kvarnerskih otoka. Rad JAZU 121, 92—131, Zagreb 1895.
- Petricioli, Spomenici
 — Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog Srednjeg vijeka na Dugom otoku, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, svezak 3, 53—63, Zagreb.
- Poljak, Geomorfologija
 — J. Poljak, Geomorfologija otoka Dugog. Prirodoslovna istraživanja JAZU 16, 3—32.
- Rački, Doc.
 — Dr. Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877. »Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. 7.
- Skok, Rib. term.
 — P. Skok, Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Split 1933. (Preštampano iz Jadranske straže br. 3—12, 1932. i 1—3, 1933. god.).
- Skok, Sl. i rom.
 — Akademik Petar Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb, 1950.
- Strgačić, Toponomastička pitanja
 — Ante M. Strgačić, Neka toponomastička i topografska pitanja Dugog otoka. Starohrvatska prosvjeta, II. serija, svezak I, 87—102, Zagreb 1949.
- Šenoa, Prilog
 — M. Šenoa, Prilog poznavanju starih naziva naših otoka. Geografski glasnik XI—XIII, 1949—50, Zagreb.
- Šurmin, Hrv. sp.
 — Dr. Đuro Šurmin, Hrvatski spomenici, sveska I, Zagreb 1898, Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, vol. VI.
- Vjesn. zem. ark.
 — Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva, 1, 253, Zagreb 1899, uređuje dr. I. Bojničić Kninski.
- Živković, Objašnjenje imperativa
 — Dr. S. Živković, Objašnjenje tvorbe imperativa, Jezik br. 2, 62—63, Zagreb 1955—56.

NAPOMENA

Ovdje je navedena samo ona literatura koja ima veće značenje za usporedbu s iznjetim podacima o dugootočkim govorima. Ostala se literatura i spomenutih i drugih autora citira u samom tekstu radnje.

Od kratica donijete su samo one koje su manje obične.

Gramatičke i pravopisne kratice nisu donijete, jer se bilježe na uobičajen način.

B. KRATICE ZA NAZIVE MJESTA

B	—	Brbinj
Bo	—	Božava
D	—	Dragove
L	—	Luka
S	—	Sali
Ša	—	Savar
So	—	Soline
SP	—	Sali — Porat
SS	—	Sali — Selo
VR	—	Veli Rat
Z	—	Zaglav
Ž	—	Žman

C. PODACI O GLAVNIM ISPITANICIMA

Najveći sam dio terenskoga posla obavio ljeti 1955. god. pa su podaci o godinama ispitanika donijeti prema stanju te godine.

1. SS — Šanto Kršulja pok. Jure, 48. god., ribar i zemljoradnik iz Sali. Stalno živi u Salima.
2. SS — Ante Orlić, 45 god., ribar i zemljoradnik iz Sali. Stalno živi u Salima.
3. SS — Milovan Finka Nikolin, 34 god., ribar i zemljoradnik iz Sali. Izbivao iz Sali samo za vrijeme prošloga rata.
4. SB — Marcela Dominis ž. Ivina, 31 god., domaćica iz Sali. Stalno živi u Salima.
5. SP — Ivan Dominis Ivin, 54 god., ribar i zemljoradnik iz Sali. Bio u dva navrata petnaest godina u Americi.
6. S — Mare Finka ž. Nikolina, 64 god., rođena u SP, udana u SS, domaćica. Stalno živi u Salima.
7. S — Matija Aunedi ž. Mladenova, 35 god., rođena u SS, udana u SP, domaćica. Stalno živi u Salima.
8. Z — Joso Ramov pok. Čiče, 55 god., ribar i zemljoradnik iz Zaglava. Stalno živi u Zaglavu.
9. Z — Miro Čuka, 50 god., zemljoradnik iz Zaglava. Stalno živi u Zaglavu.
10. Ž — Albino Bukulin, 55 god., ribar i zemljoradnik iz Žmana. Stalno živi u Žmanu.
11. Ž — Benjamin Morović, 60 god., zemljoradnik iz Žmana. Stalno živi u Žmanu.
12. L — Ljubo Marčina, 56 god., ribar i zemljoradnik iz Luke. Stalno živi u Luci.

13. Sa — Fabijan Šarunić, 42 god., ribar i zemljoradnik iz Savra. Iz mjesta izbivao 4 godine.
14. B — Nikola Brunac, 51 god., ribar i zemljoradnik iz Brbinja. Izbivao 4 godine iz mjesta.
15. D — Danijel Pokler, 40 god., ribar i zemljoradnik iz Dragova. Stalno živi u Dragovama.
16. Bo — Božo Uglešić, 83 god., ribar i zemljoradnik iz Božave. Prije rata izbivao 10 godina iz mjesta.
17. So — Marjan Marin, 43 god., ribar i zemljoradnik iz Solina. Stalno živi u Solinama.
18. VR — Marjan Mirković, 72 god., ribar i zemljoradnik iz Velog Rata. Prije rata bio 10 godina u Americi.
19. VR — Marjan Švorinić, 58 god., ribar i zemljoradnik iz Velog Rata. Prije rata bio u Americi 15 godina.

NAPOMENA

Osim od glavnih ispitanika dosta sam podataka saznao i od slučajnih prolaznika i ispitanika, odraslih i djece, muških i ženskih, koje nisam spomenuo.

DUGI OTOK I NJEGOVA NASELJA

(povijesni osvrt)

Mnoštvo je razasutih podataka o Dugom otoku u objavljenim i neobjavljenim izvorima. Znanstvenici posežu za njima, ali ipak do danas još nemamo orijentacijske slike o tom našem najvećem otoku u zadarskom arhipelagu koja bi trebalo da posluži kao uporište za dalja dublja i svestranija istraživanja. Zato je namjena ovoga uvodnoga dijela da u najkraćem opsegu dađe zaokruženi pregled kulturno-povijesnih prilika na Dugom otoku. Nova građa i nove studije trebalo bi da upotpune njegove nedostatke i osvijetle ono što njime nije bilo moguće obuhvatiti. Prirodno je da su ovdje obuhvaćeni i neki već u znanosti dotaknuti problemi. Oni na taj način izlaze iz svoje izoliranosti i ulaze u organski sastav sumarnoga pregleda te tako dobivaju novi osmišljaj i mjesto u kronološkom nizu promjena na Dugom otoku za period od nekoliko milenija, a to je prva i glavna svrha ovih podataka.

Suvremeni je znanstveni postulat da se dadu zaokružene slike o nekom predmetu, području ili vremenu. Metodološki bi zato jedan od idućih koraka bio da se izradi cjelokupna bibliografija radova o Dugom otoku. Dalji rad bio bi upotpunjavanje i ispravljanje onoga što je prije objavljeno. U vezi s time bilo bi poželjno da se svi zainteresirani o dugootočkoj problematici dogovorno late toga zadatka te u dogledno vrijeme pruže znanosti i našoj javnosti što potpunije podatke o tom zadarskom najvećem otoku, predziđu Zadra u prošlosti i privlačnom

izdanku u sadašnjosti. Dugi otok se doduše ne može izdvojiti od svoga zaleđa Zadra i obližnjih otoka pa će proučavanje često trebati proširiti na zadarsko područje kao cjelinu. Za osvjetljavanje dugootočke problematike to može imati samo prednosti jer će se ona na taj način pokazati bolje osvijetljena i više osmišljena, a to je cilj svakoga znanstvenog rada.

I m e D u g o g o t o k a

Dugi otok dobio je ime po svom neobičnom geografskom obliku. Iako nije najdulji jadranski otok, ipak mu to ime bolje pristaje nego ijednom drugom našem otoku. Dug je preko 46 km, a najveća mu je širina, kod Sali, svega oko 5 km. Na jednom se mjestu, južno od Savra, suzio tek na nešto više od 1 km. Smjestio se između 31⁰58' i 32⁰54' istočne dužine i 43⁰52' i 44⁰11' sjeverne širine.¹ Geografski pripada zadarskom arhipelagu i ujedno je najveći otok toga arhipelaga. Svojim smještajem prema otvorenom moru Dugi otok je na našoj krajnjoj nacionalnoj i jezičnoj periferiji.

Današnje prihvaćeno ime *Dugi otok* niti je povijesno niti je mjesno. Domaće ga stanovništvo sve do nedavna nazivalo samo »otok« ili »naš otok« ili prema tal. *Ižula groša* (tal. *Isola grossa*).

U povijesnim se izvorima Dugi otok spominje pod više različitih imena. Poznatija su:

Pizuch u 10. stoljeću.²

Silago oko 995. godine³

Insula Silagus (Silago) 1060. godine⁴

Tilagus 1195. godine⁵

Insula magna 1287. godine⁶

Insula maiori 1289. godine⁷

S(anc)ta Maria 1311. godine⁸

Insula Bosave 1327. godine⁹

Insula Mečani 1341. godine¹⁰

¹ J. Poljak, Geomorfologija otoka Dugog, Prirodoslovna istraživanja JAZU, 16, 3 - 32.

² Dr F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877 - Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, 7, 404. (Doc.)

³ Doc., 123.

⁴ Doc., 59.

⁵ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 2, 274 - Sabrao i uredio T. Smičiklas. (Cd.)

⁶ Cd., 6, 590.

⁷ Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva, 1, 253, Zagreb 1899. (Vj. zem. ark.)

⁸ Fascimile della carta nautica di Pietro Visconti di Genova dell' a. 1311. M. Šenoa, Prilog poznavanju starih naziva naših otoka, Geografski glasnik, XI-XII, Zagreb, 1949/50. (Šenoa, Prilog)

⁹ Cd., 9, 335.

¹⁰ Cd., 10, 607.

Insula Verbigni 1370. godine¹¹
Veli otok 1460. godine¹²
*Isola di Sale*¹³
Insula Sale 1475. godine¹⁴
Proversa u 15. stoljeću¹⁵
Insula Templi u 16. stoljeću¹⁶
Isola grossa u 17. stoljeću¹⁷
Debeli otok u 17. stoljeću.¹⁸

Sva su ta imena rezultat određenih povijesnih uvjeta; oni se mogu svesti na političku pripadnost Dugog otoka,¹⁹ na privrednu važnost njegovih naselja po kojima se često kao »pars pro toto« naziva čitav otok, na geografski izgled i položaj Dugog otoka i nacionalni sastav stanovništva, a nisu bez važnosti ni crkveno-vjerske prilike na njemu.

Dugi otok do pisanih izvora

Prije 10. st. Dugi otok nije identificiran u povijesnim izvorima. Ipak je sigurno da je Dugi otok bio naseljen već od srednjega paleolitika. Na lokalitetu *Panjorovica* (kod svjetionika na Velom ratu, nedaleko od mje-

¹¹ Cd., 14, 298.

¹² Dr Đuro Šurmin, Hrvatski spomenici, svezak I, Zagreb 1898. – Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, VI, 221.

¹³ C. F. Bianchi, Zara Christiana, II, 77, Zara 1879, bez dokumentacije. (Zara Christiana)

¹⁴ Ispor. Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, Starohrvatska prosvjeta, III serija 3, str. 62, bilj. 59. i 60, Zagreb 1954. (Petricioli, Spomenici). Na tom je mjestu i dokumentacija o podatku.

¹⁵ Fascimile del planisfero del mondo conosciuto del XV secolo, orig. Firenze (Šenoa, Prilog). – Proversa je morski prolaz između Dugog otoka i otoka Kornata. Nije nimalo čudno što je sav otok prozvan po tom prolazu kad se zna kolika je njegova važnost na morskom putu iz otvorenog mora prema mirnim vodama kanala između oba reda zadarskih otoka i prema samome Zadru.

¹⁶ Carte Pisane (Šenoa, Prilog).

¹⁷ Isola grossa bilježi se 1655. godine. Congregatio nationis Illyricae (Šenoa, Prilog). Tako je i u Bianchija (Zara Christiana).

¹⁸ Jaketa Palmotić Dionorić, *Dubrovnik ponovljen*, pjevanje II, stih 131:

»Debelijeh se kod otokâ
Iznadosmo puni sreće,
Gdje godina prem žestoka
sagnala nas bješe veće.«

Izdavačeva opaska (str. 33): »Debeli otok kod Zadra (Isola Grossa, ili isola Lunga)«.

Izdavačeva napomena o sadržaju II. pjevanja (str. 17): »Povraća se plav iz Jakina koja bijaše onamo povela dumne, i brodovođa pripovijeda teške zgode što putem pretrpješe hodeći iz Dubrovnika, dokle se uhitise debelijeh otokâ kod Zadra.«

¹⁹ Politički je Dugi otok uvijek bio vezan za Zadar, pa je i njegova politička pripadnost uvijek bila određena političkom pripadnošću samoga Zadra. Izuzetak je jedino kratak vremenski period između 1918. i 1944. godine kada je Zadar bio pripojen Italiji a Dugi otok ostao u Jugoslaviji.

sta Veli Rat) otkriveni su artefakti koji pripadaju paleolitskim kulturama musterijena i orinjasena. Isto su tako na raznim mjestima pronađene kremene ruktovrine koje pripadaju neolitskim kulturama.²⁰ O naseljenosti Dugog otoka u predrimsko vrijeme svjedoče i neki toponomastički relikti, koji po mišljenju znanstevnika pripadaju čak keltsko-ilirskom jezičnom periodu, a neki možda i ranijim, davno iščezlim mediteranskim jezicima. Takav je jedan relikat naziv otočića *Lavs*a (ili *Laps*a) u Kornatima. O njemu P. Skok²¹ prema Dauzatu²² misli da »zadržava očito keltsko-ilirski pridjev očuvan u latinskom izrazu *lapides lausiae* škriljevac«. ²³ I za ime *Aba*, kako se naziva nekoliko otočića u Kornatima (*Vela Aba*, *Mala Aba*, *Gornja Aba*, *Donja Aba*, *Abica*) Skok također utvrđuje da je neslavenskoga podrijetla.²⁴ To utvrđuje i za imena *Telaščica* i *Magrovica*, o kojima kaže da »nису latinski nego predrimski«. ²⁵ Protivno Skokovu mišljenju da »naziv Sali potječe . . . iz rimskog vremena«, ²⁶ G. Maver drži da to nije romanska riječ (*sale* – 'sol'), nego se možda u njoj krije mediteranska baza *sala* (kanal), a to bi se dalo pravdati geografskim položajem i važnošću *Sali* jer se nalaze u važnom morskom prolazu između dva reda glavnih zadrarskih otoka, s jedne strane Kornata i Dugog otoka, a s druge strane Pašmana i Ugljana.²⁷ *Sali* su i danas najveće naselje na Dugom otoku, a prvi je poznat pisani podatak o Salima iz god. 1289: »... aficto tibi quidam Iuanne Coradini uocato . . . omnes terras meas positas in Insula maiori ad tertium in confinio Čut et Sali . . .«. ²⁸ Bianchi u spomenutom djelu kaže da spomena o Salima ima već »in diploma del Rè Colomano del 1105. con cui egli la donò al Monastero di s. Maria di Zara«, ali ne navodi dokumenat s tim podatkom.

U rimsko doba Dugi otok je bio sigurno nastanjen. Kod sela Luke bilo je rimsko naselje. O tome svjedoči tamo pronađen jedan nadgrobni cipus s natpisom »*Helviae Saturninae coniugi P. Titienus nepos*«. ²⁹ U božavskom polju nalazi se jedan starokršćanski sarkofag. O naseljenosti Dugog otoka u rimsko doba svjedoče i rimski grobovi pronađeni u *Stivanjem polju* blizu Sali. Starinu naselja na Dugom otoku potvrđuju i mnogobrojne kamene gomile po mnogim brdima koje se pripisuju čak keltskom periodu. Svi su ti podaci donekle u suprotnosti s viješću Konstantina Porfirogeneta, koji donosi da je između zadrarskih otoka naseljena

²⁰ B. Čečuk, Jadran u prehistoriji, Pomorski zbornik 6, Zadar, 1968, 386, 400. i ondje citirana literatura.

²¹ Akademik Petar Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, str. 128, Zagreb, 1950. (Sl. i rom.).

²² Le Français moderne, V, 376.

²³ Dauzat kaže da je »predromanska riječ *lausa* alpinska i ide zajedno sa *lava*, *lavanca*, franc. *avalanche*« (Cit. iz Sl. i rom.).

²⁴ Sl. i rom., 128.

²⁵ Sl. i rom., 116.

²⁶ Sl. i rom., 118.

²⁷ G. Maver, Petar Skok: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Ricerche slavistiche, II, 1953, 184-191.

²⁸ Vj. zem. ark., 1, 253.

²⁹ Sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru. Ispor. i Č. Iveković, Dugi otok i Kornat, Rad JAZU, 245, 267. Zagreb 1928.

samo Vrgada. Bez obzira na to kako treba shvatiti tu carevu vijest, koji je inače po općem sudu pouzdan poznavalac terenskih prilika, što se tiče samoga Dugog otoka valja istaknuti da se podatak o njegovoj naseljenosti indirektno potvrđuje i u samom carevu opisu. *Pizuch* je svakako morao biti naseljen i prije i još u njegovo vrijeme. Samo se tako mogu razumjeti ostaci toga naziva u nekoliko toponima na jugoistočnom dijelu Dugog otoka (*Čušćica, Čuška dunboka, Punta čuška i sam Čuh*).³⁰ To vrijedi i za mnoge druge sačuvane topografske nazive,³¹ a i mnoge sačuvane riječi materijalne i duhovne kulture, osobito u vezi s pomorstvom i ribarstvom,³² jer bez kontinuiteta u naseljima ne može biti ni kontinuiteta u nazivima.

Prvi povijesni izvori o stanovništvu i naseljima na Dugom otoku

Prvu određenu vijest o Dugom otoku donosi Konstantin Porfirogenet iz 10. stoljeća u svom znamenitom spisu »De administrando imperio«, u kojem se Dugi otok spominje pod imenom *Pizuch* (grč. Πιζύχ).³³ Da je Dugi otok doista bio naseljen u 10. stoljeću, potvrđuje se i pri kraju toga stoljeća,³⁴ zatim opet u 11. stoljeću³⁵ i dalje.

Slijedeći kronološki tisućugodišnji vremenski raspon života dugotočkoga stanovništva, koliko otprilike obuhvaćaju historijski pisani podaci o Dugom otoku, od K. Porfirogeneta iz 10. stoljeća do naših dana, može se utvrditi činjenica da je Dugi otok i čitavo to vrijeme bio nastanjen i da je na njemu sve to vrijeme živjelo naše, hrvatsko stanovništvo.

Podaci iz dokumenata od 10. stoljeća dalje svjedoče o vrlo intenzivnom životu, kako na zadarskim otocima uopće, tako posebno i na Dugom otoku. Spominju se obrađene zemlje, maslinici i vinogradi, lovišta riba i ribari. U toku čitava srednjega vijeka i kasnije otoci su Zadru od velike koristi,³⁶ a osobito otkad je Zadar 1409. godine definitivno za više stoljeća pripao Veneciji.³⁷

Sadašnja se dugotočka naselja u povijesnim izvorima spominju ovim redom:

³⁰ Sl. i rom., 115.

³¹ Isp. u Sl. i rom. i u mene: Porijeklo naziva Citorij, Radovi Instituta JAZU, u Zadru, 2, 401.

³² P. Skok. Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Split 1933. (Preštampano iz Jadranske straže, br. 3-12, 1932. i 1-3, 1933. godine).

³³ Doc., 404.

³⁴ Doc., 25.

³⁵ Doc., 123.

³⁶ Isp. Petricioli, Spomenici, 53.

³⁷ Stjepan Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine JAZU, 42, 371-417, Zagreb 1949.

Sali se prvi put spominju, ako se daje vjerodostojnost Bianchijevu podatku,³⁸ 1105. godine, inače, prema pouzdanom izvoru, 1289. godine.³⁹ To je gotovo 50 godina prije (upravo 49) nego je to utvrdio A. M. Strgačić.⁴⁰

Soline se po Bianchiju⁴¹ spominju već 1114. godine, ali dokumenat o tom podatku nije poznat. Inače se *Soline* ne spominju u najranijim izvorima.

Brbinj je prema sačuvanim podacima najranije zabilježen. God. 1195. spominje se »ecclesia sancti Damiani Berbinei«.⁴²

Savar se prema do sada poznatim dokumentima prvi put spominje 1279. godine (*Terrae positae in Insula magna, videlicet in Sauro*).⁴³ U istom se izvoru nalazi spomen o Savru i iz 1300. godine (. . . in Sauro in confinio ecclesiae s. Pelegrini).⁴⁴ Po »Codexu diplomaticusu«⁴⁵ Savar se prvi put spominje tek 1337. godine. Tu su godinu kao prvi spomen o Savru prihvatili i Ć. Iveković⁴⁶ i A. M. Strgačić.⁴⁷

Božava se javlja u listinama 1327. godine (*Dono integram medieta-tem tocius unius vinee mee pro indiviso posite in insula Bosave*).⁴⁸

Veli Rat se spominje iste godine kad i Božava (*Ego Johannes . . . habitator ad Punctas in Insula magna . . . dono . . .*).⁴⁹

Žman se spominje 1341. godine (*tres gognaios terre posite in insula Mečani*);⁵⁰ to je upravo ovdje ime za otok. Žman kao naselje zabilježen je 1347. godine (*Crescius filius condam N. de loco dicto Mečane Insule magne vendidit . . .*).⁵¹

Luka na Dugom otoku sigurno je zabilježena 1365. godine (*Vinea est posita in Insula magna in Valle sancti Stephani*).⁵²

Dragove se po Bianchiju⁵³ spominju »in documento del 1432«, ali nam dokumenat nije poznat. Mnogo prije, 1313. godine, spominje se jedan predio Dragova s crkvicom (*Terra posita in Insula magna in Duboviča*).⁵⁴

³⁸ Zara Christiana, II, 77.

³⁹ Vj. zem. ark., I, 253.

⁴⁰ Ante M. Strgačić, Neka toponomastička i topografska pitanja Dugog otoka, Starohrvatska prosvjeta, II serija, svezak II, 91. (Toponomastička pitanja).

⁴¹ »Di questa villa havi memoria in documento del 1114«, Zara Christiana, II, 64.

⁴² Cd., 2, 274.

⁴³ Naučna biblioteka Zadar, Miscellanea C3b, 10.668.

⁴⁴ Petricioli, Spomenici, 55. i ondje citirana literatura.

⁴⁵ Cd., 10, 299, 341.

⁴⁶ Isporedi bilješku br. 29.

⁴⁷ Isporedi bilješku br. 40.

⁴⁸ Cd., 9, 335.

⁴⁹ Cd., 9, 335.

⁵⁰ Cd., 10, 607.

⁵¹ Cd., 9, 335.

⁵² Cd., 13, 464.

⁵³ Zara Christiana, II, 68.

⁵⁴ Cd., 8, 346.

Zaglav je najmlađe naselje na Dugom otoku. Prvi se put spominje 1451. godine. Grgur Mrganić, »civis Jadrensis«, darovao je franjevcima trećorecima »unum locum ... positum in Insula magna in loco vocato Zaglav«. ⁵⁵

Prema iznijetim do sada poznatim podacima današnja dugotočka naselja postojala su već u 13. i 14. stoljeću, a neka i ranije. Već u to doba ta su naselja organizacijske jedinice. Imaju svoje crkve i seoske patrone.

Hrvatski toponimi i leksemi u prvim pisanim izvorima o Dugom otoku

Usporedo su, uz imena za otok i pojedina naselja, zabilježena i mnoga imena predjela i zemljišnih čestica na Dugom otoku. Ta su imena u velikom broju hrvatska, a ako su relikti starijega jezičnoga stanja, najčešće su prilagođena domaćem izgovoru. Evo nekih:

U nazivu *Capisam* (Terra ... que est in Tilago incipiente ab ecclesia beati Johannis usque ad Capisam) oko 1225. godine ⁵⁶ krije se latinski naziv *Campus sanctum* = grobište. To je dakle, »kapišan«, kako se i danas po dugotočkim selima kaže za grobište. Na mjestu u Stivanjem polju (koje je dobilo ime po titularu crkvice sv. Ivana), ⁵⁷ gdje se jedino može ubicirati lokalitet *Capisam*, zaista se nalazilo grobište. To su pokazala najnovija iskapanja. ⁵⁸ *Draga* je već čist hrvatski naziv (Terra nostra posita ad lemes que Draga sancti Grisogoni appellatur). ⁵⁹ Zabilježena je 1232. godine, a nalazi se na kraju *Krševanjega polja*; to je upravo polje »sancti Grisogoni«. Tako su odreda čisti hrvatski nazivi i ovi lokaliteti: *Stridno polje* (Donamus tres nostras pecias terre ... positas in Insula magna ... in loco vocato Stridno pole) ⁶⁰ 1287. godine; *Glavočevo polje* (Donamus ... tres nostras pecias terre ... positas in Insula magna ... in Glavočovopole) ⁶¹ 1287. godine; *Čavonjini lazi* (terra ... in Insula magna in loco vocato Čavognini lasi) ⁶² 1296. godine; *Lazi* (item in Lasis) ⁶³ 1296. godine; *Oparča draga* (kod Čavonjinih laza) ⁶⁴ 1296. godine; *Dobrinj* (Alia [draga] sub monte Dobrino) ⁶⁵ 1296. godine; *Delgo polje* (in Insula magna ... in loco vocato Delgopole) ⁶⁶ 1296. godine; *Jezero*

⁵⁵ O. S. Ivančić: Povjestne crtice o samostanskom III redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi. Sa priložima, Zadar 1910. (str. 6-7).

⁵⁶ Cd., 3, 254.

⁵⁷ Petricioli, Spomenici, 57. i d.

⁵⁸ Iskapanja je vršio dr. I. Petricioli.

⁵⁹ Cd., 3, 359.

⁶⁰ Cd., 6, 590.

⁶¹ Cd., 6, 590.

⁶² Cd., 7, 250.

⁶³ Cd., 7, 250.

⁶⁴ Cd., 7, 250.

⁶⁵ Cd., 7, 250.

⁶⁶ Cd., 7, 257.

(terra posita in Insula magna in loco vocato Gesero magno)⁶⁷ 1305. godine; *Smokvica* (terra ... posita in Insula magna in contrata vocata Smochuiça)⁶⁸ 1307. godine; *Pećinica* (terra ... posita in Insula magna in contrata vocata Pechiniça)⁶⁹ 1307. godine; *Dubovica* (Terra posita in Insula magna in Duboviça)⁷⁰ 1313. godine; *Kruševo polje* (Cedat ... [terram] positam in Insula magna in loco vocato Crusovopogle)⁷¹ 1340. godine; *Šipičić* (in Insula Meçani in monte vocato Scipichic)⁷² 1341. godine; [*Velika*]*Gladuša* (sex sortes terre ... positas ... in loco vocato Magna Gladussa)⁷³ 1361. godine; *Kruševac* (in Insula magna in loco vocato Crusieuac)⁷⁴ 1364. godine; *Grusi* (Concessit ... gognaios duodecim terre ... in loco vocato Lase seu Grusi)⁷⁵ 1368. godine; *Kobiljarat* (in Insula magna in loco Telça et in loco vocato Cobiglarath)⁷⁶ 1376. godine, itd. Svi su navedeni toponimi ubicirani i identificirani s današnjim odgovarajućim nazivima.⁷⁷

Osim apelativa od kojih su nastali neki navedeni toponimi ili su sastavni dijelovi nekih toponima često se apelativi nalaze i samostalno u ispravama, dobivši već u to vrijeme terminološku vrijednost čak i u pisarskoj kancelariji. Donosim ih samo nekoliko: *gaj* (in loco vocato Bosava cum omnibus suis pratis, silvis, gays)⁷⁸ 1341. godine; *ograda* (Cresius ... de loco dicto Meçane ... vendidit ... unam suam ogradam terre)⁷⁹ 1347. godine; *v(a)rtal* (in loco vocato ... vartal)⁸⁰ 1366. godine; *laze* (De austro partim sunt montes et partim est laze)⁸¹ 1376. godine itd.

Mnogobrojni podaci o hrvatskom življu na Dugom otoku već u 12, 13. i 14. stoljeću potiču na mišljenje da je Dugi otok morao biti naseljen našim etničkim elementom i koje stoljeće prije zabilježenih podataka jer se konsolidacija prilika u korist hrvatskoga življa na tako isturenom terenu, okruženom stanovništvom superiornije civilizacije i kulture, nije mogla izvršiti odjednom. Na taj se način i posredno dokazuje da prodiranje hrvatskoga življa na zadarske otoke i posebno na Dugi otok treba svakako terminirati već u 10. stoljeće. To je, dakle, otprilike vrijeme kad je živio i pohodio Dalmaciju Konstantin Porfirogenet. U njega, istina, nema direktnih vijesti o naseljenosti zadarskih otoka, pogotovu ne

⁶⁷ Cd., 8, 110.

⁶⁸ Cd., 8, 146.

⁶⁹ Cd., 8, 146.

⁷⁰ Cd., 8, 346.

⁷¹ Cd., 10, 521.

⁷² Cd., 10, 607.

⁷³ Cd., 13, 103.

⁷⁴ Cd., 14, 11.

⁷⁵ Cd., 14, 129.

⁷⁶ Cd., 15, 244.

⁷⁷ Ispor. Sl. i rom.; Toponomastička pitanja; Spomenici; i u mene: Porijeklo naziva Citorij, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 2, 401-412, Zagreb 1955.

⁷⁸ Cd., 10, 627.

⁷⁹ Cd., 11, 365.

⁸⁰ Cd., 13, 574.

⁸¹ Cd., 15, 244.

našim etničkim elementom, ali ako se prihvati Strgačićevo mišljenje⁸² da carevu grafiju *τρεβενῶ* treba čitati *τρεβενῶ* (jer da je »lako u grčkoj kapitali zamijeniti *ταῦ* i *γάμμα*«) i da je Porfirogenet »u tom obliku predao izgovor ondašnjih starih Hrvata, kako su oni onda nazivali današnji Kornat«, dakle *Greben*, *Grebeni*, *Grebena* ili sl., a to uz neke rezerve donosi i Skok,⁸³ onda bi u carevu opisu bio još jedan posredni podatak o naseljenosti zadarskih otoka već u polovini 10. stoljeća, i to o naseljenosti našim, hrvatskim etničkim elementom. Prvi naši, vjerojatno malobrojni, naseljenici na zadarskim otocima i posebno na Dugom otoku bili su odreda stočari, ribari i ratari u službi zadarskih posjednika i vlasnika stada i ribolovnih sredstava⁸⁴ pa i nisu specijalno predstavljala predmet careva vojno-strategijskoga interesa. Naselivši se jednom na Dugom otoku (kao i na drugim zadarskim otocima) naš se etnički elemenat na njemu trajno zadržao i, kako pokazuju citirani podaci iz 12. 13. i 14. stoljeća, bio na njemu već u to vrijeme ako ne jedini, a ono osnovni etnički elemenat, premda i dalje u službi i ovisan od svojih zadarskih gospodara. No u to je vrijeme već pohrvaćen i sam Zadar. (Ispor. podatak iz godine 1177. po kojemu Zadrani dočekuju papu Aleksandra III, pjevujući »cum immensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum selavica lingua«. ⁸⁵)

Hrvatski antroponimi u prvim pisanim izvorima o Dugom otoku

U tijeku stoljeća hrvatski je živalj na Dugom otoku brojčano narastao, čini se, uglavnom prirodnim priraštajem. Nove imigracije počinju se tek u 15. i 16. stoljeću. U vezi su s općim pomicanjem našega stanovništva uzrokovanim turskim nadiranjem u naše krajeve. No dok se imena predjela i zemljišnjih čestica češće spominju u starijim dokumentima (ispor. naprijed u ovoj radnji), o dugootočkim stanovnicima ima relativno malo podataka. Podaci o kupnji i prodaji (a ti su najbrojniji) uglavnom se tiču zadarskih vlasnika. U ediciji »Codex diplomaticus« nalazi se samo nekoliko prezimena za koja je naznačeno da pripadaju dugootočkim stanovnicima. Evo neka od njih: *Petrić* (Manifestum facio ego Andreas Petriče quod accepi a te Damiano ... terram ... que est in Tilago)⁸⁶ oko 1225. godine; *Longinović* (Prodanus Longinouic uilanus monasterii sancti Grisogoni de Berbegno dedit ... Marino filio suo ... uineam ... positam in Insula magna in loco vocato Sauro)⁸⁷ 1337. godine; *Vuričković* (Domina soror Lipa ... et cetera sorores ... concesserunt Vecheche Gre-

⁸² Toponomastička pitanja, 80.

⁸³ Sl. i rom. i druga literatura citirana u Sl. i rom.

⁸⁴ Ispor. npr. već citirano mjesto u Račkoga, Doc., 123., oko 995. godine.

⁸⁵ Farlati, *Illyric. Sacr.*, V. Venetiis 1775, 60. Citirano prema Strgačiću, Papa Aleksandar III u Zadru, Radovi I JAZU u Zadru, 153-187.

⁸⁶ Cd., 3, 254.

⁸⁷ Cd., 10, 299.

sani Vurichouich uillano ... in Insula magna in loco uocato Vampsane [va Mžane] circa tres gognaios terre)⁸⁸ 1341. godine; *Kalebović* (Milessia Calebouich de Insula magna)⁸⁹ 1377. godine.

Ako se u ispravama i spominju dugootočki stanovnici, oni se češće nazivaju samo po imenu s naznakom očeva (katkad i materina) imena (sistem filijacije). To neposredno dokazuje da se u 13. i 14. stoljeću i nije još bio dovoljno ustalio patronimički sistem. Evo nekoliko takvih imena: *Radica* (Transacto tibi Radiçe uxori mee integram medietatem tocius unius vinee mee ... posite in insula Bosave)⁹⁰ 1327. godine; *Krešo sin pok. Nikole* (Cresius filius condam Nicolai de loco dicto Mečane Insule magne)⁹¹ 1347. godine; *Vid pok. Radoslava* (Vitus condam Radoslauri habitator loci dicti Mečane Insule magne)⁹² 1347. godine; *Marin pok. Stjepana Mužine* (Marinus condam Stephani Mučini)⁹³ 1359. godine; *Stanko sin pok. Stojše i Deša njegova žena* (Tradidit Stanco, filio condam Stoyisce de Insula magna ... et Desse eius uxoris ... unam suam vineam in Insula magna in Valle sancti Stepfani)⁹⁴ 1365. godine; *Dragoslav pok. Priboja zvanoga Medvid* (Consessit jure pastinationis ad pastinandum Dragoslauo condam Priboy dicto Meuid (!)⁹⁵ 1368. godine; *Ivan pok. Perčine* (Dedit ... Iuani condam Percini de Insula magna ...) ⁹⁶ 1376. godine.

Uz neka se imena mjesto prezimena ili imena roditelja donose i lični nadimci kao glavni podatak za identificiranje osobe. Evo nekih nadimaka: *Mrdeša* (Concedimus ... tibi Johanni dicto Merdesce ...) ⁹⁷ 1305. godine; *Kranota* (Domina soros Lipa, abbatissa ... concessit ad pastinandum Cranota, filio Johannis, habitatori in Insula magna tres gognaios terre posite in insula Mečani)⁹⁸ 1341. godine; *Mužina* (Marinus condam Stephani Mučini)⁹⁹ 1359. godine; *Medvid* (Concessit jure pastinationis ad pastinandum Dragoslauo condam Priboy dicto Meuid(!)¹⁰⁰

Nove migracije i njihov utjecaj na etničke i jezične prilike na Dugom otoku

Više podataka o patronimicima na Dugom otoku imamo iz 15. stoljeća. Sačuvani su u notarskim spisima u Historijskom arhivu u Zadru. Prema Indeksu tih spisa¹⁰¹ na Dugom otoku se u 15. stoljeću spominju ova prezimena: *Jukić* 1449. godine u Salima, *Juranov* 1452. godine u Žma-

⁸⁸ Cd., 10, 647.

⁸⁹ Cd., 15, 246.

⁹⁰ Cd., 9, 335.

⁹¹ Cd., 11, 365.

⁹² Cd., 11, 366.

⁹³ Cd., 12, 564.

⁹⁴ Cd., 13, 464.

⁹⁵ Cd., 14, 129.

⁹⁶ Cd., 15, 244.

⁹⁷ Cd., 8, 10. I danas se jedan predjel kod Sali zove »Mrdešin«.

⁹⁸ Cd., 10, 607.

⁹⁹ Cd., 12, 564.

¹⁰⁰ Cd., 14, 129.

¹⁰¹ Estratti dei Repertorii degli atti di notarii di Zara, I-XX N° 233, HAZ.

nu, *Tomašić* i *Mrgašić* 1470. godine u Zaglavu, *Baldović* »Vlah« 1470. godine u Salima, *Rebac* 1471. godine u Brbinju, *Jelek* i *Jurjević* 1474. godine u Žmanu, *Jadrijević* zvan *Rudičić* (danas *Rudić*) 1476. godine u Salima, *Smiljanić* 1477. godine u Salima, *Buzinić* 1487. godine u Žmanu, *Vidulić* 1488. godine u Salima (danas su Vidulići u Žmanu), *Ljiljanić* 1492. godine u Salima, *Orlić* 1497. godine u Salima.

Pravo obilje podataka o prezimenima i stanovništvu na Dugom otoku imamo od 16. stoljeća dalje. Najvažniji su izvori za njihovo proučavanje sačuvane glagoljske matice (1565-1810)¹⁰² na zadarskim otocima. One sadržavaju i dragocjenih indirektnih podataka o raznim migracijskim skupinama, o raznim izbjeglicama i pojedinačnim došljacima s kopna. Prema tim i drugim izvorima i zapisima (i natpisima) saznajemo da su u općem kretanju stanovništva, uzrokovanim turskim prodorom, na zadarsko područje pa i na zadarske otoke često dospjeli pojedinci ili skupine iz udaljenijih naših krajeva, pa čak i stranci.

Ispred Turaka počeli su se žitelji Bosne i Hercegovine i zagorske Dalmacije sklanjati na područje mletačke Dalmacije, pa i na otoke. Bježanje stanovnika na zadarske otoke osobito je učestalo nakon provale turske vojske na zadarski teritorij 1468. godine, koja je do 1570. godine zauzela liniju Islan – Zemunik – Vrana.¹⁰³ U lokalnim izvorima, a osobito u pučkoj tradiciji, najčešće se svi doseljenici nazivaju »Bosanci« ili »Bošnjaci«, iako su se u najviše slučajeva na zadarske otoke naseljivali žitelji s obližnjega kopna, ali je među njima sigurno bilo i dosta potomaka doseljenika iz Bosne i Hercegovine i ostaloga dijela Dalmacije. Došljaci s istoka (otpreko Dinare) bili su Hrvati štokavskoga govora, čakavci, ikavskoga izgovora i nove akcentuacije. Po tome su se razlikovali od stanovnika starinaca, koji su bili čakavci. Seljenje je potrajalo kroz nekoliko naraštaja, a rezultat je bio razmjerno velik broj novih doseljenika. Ti su se doseljenici nastanili ili sami ili su se pomiješali sa starijim čakavcima, kojima su u većoj ili manjoj mjeri nametnuli svoj govor, upravo svoje »što« i noviju akcentuaciju, jer je u tome između njih postojala bitna govorna razlika. Iz takva mješovita sastava potječe i najveći broj novih doseljenika s kopna na zadarske otoke, pa i na Dugi otok (u 16. i 17. stoljeću). To nije bez utjecaja na etnički sastav dugootočkoga stanovništva i govor Dugootočana, ali budući da novi doseljenici nisu dolazili u većim i kompaktnijim skupinama, nisu mogli bitno izmijeniti osnovnu strukturu starinačkoga dugootočkoga stanovništva i znatnije poremetiti čakavski govor starinaca. Za taj su period karakteristična mnoga prezimena iz glagoljskih matrica i godarâ koja se ne spominju u starijim izvorima, a moglo se utvrditi da se nalaze i u nekim mjestima na kopnu, a neka čak i u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁴

¹⁰² Popis glagoljskih kodeksa sa zadarskoga područja objavljen je u Starinama JAZU 42, 43. i 47. (Cvitanović, Filipi, Strgačić, Vlasanović).

¹⁰³ Angelo de Benvenuti, Storia di Zara, I, 57. i 116, Milano 1944.

¹⁰⁴ Podatke sam uzimao iz lokalnih izvora i iz rukopisne radnje V. Cvitanovića, Bošnjaci i Hercegovci – doseljenici na području zadarske nadbiskupije od XV stoljeća do danas. U toj je radnji i dokumentacija o raširenosti tih prezimena na naznačenom teritoriju.

Sali: *Banić* 1505. god., *Mu(h)in* 1517. god., *Divković* 1542. god., *Sandaljić* 1548 god., *Puhov* i *Rančić* 1571. god., *Pulonić* 1592. god., *Filipović* i *Bos(i)na* 1614. god., *Uskok* 1617. god., *Šutić* 1618. god., *Marasović* 1618. god., *Fatović* 1625. god., *Babić* 1634. god., *Stipčić* i *Šarić* 1635. god., *Carov* 1650. god., *Beg* 1660. god., *Burin* 1670. god. i dr.¹⁰⁵

Zaglav: *Ramov* i *Šešelja* 1605. god., *Jurinov* i *Kosirov* 1630. god., *Čuka* 1640. god., *Vučinović-Vuković* 1655. god., *Bogdanić* 1699. god. i drugi.¹⁰⁶

Žman: *Radinić* 1502. god., *Belaić* 1566. god., *Bogdanić* i *Frletić* 1607. god., *Matijašev* 1640. god., *Čuka* 1645. god., *Banov* 1666. god., *Didović* 1690. god. i dr.¹⁰⁷

Luka: *Županić* i *S(a)tulić* 1508. god., *Hrvatinić* 1509. god., *Fatović*, *Matešić* i *Perković* 1510. god., *Vlahović* 1587. god., *Banina*, *Bačić*, *Bolić* i *Čičić* 1662. god. i dr.¹⁰⁸

Savar: *Stoičić* 1511. god., *Barić*, *Banov*, *Bujas*, *Božulić*, *Bradačić*, *Drag(an)ić* 1573. god., *Fatović* 1594. god., *Juranov-Hajdukov* i *Letinić* oko 1602. god., *Vladić* 1604. god. i dr.¹⁰⁹

Brbinj: *Draganić* 1573. god., *Matučić* 1579. god., *Cvitulić* 1591. god., *Lucić* 1594. god., *Fatović* 1601. god., *Baušević*, *Rančić*, *Salinović* i *Živković* 1602. god., *Vlahović* 1604. god., *Sandaljić* 1605. god., *Filipović* 1609. god., *Mičić* i *Piculić* 1610. god. i dr.¹¹⁰

Dragove: (U Dragovama postoji i danas tradicija da su se njihovi predci doselili »iz Vidovčeva u Bosni«. Iz toga bi izlazilo da se u Dragove naselila jedna kompaktnija skupina doseljenika. Za kronologiju je važno napomenuti da su 1473. god. došli »Cetinjani« u Olib, u Lukoran su stigli »Turci« oko 1528. god. Kršćansko stanovništvo koje se doseljavalo ili bježalo iz turskih krajeva zvalo se »Uskocima«, »prebjezima«, pa čak i »Turcima« ili »Vlasima«.¹¹¹ Može se misliti da su »Bosanci« stigli u Dragove između tih graničnih godina, negdje oko 1500. godine). Nova su prezimena: *Fizulić*, *Lucijan*, *Matulić*, *Milišić* 1525. god., *Božaić*, *Dragočić* i *Filipović* 1598. god., *Petras*, *Vidučić* i *Vidović* 1686. god. i dr.¹¹²

Božava: *B(r)atinić-Batković-Bačoka*, *Hrvatinić*, *Pešušić* i *Peroš* u 17. stoljeću.¹¹³

¹⁰⁵ Iz glagoljskih matica i godara u Salima.

¹⁰⁶ Iz glagoljskih matica u Salima i godara u Zaglavu. Pretežno su u Zaglav dolazili žitelji na posjede samostana sv. Mihovila, koji je sagrađen zadužbinom Jurja Mrganića 1451. godine. Ispor. bilj. 55.

¹⁰⁷ Iz glagoljskih matica i godara u Žmanu.

¹⁰⁸ Iz godara u Luci i Starina JAZU, 42, 282-318.

¹⁰⁹ Iz glagolj. matica u Brbinju i godara u Savru.

¹¹⁰ Iz glagolj. matica u Brbinju i godara u Savru.

¹¹¹ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb

¹¹² Iz glagolj. matica i godara u Dragovama.

¹¹³ Iz glagolj. matica i godara u Božavi.

Soline: *Aničić, Belić, Bubalo, Carić, Pešušić, Maletić* i dr. u 17. stoljeću.¹¹⁴

Veli Rat: *Gregorić* 1508. god., *Čičić* 1610. god., *Maletić* 1681. god., *Vidov* 1690. god., *Ugarković* 1698. god., *Frakić* 1700. god. i dr.¹¹⁵

Osim stanovnika za koje se, više ili manje pouzdano, može pretpostaviti da su se doselili na otoke s obližnjega kopna, a neki od njih posredno i iz krajeva otpreko Dinare, u glagoljskim se maticama i drugim lokalnim izvorima nalaze mnogi indirektni podaci i o raznim izbjeglicama iz drugih nekih naših krajeva, pa i iz drugih zemalja. *Grci* se spominju u glagolj. maticama u Lukoranu, Banju i Filipjakovu. Iz Crne Gore spominju se *Uglješići* u Božavi i *Velom Ratu* i *Orovići* u Velom i Malom Ižu. O *Radi Crnogorcu* spomen je u Žmanu (Godine 1638. »... krizma u crikvi svetoga Ivana u Žmanu hćer Rade Crnogorca«).¹¹⁶ Došljaka (povratnika) ima i iz Istre. God. 1754. u Pakoštanima se spominje »Istranin« *Šikić*, koji se od god. 1756. piše »Kranjac«. To bi značilo da »Kranjac« može označavati i Istranina. »Kranjac« se spominje u glagolj. maticama u više mjesta (Silba, Olib, Dračevac), nadimak »Kranjac« (»Kranjčevi«) imaju *Medanići* u Malom Ižu, grana porodice *Aunedi* u Salima i *Mirkovići* u Velom Ratu.¹¹⁷ Napokon, doseljavalo se i nešto Talijana, u kompaktnijoj skupini jedino u saljski Porat.

O uvjetima formiranja etničke i dijalekatske posebnosti u saljskom Portu

Kad se u povijesnim izvorima sve do 16. stoljeća spominju *Sali* kao naselje, onda je to upravo današnje SELO. Ono se nalazi nešto podalje od mora, zaklonjeno brežuljcima *Ranjkovicom* i *Vršakom*. Glavna luka za Sali bila je tada *Salšćica* (u nekim se izvorima piše *Slašćica*), dakle: saljska luka, kao što je *Žma(n)ščica* žmanska luka, *Brbi(n)ščica* brbinjska luka itd. U današnjem je izgovoru *Šaščica*.

U 16. stoljeću osnovano je, navodno, u *Piškeri* (Kornat) jedno tal. ribarsko naselje. Po nekoj tamnoj legendi to su naselje porušili uskoci (ili gusari?), a stanovništvo se sklonilo u luku blizu Salšćice. Novi doseljenici nisu dali toj luci posebno ime, nego su je stali nazivati svojim jezikom – *Porto*. Tako je nastao *Porat*, koji se u prvo vrijeme naziva *Porto di Sale* ili, za razliku od starije saljske luke Salšćice, *Porto nuovo di Sale*. Među obiteljima Porta jedna (*Basioli*), u pučkom govoru *Bažjoli* ili *Bažjolovi*) navodno još i danas ima ključ nekadašnje kuće u Piškeri. Tako još i danas postoje ruševine nekadašnjega naselja. Evo nekih prezimena tal. doseljenika u saljski Porat (od kojih su neki došli i u 17. stoljeću i kasnije): *Guerini, Piasevoli, Petricioli, Lorini, Aunedi*. Među naj-

¹¹⁴ Iz godara u Solinama.

¹¹⁵ Iz godara u Velom Ratu.

¹¹⁶ Glagoljska matica, I. 176.

¹¹⁷ Prema podacima iz citirane radnje V. Cvitanovića (ispor. bilj. 104).

imućnijim i najuglednijim pridošlicama bili su Guerini. Na crkvi sv. Nikole na Portu zabilježena je godina 1595. i ime *Hilarija Guerinija*, koji je crkvicu dao sagraditi. I »gušterna« najstarije kuće na Portu (danas »Crikvena kuća«) ima inicijale H. G. Dakle je i »gušternu« dao sagraditi Hilario Guerini. Sin Hilarijev Guerin *Guerini* sagradio je 1641. drugu veliku kuću (i na obje postavio obiteljske ambleme). To je današnja »Frančeskinova kuća«. Neke obitelji iz Porta imale su navodno posjede (i kuće) i u Zadru. Guerini su u Zadru imali i svoju grobnicu.

Naseljenici na Portu nastavili su se i dalje baviti ribarstvom kao glavnim svojim zanimanjem i izvorom prihoda. Kroničari govore o neobično velikom broju ribarskoga pribora i o veoma obilnoj lovini. Samo je u Salima u prvoj polovici 16. stoljeća (oko 1525) bilo 60 trata potegača.¹¹⁸ Velike se lovine ribe u to vrijeme imaju zahvaliti obilju pojave ribe, ali i jednoj novosti u historiji ribarstva, koja je upravo revolucionirala način ribolova, osobito male plave ribe. Tu je novost proveo 24. ožujka 1524. *Šimun* pok *Krezula de Cedolinija*. Kroničari ne govore o toj novosti, ali se misli da se radi o ljetnom ribolovu velikim mrežama potegačama pomoću svjetla od luči.¹¹⁹ To je počelo na saljski Porat privlačiti i stanovnike s obližnjih, više ugroženih otoka, a naročito s kopna. Tako se postepeno stvarala jezgra hrvatskoga etničkoga elementa i na Portu (npr. *Raljevići* jedno od najrazgranatijih prezimena u Salima, *Milini*, *Milići*, *Filipi*), ali donekle različita od hrvatskih starinaca u Selu i u drugim dugotočkim mjestima. Zbog zajedničkoga života *Portulana* i *Seljana* u Salima sve više nestaju te razlike, neke na račun portulanskoga a neke na račun seljanskoga govornoga tipa.

Još treba nešto kazati o sudbini talijanskoga etničkoga elementa na Portu. Talijanski žitelji u stalnom dodiru i okruženi hrvatskim stanovništvom postepeno su primali značajke, obilježja i govor svojih sumještanata i tako se pohrvaćivali. Ipak se proces pohrvaćivanja nije vršio ni približno tako brzo kakve su bile geografske i etnološke mogućnosti i pogodnosti. Najveća zapreka u tom procesu bila je neposredna blizina i ovisnost od Zadra, gdje su neki talijanski žitelji imali svoje posjede i kuće, neki tamo boravili i duže vrijeme, a imali su i zaštitu talijanaških vlasti u Zadru. Konačni i relativno brzi proces pohrvaćivanja talijanskih žitelja Porta izvršen je u vrijeme njegova ekonomskoga slabljenja. Kad su i ti stanovnici Sali uzeli u vlastite ruke motiku i kad su sami počeli gajiti stoku (pretežno ovce), približili su se time načinom života i rada hrvatskim stanovnicima Porta i Sela i tako se definitivno pohrvatili. Taj se proces dovršio u 19. stoljeću.¹²⁰

¹¹⁸ HAZ, Spisi bivšeg samostana sv. Krševana u Zadru, kaps. XIV, br. 256.

¹¹⁹ J. Basioli, Ribolov u Kornatskom arhipelagu nekad i sad, Morsko ribarstvo, 2, 45, 1956.

¹²⁰ Zahvaljujem Saljaninu dr. I. Petricioliju koji me je upozorio na nekoliko podataka o predmetu iz ove radnje, a osobito sam mu zahvalan za neke podatke o saljskom Portu koji su njemu dobro poznati pogotovu zato što posjeduje stari obiteljski arhiv s mnogim zapisima iz prošlosti Sali.

O DOSADAŠNJEM PROUČAVANJU I OBRAĐIVANJU DUGOOTOČKIH GOVORA

Dugootočki su govori i dosada bili predmet pažnje pojedinih dijalektologa.

Prvi se kao dijalektolog uputio na Dugi otok dr. Josip Aranza. Bilo je to 1898. god. Rezultate je njegova rada objavio V. Jagić.¹²¹ U svojim dijalekatskim pismima sa zapažanjima o dugootočkim govorima, upućenima V. Jagiću u Beč, Aranza se u kratkim crtama dotakao svih osobina dugootočkih govora. Njegova su zapažanja dosta pouzdana, ali su podaci i suviše oskudni da bi mogli pružiti preglednu sliku o stanju ispitivanih govora. No dok je Aranza bez većih teškoća mogao zapaziti fonetske i morfološke osobine, u opisivanju akcenatskih osobina priznao je svoju nemoć i nesnalazljivost.

Jagić ovako parafrazira Aranzine misli o akcentu na Dugom otoku: »Die Betonung zu bestimmen war für den Berichterstatter, wie er selbst zugibt, eine unüberwindliche Schwierigkeit; er hörte bald so, bald anders, bald gekürzt, bald gedehnt ausgesprochen, so dass der Haupteindruck, der ihm zurückblieb, in einem fortwährenden Schwanken bestand. Drei Accente vermochte er allerdings auseinanderzuhalten: ' ^ `«. ¹²² Mora da je akcenatski znak ` mjesto znaka ^ tiskarska pogreška, jer je u primjerima samo ^: *pò vodu, òca, jùgo, bùra* i dr.

Ako se zna da je Aranza godinu dana prije Dugoga otoka posjetio otoke Vis i Hvar, a da je iste godine kad i Dugi otok posjetio i otok Murter i svugdje u govorima tih otoka s lakoćom utvrdio osnovni čakavski sustav od tri akcenta (po njegovu bilježenju: ^ ^ ^), onda je jasno da je Aranza i teoretski i slušno razlikovao čakavske akcente. Iz toga je nadalje jasno da je već Aranzi akcentasko stanje u dugootočkim govorima bilo drukčije nego u drugim spomenutim govorima. On doduše spominje tri akcenta, ali u primjerima upotrebljava samo dva akcenatska znaka (^ i ^), a tek na jednome mjestu treći znak (^): »*čá veli*«. Mogu kazati da Aranza ima pravo i u jednom i u drugom slučaju. Kad treba akcentuirati pojedine riječi, akustički mu je utisak uvijek dvoakcenatski. Kad međutim sluša govor, onda čuje čas ovako, čas drukčije, čas skraćeno, čas produženo, tj. stalno kolebanje.

Mora se dakle već na temelju Aranzinih podataka stvoriti zaključak da pri ispitivanju dugootočkih govora treba posebno voditi računa o akcentu pojedinačnih riječi, a posebno o akcentu u sastavu rečenice kao osnovne govorne jedinice. Uočivši taj problem i pri vlastitom ispitivanju dugootočkih govora, posvetio sam mu najveću pažnju i velik dio raspoloživa vremena, a isto tako i znatan dio prostora u ovoj radnji.

Poslije Aranze dugootočkim se govorima pozabavio talijanski slavist Arturo Cronia. U svojoj »Građi«¹²³ dao je Cronia dosta iscrpne podatke

¹²¹ Jagić-Aranza, Izvještaj.

¹²² Jagić-Aranza, Izvještaj, str. 63.

¹²³ Cronia, Građa.

o fonetici i morfologiji božavskoga govora na Dugom otoku, a u kraćim je osvrtima prikazao i akcenatsko-kvantitativno stanje i karakteristične osobine iz sintakse božavskoga govora. U drugoj svojoj radnji »Elementi latino-italiani nel lessico di un dialetto čakavo«¹²⁴ popisao je Cronia riječi iz božavskoga govora koje su po njegovu mišljenju talijanske ili latinske provenijencije. I u toj svojoj radnji iznosi glavne osobine iz fonetike, morfologije i sintakse božavskoga govora.

Cronia je dobro poznao božavski govor (u Božavi je boravio dva puta po dva mjeseca.¹²⁵). Njegovi se podaci u svemu bitnom slažu s Aranzinima, premda se čini da Cronia nije znao za Aranzin (Jagićev) izvještaj, jer ga nigdje ne spominje. No za razliku od Aranzina (Jagićeva) izvještaja Cronijini su podaci osobito iz fonetike i morfologije mnogo iscrpniji, tako da je to dosta zaokružena monografija o božavskom govoru. Što se tiče ostalih dugootočkih sela, Cronia kaže da je u njima boravio tek po nekoliko sati, ali ipak tvrdi da je govor u svim dugootočkim selima približno isti, »samo što neka sela 'otežu', a druga 'rastežu', neka 'zavijaju', a druga 'debelo govore'« pa misli da bi njegov opis »mogao vrijediti za čitav otok, samo kad bi se istakle razlike, koje se čuju u pojedinim mjestima te odstupaju od božavskog tipa«.

Na Cronijinu radnju, specijalno u vezi s akcentom, prva se kritički osvrnula redakcija Južnosl. fil., koja je radnju i tiskala.¹²⁶ Ona ju je popratila napomenom kojom izražava sumnju u ispravnost Cronijina tvrdjenja da su u božavskom govoru svega dva akcenta. Osim toga predbacuje autoru da »ne razlikuje poludugi akcenat koji se razvija od [˘] u ovim govorima ([˘]) od [˘]«.

Sličnu je sumnju u ispravnost Cronijine tvrdnje da dugootočki govori poznaju samo dvoakcenatski sustav izrazio i M. Hraste u obradi govora otoka Šolte.¹²⁷ On je Cronijino »otezanje, rastezanje i zavijanjanje« svodio upravo na »razlikovanje [˘] i [˘] akcenta u raznim mjestima na Dugom otoku«. Ali i M. Hraste već u toj radnji primjećuje da se na Dugom otoku čakavski akut više ne čuva »onako dosljedno kao na dalmatinskom otočju do Zlarina«. Kasnije se M. Hraste i određenije izrazio u vezi s nestajanjem čakavskoga akuta na Dugom otoku u svojoj radnji »O govoru Zadra i okolice«,¹²⁸ gdje kaže da »čakavski akut u ovom kraju na kopnu kao i na otocima Rabu, Dugom otoku, Ugljanu i Ižu prelazi u dugi silazni ([˘])«. S time se u biti slažu i moji rezultati ispitivanja akcenatskih osobina dugootočkih govora, o čemu se opširno govori u poglavlju o akcentu. M. Hraste nije posebno proučavao dugootočke govore pa i nije mogao ulaziti u specijalna akcenatska pitanja dugootočkih govora, kao što je npr. pojava tzv. poludugoga ([˘]) akcenta koji spominje redakcija

¹²⁴ L'Italia dialettale, VI-6, 95-124, Pisa 1930.

¹²⁵ Cronia, Građa, str. 69.

¹²⁶ Južnoslavenski filolog, VII, str. 110, Beograd, 1928.

¹²⁷ Hraste, Osobine, str. 144.

¹²⁸ Str. 19, (rukopis za »Zbornik o Zadru«).

Južnosl. filologa. I doista, dok se Croniji ništa bitno ne može prigovoriti u vezi s tvrdnjom da dugootočki govori nemaju akcenat \sim (čakavski akut), prigovor o nerazlikovanju akcenta $\hat{\ } od \hat{\ } posve je opravdan. Pojava \hat{\ } akcenta jedna je od karakteristika akcentuacije dijela dugootočkih govora kojima pripada i božavski govor. Zato sam toj akcenatskoj pojavi u ovoj radnji posvetio dosta pažnje i mjesta.$

O Cronijinoj »Građi o božavskom narječju« najopširniji je kritički prikaz napisao dr. M. Tentor.¹²⁹ I dok su se drugi kritičari dotakli samo načelnih pitanja o akcentu, Tentor je svoju kritičarsku oštricu usmjerio na čitavu radnju i pokušao joj osporiti svaku vrijednost i u cijelosti i u pojedinostima, ali, začudo, akcenatskih se pitanja nikako ne dodiruje. Kao hrvatski rodoljub Tentor predbacuje Croniji neobjektivnost (šovinizam) i nenaučnost u tretiranju nekih pojava i u služenju literaturom. Tako vidi nesklonost pisca prema Hrvatima kad pisac kaže da »Božavljani govore školjarski, božavski. Nikako mu se ne će – nastavlja Tentor – da kaže istinu, tj. da Božavljani, kao i svi otočani (i kvarnerski i dalmatinski) zovu svoj jezik hrvatskim (hrvatski, harvaški, fervaški)«. Tentor je u pravu i kad ispravlja ili dopunjava pojedina piščeva tumačenja dijalekatskih osobina. Ali i sam Cronia kaže: »... moja je radnja nastala u Italiji, gdje me je oskudica stručnih knjiga prinudila da se odrečem ... prve zamisli«, tj. da svoje podatke poredi »sa svim ostalim čakavskim govorima«. ¹³⁰ Zato su Tentorovi prigovori prihvatljivi dok se kritički osvrće na piščevo tumačenje govornih osobina. Kad prelazi na kritiku same građe, njegovi se prigovori temelje uglavnom na pretpostavkama i tuđim, neprovjerenim podacima (uglavnom Aranzinima) pa nemaju dokazne vrijednosti. Glavna je Tentorova zamjerka što pisac u I. sg. bilježi na kraju akcenat \sim , a ne $\hat{\ } (tob\ddot{o}$, a ne $tob\hat{o}$ i sl.) kako je na Cresu i kako je za Dugi otok zabilježio Aranza. Tentor kaže »... za božavsko narječje sam razvitak jezika kazuje, da mora biti »man\ddot{o}«, jer naglašeno, stegnuto (prije dvosložno starije »ojg«) može dati samo dugo *o* (ili u drugim krajevima dugo »u«). Proučavajući dugootočke govore i sâm sam se uvjerio da je u Božavi i Dragovima u I. sg. doista *man\ddot{o}*, *tob\ddot{o}*, a ne *man\hat{o}*, *tob\hat{o}* (isp. *meni*, *tebi*!). Tentorova i suviše revna obrana hrvatske homogenosti dugootočkoga stanovništva (to je uostalom i suvišno posebno isticati!) od Cronijine nesklonosti da to bez ograda i susrećanja istakne (to ništa ne mijenja na stvari!) odvela je Tentora na one iste pozicije zbog kojih tako oštro prigovara Croniji. To umanjuje objektivnu vrijednost Tentorovih inače dobrih kritičkih napomena o Cronijinoj radnji.

Dugootočkih se govora dotakao i S. Ivšić.¹³¹ On se ograničio (uglavnom na temelju Cronijinih i mojih podataka) na tumačenje nastavka u

¹²⁹ O božavskom narječju g. prof. Artura Cronie, *Nastavni vjesnik* 37, 374-378, Zagreb 1929.

¹³⁰ Cronia, Grada, str. 69.

¹³¹ Ivšić: Iz akcentuacije.

I. sg. imenica ž. r. i na veze vokala i nazalnih konsonanata. Kako se nastavak u I. sg. ž. r. smatra kao jedna od najvažnijih osobina za određivanje pripadnosti čakavskih govora sjeverozapadnom ili jugoistočnom tipu, bit će dobro da već ovdje iznesem glavne Ivšićeve misli o tom problemu.

Po Ivšiću »južnočakavski instrumental a-osnova sa završetkom -on < -om jedna je od najznatnijih morfoloških veza južnočakavskoga dijalekta sa štokavskim dijalektom uopće«. Taj je dakle nastavak inovacija u jugoistočnom čakavskom tipu. Po Ivšićevu bi mišljenju za sve čakavsko područje trebalo za najstarije stanje »uzimati završetak prema nekadašnjem stegnutom obliku na \bar{q} , kako je u sjevernočakavskom dijalektu sa -u(n), a što nije tako i u južnočakavskom, to je zato, što je južnočakavske govore sve preko zadarskih otoka do otoka Oliba, Silbe i Skarde zapljusnuo štokavski val sa završetkom -ov < -oju < -ojo, pa se stariji završetak -ov ... sačuvao na nekoliko zadarskih otoka (Silba), a na južnima se preobrazio u -om > -on kao u štokavskom dijalektu«. ¹³² Kako je u jugoistočnom dijelu Dugog otoka (npr. Sali) završetak u I. sg. f. -u < -un < -on < -om, a u sjeverozapadnom nastavak -o (a to nije drugo nego »reducirano« o < ov), nameće se zaključak da je upravo Dugi otok bio granična linija novih utjecaja i granična linija sjeverozapadnoga i jugoistočnoga čakavskoga tipa, zauzimajući među njima, uz ostale zadarske otoke, središnji položaj, a to odgovara i njegovu geografskom smještaju.

Dugootočkim je govorima posvetila dosta pažnje i Vesna Jakić-Cestarić. ¹³³ Pišući o problemu jata na širem području, ona se pozabavila problemom jata i u dugootočkim govorima. Podatke je crpla iz povijesnih pisanih dokumenata, iz Cronijine radnje i iz suvremenih dugootočkih govora. Njezini su podaci pouzdani i dovoljni za ilustraciju stvarnoga stanja refleksa jata u tim govorima. Bitno je samo istaknuti da je i refleks jata jedno od najpouzdanijih mjerila za smještaj dugootočkih govora između osnovnih čakavskih govornih tipova. A ikavsko-ekavski izgovor jata u dugootočkim govorima, i to tako da su jugoistočni govori više ikavski, a sjeverozapadni više ekavski dokazuje da se jugoistočni ikavski i sjeverozapadni ekavski tip upravo ukrštaju na Dugom otoku i susjednim otocima; prema tome i po toj osobini ti govori zauzimaju središnji položaj među čakavskim govorima.

Mnogo dijalekatskih (leksičkih, terminoloških, onomastičkih) podataka o dugootočkim govorima (najviše iz Cronijinih radnji) nalazi se u mnogim Skokovim radovima. ¹³⁴

P. Skok se u tim svojim radnjama ograničio na leksikološku analizu dijalekatske građe, osobito je promatrajući s etimološko-historijskoga gledišta. Time je usput osvijetlio i važna kulturno-sociološka i etnička pitanja stanovništva koja se, uz pomanjkanje povijesne dokumentacije, ne bi mogla drukčije dovoljno razjasniti.

¹³² Ivšić, Iz akcentuacije, str. 375.

¹³³ Jakić-Cestarić, Refleks jata.

¹³⁴ Skok, Sl. i rom., Rib. term. i dr.

Osim P. Skoka pojedinih su se leksičkih, terminoloških i onomastičkih problema dotakli i razni drugi pisci (Strgačić, Suić, Basioli, Antoljak, Petricioli i dr.), ali ni jedan od njih nije problemski zahvatio koju dijalekatsku osobinu.

Moji prilozi iz dugootočke dijalekatske problematike (navedeni u predgovoru) mogu se shvatiti kao predradnje za ovu moju radnju. Ovdje ih spominjem samo zbog dopune bibliografskih podataka o dosadašnjem proučavanju dugootočkih govora.

O MOJEM PROUČAVANJU I OBRADIVANJU DUGOOTOČKIH GOVORA

Pri obrađivanju dugootočkih govora držao sam se ovih načela: a) suviše ne ponavljati poznato i obrađeno, b) najveću pažnju posvetiti onim osobinama koje su u dosadašnjim obradama nedovoljno ili nekritički objašnjene ili nisu nikako obrađene. Time je bio određen način i opseg mojega rada.

Polazeći od činjenice da je »jezik sredstvo za sporazumijevanje« i da način sporazumijevanja (jezična posebnost) zavisi od etničkoga i socijalnoga sastava stanovništva koje se služi određenim jezikom, u uvodnim sam napomenama nastojao prikazati sve one faktore koji su u tijeku stoljeća utjecali na formiranje upravo onakve osnovne mase dugootočkoga stanovništva kakva ona jest, i time uvjetovali baš onakvu i onu jezičnu konstelaciju koju danas nazivam »dugootočki čakavski govori«. U tom nastojanju posegao sam za izvornim arhivskim ili objavljenim dokumentima kako bih svojim zaključcima o oblikovanju stanovništva i jezika pribavio dokaznu vrijednost, i to ne samo u općem pregledu, nego i u pojedinim slučajevima.

Cronijini podaci i podaci drugih spomenutih pisaca pružaju dovoljno pregledan opis fonetskih osobina ispitivanih govora pa se nisam u ovoj radnji upuštao u opširnije prikazivanje već prikazanih osobina. Više sam pažnje posvetio vokalnim i konsonantskim fonetskim varijantama i njihovim fonološkim ekvivalentima, tražeći sustavnost i zakonitost u pojavama, čime se dosadašnji pisci nisu dovoljno pozabavili. Opširnije sam se dotakao onih glasovnih osobina koje daju posebno obilježje dugootočkim govorima ili diferenciraju jedne dugootočke govore od drugih (problem jata, sonantno *r*, glas *l* na kraju riječi i sloga, vokali u vezi s nazalnim konsonantima, glotalne i faukalne zatvorne varijante i dr.). U radnju sam uvrstio i poglavlje o izvanjezičnim izražajnim kategorijama, jer je izražajni kompleks jedinstvo govornih i negovornih sredstava.

Shvaćajući rečenicu kao osnovnu govornu jedinicu u procesu izricanja misaonoga sadržaja, posebnu sam pažnju posvetio problemu rečenične intonacije i drugim fenomenima (ritmu, tempu, melodiji, boji glasa) koji stvaraju akustičku karakteristiku određenoga govora. Tek sam tada pre-

šao na akcenatsko-kvantitativne osobine, jer su one u velikoj mjeri podređene rečeničnoj intonaciji i mogu biti različite prema različitom afektivnom timbru rečenice. U tome je bitna razlika između mojega obrađivanja akcenatskih osobina dugootočkih govora i prikaza tih osobina prema dosadašnjim obrađivačima, jer su oni akcenatske fenomene ispitivali izolirano od rečenice. Aranza, doduše, čuje, kad sluša govor, čas ovako, čas drukčije, čas skraćeno, čas produženo, ali je u nemogućnosti da objasni to stalno kolebanje koje mu često pruža drukčije stanje nego ga je utvrdio u izoliranoj riječi.

U morfologiji sam pošao nešto drukčijim putem od dosadašnjih obrađivača. Imajući na umu da su završetni morfemi nosioci morfološke diferencijacije među sklonivim riječima, izdvojio sam te morfeme, odnosno njihove skupove, i morfologiju izlagao isticanjem opreka završetnih morfema. Promjenu sklonivih riječi prikazao sam i grafički na dvjema tabelama pa je moguće promatrati sav deklinacijski materijal u pregledu. Uz morfološke tipove imenica i pridjevskih riječi vodio sam računa i o njihovim naglasnim osobinama, ističući tako povezanost i međusobnu zavisnost fonetsko-fonološke kvalitete nastavka i akcenta.

Morfološki prikaz radio sam uglavnom prema stanju u jugoistočnom dijelu dugootočkih govora. Stanje u sjeverozapadnom dijelu prikazano je u Cronijinoj radnji. Razlike nisu velike, ali se iz usporedbe ipak vidi da jugoistočni govori pokazuju i u morfologiji neke inovacije koje se nisu razvile u sjeverozapadnim govorima. (Isp. npr. nastavak u I. sg. ženskoga roda u južnom dijelu *-u < -un* prema *-o < -ov* u sjevernom). To je još jedan dokaz da je južni dio Dugoga otoka jače »zapljusnuo štokavski val« nego sjeverni i da je upravo područje Dugoga otoka i drugih zadarskih otoka međašna linija sjeverozapadnoga i jugoistočnoga čakavskoga tipa, koje je osim toga stvorilo i neke svoje specifične karakteristike i u nekim se crtama više nego neki drugi čakavski govori približilo štokavskom dijalektu. To osobito vrijedi za govore otoka Murtera i Pašmana, koji su i najbliže štokavskom (ili poluštokavskom) kopnu.¹³⁵

Dosta sam se opširno pozabavio stilsko-sintaktičkim karakteristikama dugootočkih govora, *jer se u njima u najvećoj mjeri ogleda duh narodnoga bića, kako se narod u određenoj prilici služi svojim govorom, odnosno kako se odnosi prema vlastitom jezičnom materijalu*. Tek je na temelju takva ispitivanja bilo moguće dati odgovor i na neka specijalna dijalekatska pitanja, među kojima je i pitanje upotrebe deminutiva u čakavskim govorima.

Sve sam osobine popratio brojnim dijalekatskim primjerima upotrebe jer su govorne osobine rezultat govornoga procesa u cjelini pa se moraju i proučavati na govoru, a ne na izoliranim riječima.

¹³⁵ F. Stojanov, Prilozi poznavanju narodnoga govora u Tijesnome na otoku Murteru, J. F. XVI, 158-165.

GLASOVI

A. FONETIKA

Vokalne varijante

Dugootočki vokalizam obiluje brojnim fonetskim varijantama. Izgovorne varijante variraju od vrlo dugoga do reduciranoga i od otvorenoga do vrlo zatvorenoga izgovora. Povezane obje krajnosti s jedne strane dovode, gdje je to moguće, do diftonškoga izgovora vokala, a na drugoj strani do reduciranih glasova. Naknadnim duljenjem reduciranih vokala može doći do razlike prema prijašnjem vokalnom stanju, realiziranjem vokalnih kvaliteta drukčijih od prvotnih, odnosno: može doći do alternacija vokala.

Izgovor i transkripcija vokalnih varijanata

Prednjojezični vokalni glasovi najviše podignutosti s nezaobljenim usnicama, tip »i«:

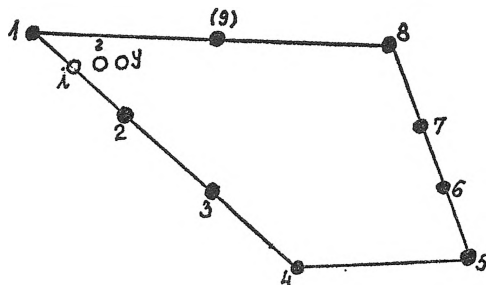
i – grčko »jota«, obično označuje realizaciju tipa »i« u dugom slogu. Dolazi u naglašenom (*sír*) i nenaglašenom (*vikûty*) položaju. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga *i* nešto povučen natrag, ali ne toliko koliko pri izgovoru *y*. Tako se izgovor glasa *i* nalazi između izgovora glasa *i* i glasa *y*. U osobitim se govornim prilikama glas *i* može realizirati i u kratkom slogu.

y – »epsilon«, obično označuje realizaciju tipa »i« u kratkom slogu. Dolazi u naglašenom (*mÿsec*) i u nenaglašenom (*tÿlyč*) položaju. Jezik je pri izgovoru toga glasa znatno povučen natrag, tako da se *y* u odnosu na *i* izgovara kao donekle stražnji glas. U osobitim se govornim prilikama može i produžiti.

i – štokavsko *i*, označuje realizaciju tipa »i« kao u štokavskom dijalektu, odnosno približno kao u književnom jeziku.

ə – znak »šva« (APhi), označuje uvjetovanu realizaciju vokala *y* (*kÿ-pytə*). Dolazi, najčešće u nenaglašenom, kvantitativno i kvalitativno reduciranom slogu.

Tip »i« nema diftonških realizacija.

Prednjojezični vokalni glasovi srednje podignutosti s nezaobljenim usnicama, tip »e«:

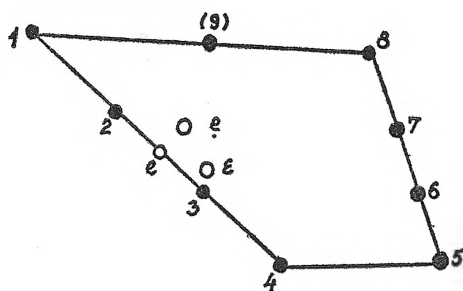
ɛ – e s potpisanom točkom, obično označuje realizaciju tipa »e« u dugom slogu. Dolazi u naglašenom (*tĕstɔ*) i u nenaglašenom (*bĕlyti*) položaju. U osobitim se govornim prilikama može realizirati i u kratkom slogu. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga e nešto povučen natrag i podignutiji, tako da se ɛ u odnosu na izgovor e realizira kao donekle stražnji zatvoren glas.

ε – grčko »epsilon«, obično označuje realizaciju tipa »e« u kratkom slogu. Dolazi u naglašenom i u nenaglašenom (*pĕtex*) položaju. U osobitim se govornim prilikama može i produžiti. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga e nešto povučen, ali i znatnije spušten, tako da se ε realizira kao otvoren glas.

e – štokavsko e, označuje realizaciju tipa »e« kao u štokavskom dijalektu, odnosno kao u književnom jeziku.

ə – znak »šva« (APhI), označuje uvjetovanu realizaciju vokala ε. Dolazi, najčešće u nenaglašenom, kvantitativno i kvalitativno reduciranom slogu; uspor. isto kod vokala tipa »i«.

je – slova za oznaku diftonške realizacije vokala tipa »e« (*piĕt*).

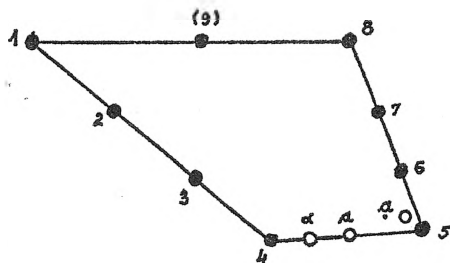
Glasovi najmanje podignutosti s nezaobljenim usnicama, tip »a«:

a – a s potpisanom točkom, obično označuje realizaciju tipa »a« u dugom slogu. Dolazi u naglašenom (*zāva*) i nenaglašenom (*priākati*) položaju. U osobitim se govornim prilikama može realizirati i u kratkom slogu. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga a povučen natrag i ponešto podignut, tako da se a u odnosu na izgovor a realizira kao ponešto stražnji glas.

α – grčko »alfa«, obično označuje realizaciju tipa »a« u kratkom slogu. Dolazi u naglašenom (*kāmyk*) i nenaglašenom (*mastyti*) položaju. U osobitim se prilikama može i produljiti. Jezik je pri izgovoru toga glasa nešto pomaknut naprijed, tako da se α u odnosu na izgovor književnoga a realizira kao ponešto prednji glas.

ɑ – štokavsko a, označuje realizaciju tipa »a« kao u štokavskom dijalektu, odnosno kao u književnom jeziku.

ja – slova za oznaku diftonške realizacije vokala tipa »a« (*gluāvā*).

Stražnjojezični vokalni glasovi srednje podignutosti sa zaobljenim usnicama, tip »o«:

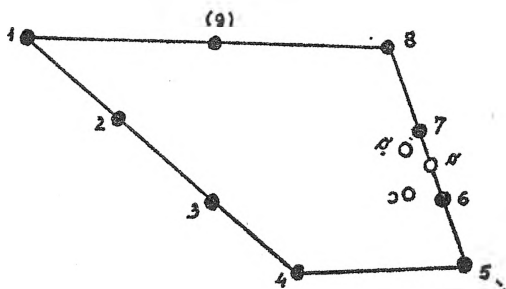
φ – o s potpisanom točkom, obično označuje realizaciju tipa »o« u dugom slogu. Dolazi u naglašenom (*br̄oška*) i nenaglašenom (*gol̄ac*) položaju. U osobitim se govornim prilikama može realizirati i u kratkom slogu. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga *o* nešto podignut i povučen natrag, tako da se φ u odnosu na *o* realizira kao zatvoreniji glas.

\mathcal{O} – znak APhI, obično označuje realizaciju tipa »o« u kratkom slogu. Dolazi u naglašenom i u nenaglašenom položaju (*l̄okot*). U osobitim se govornim prilikama može i produžiti. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga *o* nešto pomaknut naprijed i spušten, tako da se \mathcal{O} u odnosu na izgovor φ donekle realizira kao otvoren glas.

o – štokavsko *o*, označuje realizaciju tipa »o« kao u štokavskom dijalektu, odnosno kao u književnom jeziku.

\bar{o} – tvrdi poluglas »jor«, označuje uvjetovanu realizaciju vokala tipa »o« (*ni pl̄akal̄o d̄īe*). Dolazi, najčešće u nenaglašenom, kvantitativno i kvalitativno reduciranom slogu.

μo – slova za oznaku diftonške realizacije vokala tipa »o« (*zv̄ūon*).

Stražnjojezični vokalni glasovi najviše podignutosti sa zaobljenim usnicama, tip »u«:

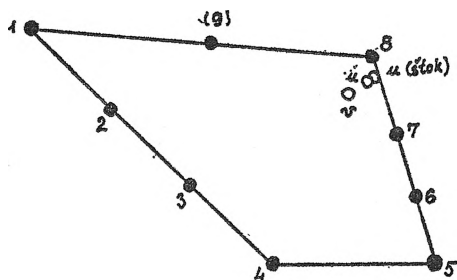
u – latiničko *u*, obično označuje realizaciju tipa »u« u dugom slogu. Dolazi u naglašenom (*r̄ukv*) i nenaglašenom položaju (*r̄uk̄a*). U osobitim se govornim prilikama može realizirati i u kratkom slogu.

Vrlo je mala razlika u izgovoru toga glasa u dugootočkim govorima i »dugoga« u u književnom jeziku, pa se i bilježi istim znakom.

ν – grčko »ipsilon«, obično označuje realizaciju tipa »u« u kratkom slogu. Dolazi u naglašenom (*kýkati*) i u nenaglašenom (*gvína*) položaju. U osobitim se govornim prilikama može i produžiti. Jezik je pri izgovoru toga glasa u usporedbi s izgovorom književnoga (i dugootočkoga) u ponešto spušten i više naprijed, tako da se *ν* u odnosu na izgovor u realizira kao donekle otvoren glas, s manje zaobljenim usnicama.

̄ – tvrdi poluglas »jor«, označuje uvjetovanu realizaciju vokala tipa »u« (*donesý tv mətýk̄̄*); uspor. isto kod vokala tipa »o«.

Tip »u« nema diftonških realizacija.

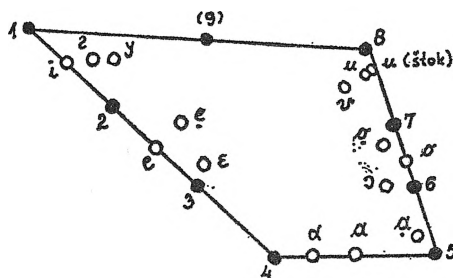
Nazalne vokalne varijante:

Izgovor se nazalnih vokalnih varijanata bilježi potpisanim znakom za nazalnost ispod grafema za pojedine vokale, npr. *i̇*, *ė*, *ȯ*, *u̇*, *ȧ*.

Slogotvorno »r«:

r – slogotvorno »r«, obično se realizira samo u kratkom slogu, naglašenom (*ir̄la*) i nenaglašenom (*p̄prt̄*), ali se u osobitim govornim prilikama može i više ili manje produžiti (*p̄rdýti*). Znak *r* bilježi se samo ondje gdje je potrebno posebno istaknuti njegovu slogotvornu funkciju, inače se (između dva konsonanta) piše samo *r* u značenju slogotvornoga »r«.

Pregled svih monoftonga u vokalnom četverokutu:

Polukonsonanti – poluvokali

ɨ – neslogotvoran glas tipa »i« (*jâ ɨ ûn smɔ brâty*); zatvorni elemenat pri realizaciji diftonga tipa »e« (*pɨêt*).

ʉ – neslogotvoran glas tipa »u« (*klâdy ʉ ɔrmâr jâkêtv*); zatvorni element pri realizaciji diftonga tipa »a« i »o« (*mʉôj, gluāvâ*).

Kad se u govoru i drugi vokali realiziraju kao neslogotvorni glasovi, tada se i oni bilježe s potpisanim znakom (˘) za neslogotvornost.

Konsonantske varijante

Slova *b c č d f g j k l m n p r s š t v z ž* služe za približno iste glasove kao u hrvatskom književnom jeziku.

ḷ ṇ – glasovno odgovaraju analognim glasovima označenima tim grafemima u ARj (latiničko pravopisno *lj i nj* u značenju palatalnoga laterala, odnosno nazala).

x – znak APhI, bezvučni velar tjesnačni

ɣ – grčko »gama«, zvučni velar tjesnačni

h – bezvučni glotal tjesnačni

ħ – znak APhI, zvučni glotal tjesnačni

ḷ – apikalni sonant

ḷ˘ – palatalizirano »l« (manji dodir jezika i nepca nego pri izgovoru »ḷ«)

ʒ – znak APhI, zvučna dentalna afrikata (»dz«)

ʒ̣ – znak APhI, zvučna palatalna afrikata (»dž«)

ɟ – bezvučni palatal ploziv (»meko« *ɟ*)

ɟ̣ – zvučni palatal ploziv (»meko« *ɟ̣*)

m˘ – palatalizirano »m«

ŋ – velarni zvučni nazal (APhI)

r˘ – palatalizirano »r«

ʃ – tjesnačni bezvučni apikal (po mjestu artikulacije između *s* i »tvrdoga« *š*, tj. tjesnac se tvori između jezika i prednjega dijela nepca, odmah do alveola)

ʃ – istih karakteristika kao *š* s tom razlikom što se tjesnac pravi između jezika i alveola

č̣ – palatalna bezvučna oralna afrikata (po mjestu artikulacije između štokavskoga *č* i *ć*)

ć – istih karakteristika kao *č̣*, ali je bliže izgovoru štokavskoga (književnoga) *ć* nego *č̣*

ʒ̣ – zvučni parnjak bezvučnoga *ṣ̌* (glas po artikulaciji između mjesta artikulacije *z* i »tvrdoga« *ž*, tj. tjesnac se pravi između jezika i srednjega dijela nepca)

ẓ̌ – istih karakteristika kao *ẓ̌* s tom razlikom što se tjesnac pravi između jezika i alveola

w – istih karakteristika kao »v«, ali je trajanje dulje, s više vibracija.

Neakcenatski znakovi

^ – ispod vokala ili konsonanata. Kod vokala, sonornih i zvučnih konsonanata znači gubitak, odnosno redukciju zvučnosti, a kod bezvučnih zatvorenih slabljenje zatvora, nepotpunu pregradu.

—| – završena artikulacija konsonanata ne na apsolutnom završetku

? – glotalni zatvor (znak APhI)

? – faukalni zatvor iza nazaliziranoga vokala, kada slijedi oralni glas ili je nazalizirani vokal na apsolutnom završetku

/ – intonacijska pauza

// – prestanak glasa (glas potpuno odumre; u običnome pravopisu »točka«) i znak za odvajanje oblika iste riječi s različitim akcenatskim ili fonetskim stanjem.

Svi ostali znakovi (za nazalnost, palatalnost) navedeni su pri navođenju samih pismena.

Akcentatsko-kvantitativni znakovi

Zabilježeni su ovi akcentatsko-kvantitativni ostvaraji:

* brzi akcenat

˘ silazni akcenat

˙ spori akcenat

˚ uzlazni akcenat

˜ čakavski akut

ˆ produljeni akcenat

ˆ ekspiratorni akcenat (intonacijski neobojen, kvantitativno neutralan)

– duljina (duga nenaglašena kvantiteta)

∪ kračina (samo kad ju je potrebno posebno istaknuti)

⊂ poluduljina

* nesustavna poluduljina (Ako je vokal s takvom poluduljinom naglašen, na njemu je akcenat ˘ jer se akcenat u takvu slučaju ne proteže na čitavu artikulaciju vokala, nego je »iktus« samo na početnome dijelu)

: nesustavna duljina

–: dvostruka (veoma velika) duljina. (Ako je vokal s takvom duljinom naglašen, na tom je vokalu dug naglasak).

Napomene o znakovima

Za razlikovanje je svake glasovne varijante (uključujući i akcentatske modifikacije) bilo potrebno predvidjeti posebno slovo, odnosno poseban znak. U tom sam se nastojanju načelno držao poznatoga fonetskoga principa, koji je prihvatilo i Međunarodno fonetsko društvo (APhI).

B. FONOLOGIJA

Ako se polazi od definicije fonema kao zvučne jedinice jezičnoga sustava koja vrši svoju smislorazlikovnu funkciju pa se ta definicija primijeni na jezičnu građu dugootočkih govora, lako se može razabrati koje su alofone varijante predstavnicu kojega fonema. Polazeći od osnovne definicije, i u dugootočkim ćemo govorima foneme identificirati po ovim kriterijima:

a) Svaki fonem treba da je nosilac razlikovnosti u odnosu na sve druge foneme.

b) Treba utvrditi koji zvučni sklop uvjetuje razliku u značenju.

c) Dva različita zvučna sklopa predstavljaju dva različita fonema.

Potrebno je, osim toga, voditi računa i o tzv. osobini slogotvornosti. Slogotvornost – tj. sposobnost primanja naglasa – razbija skup svih fonema na dva podskupa. To su:

a) slogotvorni fonemi,

b) neslogotvorni fonemi.

Oni su već samim time u međusobnoj opreci, a i među članovima svakoga od tih dvaju podskupova postoje pojedinačne parne opreke po kojima se članovi prepoznaju.

Za vokalne je foneme važno da osim razlikovnosti uvjetovane razlikama u obojenosti glasova koji ih prezentiraju postoje još tri važne zvučne osobine odlučne u njihovoj identifikaciji. To su:

a) trajanje (duljina, kraćina, govorni tempo, stanka),

b) silina (isticanje mijenjanjem jačine zvuka),

c) visina (priglas ili intonacija riječi, a onda i melodija čitave rečenice).

Te tzv. prozodijske osobine, obično obuhvaćene nazivom naglasak ili akcenat, imaju ili mogu imati i samostalnu razlikovnu funkciju.

S obzirom na sve to, i ovdje će se odvojeno govoriti najprije o slogotvornim, vokalnim, a onda o neslogotvornim, konsonantskim fonemima.

V o k a l n i f o n e m i

Među slogotvornim glasovima nosioci su razlikovnosti, odnosno uvjetuju razlikovnost u odnosu na sve druge foneme i predstavljaju različite foneme ovi zvučni sklopovi:

1. *ɪ* *ɣ* (*i*) *ə*

2. *ɛ* (*e*) *ə*

3. *ɛ̇* (*e*) *ɨ̇*

4. *α* (*a*)

5. *ɑ* (*a*) *ʊ̄*

6. *ɔ* (*o*) *ɚ*

7. *o* (*o*) *ʊ̄o*

8. *u* *ɚ*

Redom ćemo predstavnikе posebnih zvučnih sklopova, odnosno pojedinačne foneme, prikazati ovim grafemima:

1. <i>i</i>	5. <i>ɑ</i>
2. <i>e</i>	6. <i>o</i>
3. <i>ɛ</i>	7. <i>ɔ</i>
4. <i>a</i>	8. <i>u</i>

Raspoređeni po fiziološkom kriteriju zvučnih sklopova koje predstavljaju, vokalni se fonemi mogu svrstati na ovaj način:

<i>i</i>	
<i>e</i>	<i>ɛ</i>
<i>a</i>	<i>ɑ</i>
<i>o</i>	<i>ɔ</i>
<i>u</i>	

Sve nazalne varijante vokalnih ostvaraja (prikazane u poglavlju FONETIKA) u stvari su alofoni dvaju fonema: odgovarajućega vokalnoga fonema i konsonantskoga fonema *n*.

Odmah se dodaje da pri realizaciji nazalnih varijanata fonema *e* i *ɛ* dolazi do sužavanja njihove artikulacije, pa se mogu, osobito u sjeverozapadnim dugootočkim govorima, izjednačiti s realizacijom nazalne alofone varijante fonema *i*. Može se, dakle, reći da u određenim pozicijama fonemi *e* i *ɛ* alterniraju s fonemom *i*.

I sve varijante vokalnih ostvaraja označene potpisanim znakom (˘), npr. *děsĕt*, samo su alofone varijante onih istih fonema kojih su alofone varijante vokalni ostvaraji koji nisu označeni tim znakom.

Neki su glasovni ostvaraji alofoni različitih fonema, i to:

ɨ je ostvaraj vokalnoga fonema *i* i konsonantskoga fonema *j*, zatim taj fonetski ostvaraj sudjeluje u realizaciji diftonga *je* kao alofone varijante fonema *e*,

ɝ je reduciran ostvaraj fonema *i* i *e*,

ɚ je reduciran ostvaraj fonema *o* i *u*,

ɤ je ostvaraj vokalnoga fonema *u* i ponekad konsonantskoga *v*, a osim toga sudjeluje u realizaciji diftonga *ɤa* i *ɤo* kao alofonih varijanata fonema *a* i *o*.

U dugootočkim je, dakle, govorima osam vokalnih fonema, i to po dva fonema vokalnih tipova »e«, »a«, »o« i po jedan fonem prema vokalnim tipovima »i«, »u«. Dvostruki fonemi prema vokalnim tipovima »e«, »a«, »o« pretežno su rezultat povijesno različite kvantitete svojih zvučnih sklopova: zvučni sklop predstavljen fonemom *ɛ* odnosi se prema zvučnom sklopu predstavljenom fonemom *e* kao povijesno dugo prema povijesno kratkom »e«:

$$\check{e} \neq \bar{e} \quad : \quad e \neq \grave{e}.$$

To jednako vrijedi za odnos:

$$\check{a} \neq \bar{a} \quad : \quad a \neq \grave{a}.$$

Isto vrijedi i za odnos:

$$\check{o} \neq \bar{o} \quad : \quad o \neq \grave{o}.$$

Ti se, dakle, parni zvučni sklopovi u današnjem govoru međusobno razlikuju po zatvorenosti, po mjestu artikulacije, najčešće i po kvantiteti. Zvučni sklopovi predstavljeni fonemima *i*, *u*, bez obzira na povijesno različitu kvantitetu dugoga i kratkoga *i*:

$$\check{i} \neq \bar{i}$$

ili dugoga i kratkoga *u*:

$$\check{u} \neq \bar{u},$$

nisu ipak razvili parne foneme tipa »i« i tipa »u«, jer se i zvučni sklop fonema *i* i zvučni sklop fonema *u* p r i b l i Ź n o izgovara istom zatvorenošću i na približno istome mjestu, dakle su izostali bitni elementi (zatvorenost prema otvorenosti i prednji izgovor prema stražnjem) odlučni za razlikovanje zvučnih sklopova, odnosno dvostrukih, parnih fonema prema vokalnim tipovima »i« i »u«, a samo razlikovanje po trajanju nije nosilac ni njihove međusobne razlikovnosti, samim time ni razlikovnosti u odnosu na sve druge foneme.

Nije ni potrebno navoditi brojne lekseme ili njihove likove koji bi se razlikovali samo oprekama:

$$\begin{aligned} e &\neq \grave{e} \\ a &\neq \grave{a} \\ o &\neq \grave{o}. \end{aligned}$$

Takvi su npr.

$$\begin{aligned} \textit{sed\i{t}i} &\neq \textit{se\i{d}iti} && (\textit{sjedjeti} \neq \textit{sijediti}) \\ \textit{m\i{a}lo} &\neq \textit{m\i{a}lo} && (\textit{m\i{a}lo} \neq \textit{maleno}) \\ \textit{k\i{o}so} &\neq \textit{k\i{o}so} && (\textit{vok. sg. kos\i{a}} \neq \textit{sred. r. od k\i{o}s}). \end{aligned}$$

I s malo primjera bilo je moguće uvjerljivo pokazati da su spomenuti parni fonemi nosioci razlikovnosti u značenju. Poučna je npr. opreka

$$\textit{m\i{a}lo} \neq \textit{m\i{a}lo}$$

jer se i fonem *a* kao kontinuanta tradicijski dugoga vokala *a* može ostvariti kao kratki vokal, a fonem *a* kao kontinuanta tradicijski kratkoga *a* može se ostvariti kao dugi vokal (osobito u sjeverozapadnim dugootoč-

kim govorima), dakle mogu po trajanju biti izjednačeni (tj. oba mogu biti i dugi i kratki), a da se i dalje drži njihova međusobna razlikovnost:

$$\check{a} \neq \bar{a} \quad (\check{a} \neq \bar{a} \text{ odnosno } \bar{a} \neq \check{a})$$

To ovdje znači da fonemi *a* i *ā* omogućavaju identifikaciju dvaju zasebnih leksema, bez obzira na njihovo trajanje. Međutim u parova leksema kao *siti* i *sīti* (1. određen oblik pridjeva muž. roda prema neodređenom obliku *sit*, 2. 'sīci') razlika se u značenju može saznati samo prema razlici u kvantiteti naglašenog *i*, i to uz uvjet da se ona drži. Ako se ta razlika neutralizira, što u govoru nije neobično, razlika se u značenju, zbog približno istoga načina i mjesta izgovora zvučnoga sklopa vokalnoga fonema *i*, očituje jedino kontekstualno. To vrijedi i za odnos

$$\check{u} : \bar{u}$$

kao u primjerima:

mūla i *mūla* (1. gen. sg. im. *mūl* i 2. ženski križanac nastao križanjem kobile i magarca).

Pošto se pokazalo pod kojim su uvjetima i koji su zvučni sklopovi nosioci razlikovnosti u značenju i pošto se to ilustriralo na minimalno se razlikujućim parovima leksema, odnosno njihovih likova, može se pouzdano kazati da su ti isti zvučni sklopovi predstavnici posebnih vokalnih fonema i u svim drugim analognim prilikama, bez obzira jesu li u određenom jezičnom segmentu jedino ili samo jedno od razlikovnih sredstava.

Distribucija vokalnih fonema

Pokazalo se da razlika u kvantiteti nije »conditio sine qua non« za identifikaciju vokalnih fonema *e* i *ē*, iako je najčešće duga kvantiteta jedna od njihovih popratnih osobina. Budući da se i u vokalnih fonema *i* i *u* najbolje slušno razlikuju upravo one varijante (uvjetovane tradicijski ili nastale analoški) koje su određene kvantitativnim razlikama, da bi se postigla ujednačenost u bilježenju i olakšalo bilježenje (u tehničkom smislu) i tako sačuvala veza s tradicijom u hrvatskoj dijalektologiji, vokalni se fonemi

$$a \ e \ \check{o}$$

u ovoj radnji u daljem tekstu grafijski prikazuju kao dugi vokali

$$\bar{e} \ \bar{a} \ \bar{o}$$

(napisani sa znakom duge kvantitete), tj. fonološka se opozicija

$$e \neq \bar{e}$$

$$a \neq \bar{a}$$

$$o \neq \bar{o}$$

prikazuje grafijskom opozicijom:

$$\begin{aligned} e &\neq \bar{e} \\ a &\neq \bar{a} \\ o &\neq \bar{o}. \end{aligned}$$

Ovdje duga kvantiteta simbolizira fonem, pa će analogno tomu takvi fonemi pod naglaskom biti obilježeni znakovima za duge naglaske (npr. \hat{e} , \hat{a} , \hat{o}). Takva grafijska opozicija posve odgovara kvantitativnoj opoziciji prikazanoj grafijski u fonema i i u (tj. \hat{i} : \bar{i} odnosi se kao kratko i prema dugom i ; \hat{u} : \bar{u} odnosi se kao kratko u prema dugom u).

Distribucija je vokalnih fonema prilično slobodna. Nešto veća ograničenja postoje u parova fonema

$$\begin{aligned} e &\neq \bar{e} \\ a &\neq \bar{a} \\ o &\neq \bar{o} \end{aligned}$$

a) Osnovno je ograničenje da nenaglašeni fonemi \bar{e} \bar{a} \bar{o} ne dolaze iza naglašenoga sloga akcenatske jedinice. U istoj se poziciji ne ostvaruju ni duge varijante fonema i i u (tj. \bar{i} i \bar{u}).

b) Fonemi e a o (grafijski bez dužine) izbjegavaju se u određenim uvjetima u zatvorenom naglašenom slogu. Na isti se način u takvu slogu izbjegavaju i kratke varijante fonema i i u (grafijski bez dužine).

c) U nekim dugootočkim govorima (sjeverozapad) parovi fonema e i \bar{e} u poziciji pred nazalnim konsonantom u zatvorenom slogu (formula: „e” + n/m na kraju riječi ili $e \bar{e}$ + n/m pred konsonantom) alterniraju s fonemom i : *žinska* : *ženà*, *mîndula* : *mëndula* (na jugozapadu), *krâjin* (instr. sg. od *krâj*), uz mogućnost ostvarivanja nazalne alofone varijante \bar{i} , osobito na kraju fonetskoga bloka, npr. *krâjĭ*.

Isto tako, na čitavu Dugom otoku parovi fonema o i \bar{o} (= \hat{o} i \bar{o}) u poziciji pred nazalnim konsonantom u zatvorenom slogu (formula »o« + n/m) alterniraju s fonemom u , npr. I. sg. *čovikun*, *ženûn*, *s tōbun*, *s ñegòvun sestrûn*; *kantûn* (tal. cantone 'ugao', 'kut'), *bunbâk* (tal. bom-bace 'pamuk'); *ûnda* (<onda), *ûn* (<on). Nerijetko imamo i prijelaz »a« > »o« > u : *îmun* (<imam), *znûn* (<znam). Pri tome se vokal u , kao i ostali vokali u sličnoj poziciji ispred nazala u zatvorenom slogu, osobito u završecima, može realizirati i svojom nazalnom varijantom, npr. *čoviku*, *ženu*, *s tōbu* itd. (Više o toj pojavi v. u poglavlju: Vokali u vezi s nazalnim konsonantima.)

K o n s o n a n t s k i f o n e m i

Zvučni sklopovi neslogotvornih, konsonantskih fonema općenito su manje izdiferencirani nego vokalni i zato su prepoznatljiviji.

Među neslogotvornim zvučnim sklopovima nosioci su razlikovnosti odnosno uvjetuju razlikovnost u odnosu na sve druge slogotvorne i neslogotvorne foneme i predstavljaju različite foneme ovi zvučni sklopovi:

1. b b ...	13. l l ...
2. c c ...	14. m m (m) ...
3. č č ...	15. n n (\sim) ...
4. t' t' ...	16. n' n' ...
5. d d ...	17. p p ...
6. d' d' ...	18. r r ...
7. f ...	19. s ...
8. g g ... // γ ...	20. š š ...
9. x x ... // ɣ ...	21. t t ...
10. j j (i) ...	22. v v (v) ...
11. k k ...	23. z ...
12. l l ...	24. ž ž ...

Predstavnici pojedinih zvučnih sklopova, odnosno pojedinačni konsonantski fonemi, prikazat će se ovim grafemima:

1. b, 2. c, 3. č, 4. ć, 5. d, 6. đ, 7. f, 8. g, 9. h, 10. j, 11. k, 12. l, 13. l, 14. m, 15. n, 16. n', 17. p, 18. r, 19. s, 20. š, 21. t, 22. v, 23. z, 24. ž.

Raspoređeni po fiziološkom kriteriju zvučnih sklopova koje oni predstavljaju konsonantski su fonemi:

a) po zvučnosti:

1. zvučni: b (v) d đ z ž g
2. bezzvučni: p (f) t ć s š k h c č
3. sonorni, zvučno neutralni: j l l m n n' r v

b) po vrsti pregrade:

1. zatvoreni: p — b t — d ć — đ k — g
2. tjesnačni: f — v s — z š — ž h
3. zatvorenotjesnačni: c č

c) po mjestu i načinu tvorbe:

1. usnjeni:
 - a) dvousnjeni: b p m
 - b) zubnousnjeni: f v
2. zubni: d t z s c
3. zubnoalveolarni: ć đ
4. alveolarni: l n r
5. prednjonepčani: č j l n' š ž
6. zadnjonepčani: g k h

U podjelu b) (po vrsti pregrade) nisu uvršteni sonorni konsonanti. Dok ih je većina oralnih, tj. pri njihovoj su artikulaciji govorni organi vrlo

blizu ili se dodiruju, ali uz to zračna struja ima i otvoren prolaz, a glasnice pri tome titraju, konsonantski fonemi *m n ņ* raspoređuju se kao nosni, jer pri realizaciji njihovih zvučnih sklopova jedan dio zračne struje odlazi kroz nos, osobito na početku artikulacije.

U određenim pozicijama – u slogu zatvorenom nazalnim fonemom *n* ili konsonantskom skupinom u kojoj je prvi konsonant nazalni fonem *n* – taj se nazalni konsonant s prethodnim vokalom najčešće stapa u nazalnu alofonu varijantu odgovarajućega vokalnoga fonema, ali se može realizirati i kao više ili manje reducirana varijanta nazalnoga fonema *n*. U prvom se dakle slučaju fonem *n* realizira samom nazalnošću, koja s prethodnim vokalom ostvaruje alofonu nazalnu varijantu vokalnoga fonema, a u drugom se ostvaruje i nazalnošću i okluzijom. Ova okluzija može biti dvojaka: više prednja i više stražnja. Prednja je ako je *n* završni fonem ili ako je u skupini ispred konsonantskih zvučnih sklopova koji su po mjestu izgovora prednje artikulacije. Stražnja je ako je u skupini ispred konsonantskih zvučnih sklopova koji su po mjestu izgovora stražnje artikulacije, tj. ispred zvučnih sklopova fonema predstavljenih grafemima *k g h*. Prednja se fonetska varijanta nazalnoga fonema *n* bilježi grafemom za sam fonem *n*, a stražnja u fonetskoj transkripciji grafemom *ŋ*. Isto vrijedi i za odnos alofona *m* i *mŋ* fonema *m*.

Kao što se iz popisa konsonantskih zvučnih sklopova vidi, sve varijante označene potpisanim znakom \wedge (npr. *obēđ*) samo su alofone varijante onih istih fonema kojih su alofone varijante konsonantski ostvaraji koji nisu označeni tim znakom, kao što je to i u vokalnih fonema.

Ostvaraj alofone varijante *ǰ* fonema *j* najobičniji je u intervokalnom položaju (*prǰja*) i redovit u ostvaraju diftonga *ǰe* kao alofone varijante fonema *e*. U svim drugim položajima ostvaruje se varijanta *j*, najčešće relativno znatno aspirirana, tj. *j̣*.

Alofona varijanta *ʎ* fonema *v* manje je obična, osim u ostvaraju diftonga *ʎa* i *ʎo* kao alofonih varijanata fonema *a* i *o*, i realizira se tek sporadički, pretežno i ona uvjetovana stilskim razlozima. Alofone varijante *č č̣ č̇* fonema *č* često su rezultat i slobodnoga izbora, tj. mogu biti upotrijebljene u identičnoj poziciji (npr. *čovik-čovik-čovik*), ali je još češće njihov izbor uvjetovan. Varijanta je *č̇* normalan ostvaraj, osim ako se ne ostvaruje zbog stilematskih razloga. Ostvarivanje varijante *č̣* uvjetovano je samo stilematski (povođenje za književnim izgovorom, za izgovorom u kojem drugom dijalektu ili oponašanje osobitoga izgovora pojedinačnih govornika iste ili koje druge govorne sredine). I varijanta *č̣* uvjetovana je pretežno stilematski, kao i varijanta *č̇*, ali i pozicijski. Premda nema oštre granice, u dodiru s ostvarajima zvučnoga sklopa fonema *j* običniji je izgovor *č̇* nego *č̣* (npr. *mačji* – *mač̣ji*). Ista konstatacija vrijedi i za ostvaraje alofonih varijanata *š ṣ̌ ṧ* fonema *š* i varijanata *ž ẓ̌ ž̇* fonema *ž*, a osim toga varijanta se *ṧ* ostvaruje redovito i u dodiru sa zvučnim sklopom fonema *č̇*, a varijanta *ž̇* u dodiru sa zvučnim sklopom fonema *đ* (npr. *višji* – *viṧji* i *godište*; *těžji* – *těž̇ji* i *grôžd'e*). Treba ipak kazati da ostvaraj *žd'* (odnosno sveza fonema *žđ*) nije sustavna osobina dugootočke fonetike, iako bi bila moguća, jer zajedno mogu

stajati zvučni spirant i zvučni okluziv. Prema tome izgovor *grôžd'e* samo je prilagođen izgovor književnoga *grožda*. Alofone varijante svih fonema označene s potpisanim znakom (Λ) uvjetovane su samo na apsolutnom završetku fonetske cjeline, a u svim drugim pozicijama nosioci su stilematškoga obilježja. Nosioci su stilematškoga obilježja i konsonantske alofone varijante označene grafemima: *h h' l' l' m' n' r' w*.

Kao što je istaknuto, zvučni su sklopovi konsonantskih fonema manje izdiferencirani i zato prepoznatljiviji nego vokalni. Općenito se može reći da se međusobna razlikovnost konsonantskih zvučnih sklopova kao posebnih fonema najlakše može utvrditi ako se dokaže da oni vrše smisloračkovnu funkciju:

- a) u inicijalnom položaju ispred vokala,
- b) u intervokalnom položaju.

Po tim kriterijima u samostalnoj su fonološkoj funkciji svi popisani fonemi.

Ispor. za uvjet pod a)

bāk 'bik' ≠ *pāk* 'paket' ≠ *sāk* 'vrsta vreće' ≠ *rāk* 'morski člankonožac' ≠ *cak* 'interjekcija'

Ispor. za uvjet pod b)

rība ≠ *rīpa* ≠ *rīfa* 'inat' ≠ *rīla* 'G. sg. rīlo' ≠ *rīca* 'ž. osoba rudlave kose'.

Ovdje su, u minimalno se razlikujućih parova, opreke prikazane samo *predstavnicima* konsonantskih fonema: npr.

zvučni : bezzvučnom: *b* : *p*, npr. *bāk* ≠ *pāk*, *rība* ≠ *rīpa*;
 zatvoreni : tjesnačnom: *b p* : *s f*, npr. *bāk* ≠ *sāk*, *rība* ≠ *rīfa*;
 tjesnačni : sonornom: *s f* : *r l*, npr. *sāk* ≠ *rāk*, *rīfa* ≠ *rīla*;
 sonorni : tjesnačnozatvorenom: *v l* : *c*, npr. *rāk* ≠ *cāk*, *rīla* ≠ *rīca*.

To je i dovoljno da se dokaže mogućnost fonološke funkcionalnosti i svih drugih konsonantskih fonema u identičnim pozicijama. U svim drugim pozicijama distribucija je konsonantskih fonema više ili manje ograničena, tj. uvjetovana, pa mogu međusobno alternirati. A mogu alternirati i sa Ø (ništa). Zato te pozicije nisu prikladne za identifikaciju konsonantskih fonema, ali se mora reći da i tada isti zvučni sklopovi predstavljaju iste foneme kao i u inicijalnom ili intervokalnom položaju. Ako se npr. zvučni sklop predstavljen grafemom *c* identificira kao fonem u navedenom leksemu *cāk* (gdje je *c* u inicijalnom položaju ispred vokala), onda je isti zvučni sklop predstavnik fonema *c* i u leksemu *māc* 'povik za tjeranje mačke' (gdje je taj zvučni sklop na apsolutnom završetku). To jednako vrijedi i za sve druge zvučne sklopove predstavljene popisanim konsonantskim fonemima.

U interkonsonantskom položaju fonem *r* ima slogotvornu funkciju (*vřtal*, *smřt*, *přprt*, *přst*, *Břčāstac*, *smřđiti*, *trbūh*, *třřa*), premda se sustavno ne uklapa u vokalni fonološki sustav. Nema potvrde da fonem *r* vrši slogotvornu funkciju u inicijalnom položaju ispred konsonanta. Za-

bilježene potvrde pokazuju da je nekadašnje inicijalno *r*- otklonjeno prirastanjem vokalnoga elementa *a*: *r*- > *ar*-: *Arńevo poľe*, *Artak*, *ar(i)jav* 'rdav'.

O nekim specifičnim realizacijama fonema *r* u slogotvornoj funkciji govori se u posebnom poglavlju.

Tretiranje glasa predstavljenoga grafemom *γ* iziskuje poseban komentar. Prema iznijetim kriterijima taj se glas ne bi mogao tretirati kao fonem, jer se ne ostvaruje niti u inicijalnom položaju ispred vokala niti u intervokalnog položaju. Ostvaruje se samo uvjetno:

a) mjesto zvučnoga sklopa fonema *g* ispred kojega drugoga zatvorenoga zvučnoga konsonanta (jer se izbjegavaju zaredom dva zatvorena konsonanta),

b) na mjestu zvučnoga sklopa fonema *h*, također ispred kojega zvučnoga zatvorenoga konsonanta (zbog asimilacije po zvučnosti i zbog izbjegavanja da se jedan za drugim ostvare dva zatvorena konsonanta). To dakle znači da taj glas u određenim pozicijama alternira i sa zvučnim sklopom fonema *g* i sa zvučnim sklopom fonema *h*.

Ispor. za uvjet pod a): *prāy do prāga* : *prāg je vēlik*.

Ispor. za uvjet pod b): *dobrīy duš* : *dobrih je mālo*.

Kako se alternacije ovakve vrste tretiraju kao alternacije fonema, može se reći da se i zvučni sklop označen grafemom *γ* po ovoj osobini ponaša kao poseban konsonantski fonem.

Ispor. sličnu alternaciju fonema *z* i *s* u ovim primjerima:

čāz ga čekaj : *čās me čekaj*

S obzirom na tu njegovu osobinu, ali i s obzirom da ne zadovoljava osnovne uvjete za identifikaciju fonema, glas označen grafemom *γ* mogao bi se nazvati *b a s t a r d n i f o n e m* jer, kao što se pokazalo, nije čvrsto uklopljen u fonološki sustav dugootočkih govora.

Kao što pokazuju primjeri, ispred sonornih konsonanata ne vrši se alternacija po zvučnosti, tj. sonorni su konsonanti s obzirom na alternaciju po zvučnosti neutralni. Jedino se fonem *v* može ponašati a) kao zvučni, b) kao sonorni, pa je stoga i svrstan u obje podjele.

Ispor. za a) *brāf ti je utēka* : *brāv mi je utēka*.

Ispor. za b) *pēt vrāt* : *pēt motīk* ili: *rēd vrāt* : *rēd motīk*.

Slično je tome: *ofčīna* (<ovčina) i *nōfci* (<novci). Ipak se alternacija po zvučnosti može smatrati samo kao slobodna i neobavezna varijanta, jer je sasvim običan i izgovor: *brāv ti je utēka* i sl., ali s relativno oslabljenom sonornošću glasa *v*.

Mogućnost ponašanja sonornoga konsonanta *v* kao zvučnoga i mogućnost tretiranja fonetskoga ostvaraja *γ* kao posebnoga konsonantskoga fonema uvjetuje da u dugootočkim govorima postoji simetrija i u odnosu na zvučnost i u odnosu na stupanj zatvorenosti: svakom zatvorenom i tjesnačnom bezvučnom konsonantu odgovara zvučni parnjak. To dakle znači da se jedino prema tjesnačnozatvorenim bezvučnim konsonantima (afrikate *c* *č*) ne ostvaruju zvučni parnjaci (afrikate *z* *ž*).

Distribucija konsonantskih fonema

Osim u inicijalnom položaju ispred vokala i u intervokalnom položaju, gdje se mogu pojedinačno ostvariti svi konsonantski fonemi, distribucija je konsonantskih fonema znatno ograničena. Ne ostvaruju se uzastopno:

- I. konsonanti različiti po zvučnosti
- II. dva ista konsonanta.
- III. konsonantske grupe od tri konsonanta ako jedan nije sonorni.

Konsonantske grupe s više od tri konsonanta nisu potvrđene. Ta opća načela o distribuciji konsonantskih grupa ne vrijede jednako u svim pozicijama. Ne ostvaruju se konsonantske grupe od po dva zatvorena, tjesnačna ili tjesnačnozatvorena konsonanta na početku i na kraju leksema, dok je u sredini leksema i u sandhyju to ostvarivanje moguće (*potpīsāti, līp ti je sīn*).

Ako se izuzmu ta ograničenja, u dugootočkim se govorima mogu ostvarivati vrlo raznorodne konsonantske grupe, npr.

a) tjesnačni + zatvoreni: *spāti, zbudīti se, šćūcati, (grožđe), našta, prāvdati se, lahkō, blāydan, lāš će ga izdāti, Boščā.*

b) tjesnačni + tjesnačnozatvoreni: *raščiverāti, rascīriti se, pokūpi gomomūš ča je ostā, svās cūkar je poji.*

c) zatvoreni + sonorni: *gnōj, tvōj, tlōh, dnō, bībnō, božīcni, kñājō, blūtav, kod nīve, spod lazīne.*

d) zatvorenottjesnačni + sonorni: *cmāriti se, čmār, racvatīti se, prāčjak, čvrčāk, otāc me zovē, zāč lažeš.*

e) tjesnačni + sonorni: *snīg, zlamēne, krūšva, žlica, frīta, hlād, (vrāt), jūtros nī snīgū, mūha bez glāvē.*

f) sonorni + tjesnačni: *skārso, fālša jūhā, lānski, rāvski, korām se je skūpi, karatēl znemī is konōbe.*

g) sonorni + tjesnačnozatvoreni: *prajčēvina, kupi san prājčā, ovčīna (pored ofčīna), glēda udovcā (pored udojcā), bānčić, dvā lancūnā, moľčīna, mōļcā san vīdi, kolčić, dvā kōlcā; kvadrēl, cūkra, jedān čās.*

h) sonorni + zatvoreni: *kantāti, māta, kūnka, palikūjka, Mīrko, štrānbast, prāvdati se, jedān tavajōl, pūn drōb, žmūl pīti, čēšaļ bez zūba (bez zūba).*

i) tjesnačni + zatvoreni + sonorni: *strāh, sprēmīti, zdrījati, poždrīti, škropīti, stvorīti, hrastītv, štrīga, danās trōšimo za sūtra, kroz dvōja vrāta, bez dlāna, u krīž glēda, kroz dvōr.*

j) sonorni + tjesnačni + zatvoreni: *lānski, sālski, rāvski, žmānski, prijatēlski, žapuntēlski, rīmski, čepēr stoļi tovāru na ūhu.*

k) sonorni + sonorni: *pāl ne stīče, gūvnō, čāvļak, dīmļak, mlād, mrīža, vrāt, tārma, dīvnica, vlāka, sīn mi je u skūli, vīše je srdēl nego šarīnov.*

l) tjesnačni + tjesnačni: *vlāh si, lāhše māli.*

m) zatvoreni + zatvoreni: *pōtkova, pōb ga vīdi.*

Kao što je vidljivo iz primjera, spomenute se konsonantske grupe ne ostvaruju ni u svim pozicijama niti su u njima uvijek zastupljeni svi konsonanti odnosno sve konsonantske kombinacije koje pripadaju određenim konsonantskim podjelama, tj. nisu iskorištene sve mogućnosti tvorbe konsonantskih grupa.

Postoje tri vrste ograničenja u ostvarivanju konsonantskih grupa.

Jedno je ograničenje uvjetovano inicijalnom ili završetnom pozicijom. U tim je naime pozicijama općenita težnja za izbjegavanjem konsonantskih grupa, pogotovu u završetnoj poziciji, gdje je distribucija konsonantskih grupa najviše ograničena. Tako se u inicijalnom položaju redovito mogu ostvarivati konsonantske grupe pod 1), 2), 4) i 6), a ne ostvaruju se one pod 3) i 5). Na apsolutnom kraju ostvaruju se samo konsonantske grupe pod 1) – a) i pod 3) – c).

Drugo je ograničenje izazvano fiziološkim osobinama konsonantskih fonema po kojima se isključuju neke konsonantske grupe zbog mjesta i načina tvorbe zvučnih sklopova konsonantskih fonema. Tako se ne ostvaruju uzastopno konsonanti različiti po zvučnosti, dva ista konsonanta, konsonantske grupe od tri konsonanta ako jedan nije sonorni.

Treće je ograničenje u tome što je ostvarivanje pojedinih konsonantskih grupa vezano uz ostvarivanje određenih morfonematskih obrazaca, pa ne postoji mogućnost njihova ostvarivanja izvan tih obrazaca, osim u sandhyju.

Konsonantske alternacije

Asimilacija po zvučnosti

1) Zvučni konsonant ispred bezzvučnoga alternira sa svojim bezzvučnim parnjakom: *drobâc : dropcâ, slâdak : slatkâ, drâg mi je : drâk ti je, dobrîy dâš : dobrîh je mâlo, brâv mi je utêka : brâf ti je utêka, bez motike : bes kosîrâ, jêž ubâda : jêš te je ubô.*

2) Bezvučni konsonant ispred zvučnoga alternira sa svojim zvučnim parnjakom: *pôp je dôša : pôb ga je vîdi, pût je dît : pûd ga pèlja, nôc me je snâšla : nôd ga je snâšla, kâmik od mocîre : kâmig do kâmika, trbûh me bolî : trbûy ga bolî, kûs ovčîne : kûz brâva, jôš ni pîpi : jôž bi pî.*

3) Bezvučni tjesnačnozatvoreni konsonanti *c* *č*, koji nemaju svojih zvučnih parnjaka, također se po kriterijima spomenutim u poglavlju *Distribucija konsonantskih fonema*, ne mogu realizirati neposredno ispred zvučnih konsonanata. Oni alterniraju sa zvučnima *z* i *ž*. Ispor. *otâc ti je rêka : otâz ga je vîdi; mîsec je zîša : mîsez grê gôri; koromâč mu je dôbar : koromâž ga hrâni, smrîč se je slomî : smrîž bî se slomî, svîdožba : svîdočiti.*

Nema obrnute pojave, tj. da zvučni konsonanti *z* i *ž* ispred bezzvučnih alterniraju s bezzvučnim tjesnačnozatvorenim *c* *č*; oni u takvim prilikama normalno alterniraju sa svojim bezzvučnim parnjacima *s* i *š*.

Pojava takvih konsonantskih alternacija, uvjetovana različitom zvučnošću dvaju uzastopnih konsonanata, obično se naziva *asimilacija po zvučnosti*.

Redukcija konsonanata

Kad se uzastopno nađu dva ista konsonanta, redovito se stope u jedan (što praktički znači da jedan od njih alternira sa Ø (ništa) : *najjači* > *nājači* : *nājgori*, *māj je* > *māje* : *māj ni studēn*, *kod drāge* > *kodrāge* : *kod ôgrade*, *nôs san razbî* > *nôsan razbî* : *nôs je vèlik*, *rēbâc cūkar idē* > *rēbâcūkar idē* : *rēbâc je cūkar poji* itd.

Dva se ista konsonanta mogu zadržati samo ako se odvoje pauzom. Ako nema pauze, ali se teži k pažljivijem izgovoru, tada se izgovor tjesnačnih konsonanata ostvaruje duljim strujanjem, a zatvoreni se konsonanti izgovaraju duljim zadržavanjem zatvorne pregrade. Takva se vrsta realizacije bilježi točkom (·) neposredno iza grafema za odgovarajući konsonant, npr.: *nôs·an razbî* (*nôs san razbî*), *kod·rāge* (*kod drāge*), koja u fonološkom smislu predstavlja vrstu alternacije reduciranoga konsonanta.

Uproštavanje konsonantskih grupa

U prilikama gdje bi se ostvarile konsonantske grupe s više od dva konsonanta od kojih jedan nije sonorni redovito se vrše alternacije konsonanata prema kriterijima spomenutim u poglavlju Distribucija konsonantskih fonema. Tako je:

- 1) *nâpaz ga mûči* : *nâpast mu ne dâ mîra*,
- 2) *svîtlos ti smêta* : *svîtlost mi smêta*,

Pod 1) ne može se realizirati konsonantska grupa od tri konsonanta od kojih jedan nije sonorni, pa nakon redukcije jednoga konsonanta (*t*) preostali konsonant (*s*) ispred zvučnoga konsonanta (*g*) alternira sa svojim zvučnim parnjakom (*z*).

Pod 2) također se ne može ostvariti konsonantska grupa od tri konsonanta od kojih jedan nije sonorni niti se mogu uzastopno ostvariti dva jednaka konsonanta (*tt*) pa se konsonantska grupa pojednostavljuje redukcijom jednoga od njih, tj. u toj prilici jedan konsonant (*t*) alternira sa (Ø).

Asimilacija po mjestu izgovora

Zvučni sklopovi konsonantskih fonema *s z* ispred zvučnih sklopova konsonanata *č é ě ĺ ņ* alterniraju sa zvučnim sklopovima konsonanata *š ž*. To dakle znači da u takvim pozicijama zubni tjesnačni konsonanti *s z* ispred prednjonepčanih *č é ě ĺ ņ* alterniraju s prednjonepčanima *š ž*.

a) Alternacija *s* → *š*

Ispor. *čĕkaj naš čäs* : *čĕkaj nas mälo*, *š čin* : *s kin*; *pâš će te ugrîsti* : *pâš me je ugrîza*, *danâš će lîpo vrîme* : *danâs je lîpo vrîme*; *š Lûbicun* : *s Kâtîcun*; *š ņîn* : *s tîn*, *danâšņi dâņ je srĕdâ* : *danâs je srĕdâ*.

b) Alternacija $z \rightarrow \dot{z}$

Ispor. *grōžde* : *grōzd* (oponašanje književnoga izgovora); *žlūbīti se* : *zlāmāti*, *pažlīv* : *pāziti*, *zvādi ž űegōve vrīce* : *zvādi z mojē vrīce*, *žnōrīti* : *zmorīti*.

Pojava takvih konsonantskih alternacija, uvjetovana različitim mjestom izgovora dvaju uzastopnih konsonanata, obično se naziva asimilacija po mjestu izgovora.

Ostali tipovi konsonantskih alternacija

U prilikama gdje bi se zbog alternacija takve vrste pojavljivale konsonantske grupe koje se normalno ne mogu realizirati u dugootočkim govorima, pojednostavljuvanje se vrši prema kriterijima pomenutim u poglavlju Distribucija konsonantskih fonema. Evo primjera:

1) **bez šcīrenice* alternira sa *beščīrenice*, tj. ne realizira se **beš šcīrenice*;

2) *pāst ēe* alternira sa *pāšće*.

Pod 1) ne može se realizirati konsonantska grupa od tri konsonanta od kojih jedan nije sonorni niti se uzastopno mogu realizirati dva jednaka konsonanta (*šš*) pa se konsonantska grupa pojednostavljuje redukcijom jednoga od njih, tj. u toj prilici jedan konsonant (*š*) alternira s (*Ø*) (ništa).

Pod 2) također se ne može ostvariti konsonantska grupa od tri konsonanta od kojih jedan nije sonorni niti se realizira konsonantska grupa od jednoga tjesnačnoga i dva zatvorena konsonanta, pa prvi zatvoreni konsonant (*t*) alternira sa (*Ø*), a zubni tjesnačni konsonant ispred prednjonepčanoga (*č*) alternira s prednjonepčanim (*š*).

U poglavlju Distribucija konsonantskih fonema nije obuhvaćena konsonantska grupa tjesnačnozatvoreni + zatvoreni konsonant jer se takva konsonantska grupa ne ostvaruje u dugootočkim govorima. U prilikama gdje bi se stvorili uvjeti za takvu grupu dolazi do alternacije tjesnačnozatvorenih konsonanata *c č s* tjesnačnima *s š*. Ispor npr. *hrvāski* (mjesto *hrvacki* < *hrvatski*) *gōvor* : *Hrvāti govōru*, *otās te pīta* : *otāc me pīta*, *brāski* (*bracki* < *bratski*) *su podīlili* : *brāti su podīlili*; *māška* : *mačāk*, *popēška* : *popēčak*, *Lūška* : *Lūčāni*, *koromāš ti dobrō činī* : *koromāč je dōbar*, *ōbrš ti je pūka* : *ōbrč je pūka*, *Palikūjka* (< *Palikūčka*) : *Palikūća*.

Ne ostvaruje se ni konsonantska grupa zatvoreni + tjesnačni konsonant pa u prilikama gdje bi se uzastopno našli takvi konsonanti također dolazi do konsonantskih alternacija. Tako se mjesto grupe *ts* ostvaruje *c*, a mjesto grupe *tš* ostvaruje se *č*. Ispor. *počīriti* (mjesto *potsiriti* < *podširiti*) : *potkopāti*, *pocīra* (mjesto *pot sira*) : *pōt vodē*, *počiti* (mjesto *potšiti* < *podšiti*) : *potkopāti*, *počīvāti* (mjesto *potšivati* < *podšivati*) : *potkopāti* itd.

GOVORNI PRIMJERI

Govorni primjeri donose se u slobodnom, nevezanom govoru. Samo je tako moguće zapaziti raznovrsne glasovne i akcenatsko-kvantitativne varijante, što se zbog određenih jezičnih uvjeta realiziraju u govoru.

U govornim se primjerima u fonetskoj transkripciji zajedno piše ono što se ponaša kao jedna riječ, tj. unutar čega se događaju (ili se mogu dogoditi) iste promjene kao unutar jedne riječi.

Rastavljeno se piše, ali povezano spojkom, ono što pripada jednoj akcenatskoj jedinici, ali je izgovoreno tako da se razabira kraj i početak svakoga dijela.

U fonološkoj transkripciji riječi se odjeljuju jedna od druge prema rječničkom kriteriju, ali se riječi u akcenatskoj jedinici izgovorene zajedno spajaju crticom.

Fonetska transkripcija

1.

mismo vǝgɔdɤšt'ɛ / pǝšly narɤbe / 'sa: / pɔdračũ fǝbryke // tǝmɔsmɔ
nɤkǝ vǝgɔvɔr včynɤlǝ / 'aly: / taj vǝgɔvɔr'je / bɔžɛ sačũvǝjɛ //
dǝlysnǝ za mryžv / šɛšnajst ɤlǝd' - dɤnary // tɛ myzɛryja // čkɔ
/ ?'y? / synǝl raspǝraš - čǝ / ɤlyty pǝdɛ / ferǝlv / čǝse dɔgɔdy / tǝsv-
trǝške neɤzymjɛrne / anɤy? / tǝ / nemǝrv / mɤsly / znǝš kakɔtyɛ //
pryvǝtny šɛktɔrse gl'ɛda vnɤštytǝ // anǝmɤsv tɤly dǝty pɔ triɤlǝde ɤšɛ-
stɔ dɤnary / pǝsmɔse bũnyly? / tǝkɔsnǝ sǝdkrɛšyly nǝ / šɛstɤlǝd' - dɤnary
/ ɤdǝlynǝ šɛstɤlǝd' - dɤnary / ǝ: / šɛst / lɤdɤ ɤma: / pɔdɛvetylǝd / ɔ / ɔny
drũgy dɛset - lɤdɤ ɤma pɔ: / šɛstɤlǝd // tǝ / sajanɛznǝ / dɔsǝsnǝ dǝvǝly
plǝt'v / ɤ gɔvɔrvɔr ɔbet'vǝjv dǝt'ɛjv / svɛdɔkɔca gɔdɤne? / sǝ / ɔt'ɛlyjv
'net'ɛlyjv kɤzna: //

2.

ɔvǝj mǝj mǝly staryjũ vbɔlɤnɤcǝ // syrɔmǝšnɔ mǝjǝ dɤtɛ // bǝǝšmyje
vɤše glǝvu ɤ pǝmet mɔjv pǝpy // ɔǝstɔmy nɤka? nɛt'ɛ za kɔrɤst - bɤty
// x?ǝ // mǝždat'ɛ zbolɤtǝ // znǝš matɤja // tǝkɔje vžǝlǝ mɛny rɛt'ɔ
mǝja matɤ // dǝ: / sajǝ bila mǝla ɤnevǝlyvǝ // pǝsq: ɤystɔ zšlǝ vɛ-
lyka: // ʔi / tǝkɔtyje // žɤvɔtɛ tɛškɤ // aqvǝj mǝj mũž - syrɔmǝjgrɛ
narɤbɔ ņvyk a nɤšta nũ t'apǝ // nǝkǝ lǝge: / bɔžɛ: // ɔɛlɔ lɛtɔ // nɛgɔse
prǝzɝ na sũcv? // ɤpɔrnũjɔsvɤje / ǝ / nɤšta nũ t'apǝ // jǝ nɛznǝ? / kǝdɔv-
ɔ mǝlɔ? / plǝt'ɛ mɤsɛne svrɤš / kǝkɔt'ɛmɔ dǝle žɤvɤtǝ / 'slabɔjv nǝxpǝkɔ
// dǝnǝ bǝg nũ dǝzvɔ mǝlɔ dǝžjǝ / bɔrǝmɤ bilybɤmɔ / bily bǝmɔ ɔdurɤlǝ
na pũtv / svɤ kɔlykɔ nasje ɔvu žimv //

3.

tũ gɔvɔryš tvɔjɤjadǝ / ada znǝš tũ ɛasǝjǝ prvǝlǝ svũ žimv² // ɔnǝj
snũg ɔnǝj lɛd - ɤpa ɔnɔ žimv / ɔnakɔ jǝ:dnɔ / ɔǝdasǝ vɤdɤlǝ dɤsv stǝ-

le² // nŷv vđsykv / ž / nynider / nɔgonãkɔ pɔ² / pɔvɛdry nɛbv //
 pa ɔmɛ smrděle / svɛsv pɔjile / 'dɔ: / skɔcɔ y skɔřena / sãmɔ drŷvɔje
 ɔstãlɔ² // paxđdy nãmɔ ɔnã jã:dɔ mɔj mŷž // jã:dɔtɔgãje // št'ãp -byty
 vze đrvkv: / y kabanit' prŷko sɛbe / pa:ž hŷđdy tãmɔ skɔrlɛcajɔɔ cely
 dɔ / y mđčyse dɔ'đt'ely kŷ zvŷt' y snŷga yzłɛda y dɔnɛsty dđma // pã-
 tɔ nŷ bilɔ za nŷsta / nɔgɔ dđsmɔ kŷxaly prajcŷ / 'y: / tãkɔ jã:dny jɛ-
 dva zŷmɔv przymŷly? // pã kãd je došłđ / lɛtɔ / 'dɔ² / štajɔ za mŷsty
 mlíkđ // tɔã ny: nymlikã nyjãcɔy nyvčŷ / nđgɔ // svɛ prɔpãlɔ² svɛ
 pɔgynãlɔ² // tđsmɔ nŷstɔ mãlɔ² / tɔga mlíkã pa² / wŷci tɔ mlíkđ iz -
 kršɔvyce: nãsale / kŷt' eš -synãlŷt' sŷra vɛynŷty? //

4.

'ɛ: / ti matŷja? / znãja ɛasy tŷ svɛ prɔvãla // ãly kãd je nɔ: mɛnɛ
 bilɔ t'apãlɔ nasřce / pa ɔda u: ɛynŷ snŷg / y mɔrãlɔja pŷt' y nãtv blã zɛnv
 lavdãrv? / tvŷ zã tv pɛt ɔgvŷlŷk // pãtyty: // pa kãje dɔšã krãj krãjv
 / jedɔ mysezdãsmɔ stãly // svy jãcy jã dny krepãli / a:ž mŷ mɔrãly dŷt' y
 dđma // pãny mlíkã: / ny jãcã: / nysŷrã: / nynŷstã: / nɛgɔse zmŷčŷly /
 tɔlŷkɔ dasmɔ nŷ pɛd glãv škapvlãly dazasyñã vŷnɛ? / za dŷcy byčve-
 včynŷty' // ã: tɛškatŷje bila ɔva zima / tɛškã kãkɔ vrãg -sã // dznã
 znã kãkɔ tyje bilɔ // 'a: ly: / nykad -nška nã bog nedã vŷše vakđŷv
 zŷmɔv // pa ɔnɛ mãslŷne pɔzɛble² // pã ɔnɔsvɛ nãkɔ prɔpãlɔ yzã stŷde-
 ny? // kŷđ:kɔdaje: nŷkɔ:ž // ɔpãry kŷxŷt' ŷ vɔdŷ: // ã: rɛklysv stãry
 jŷdy na nŷkad vŷga nepãtv? / manɛka nã bŷg vŷsɛnɛdã vakŷ? / vakŷŷv
 złđ nã svŷt / nɛ // kɔlŷkɔsmɔse jã dny napãtyly? / vŷcŷt' y' ɔnŷj / ɔny-
 ma jãdnymã bɛštyjamy // mãslyne 'y: yčɛrnŷkv:ž / y gɔrɔmŷš // 'y:
 ysvɛ smɔ jã dny bily:ž / tɔlɔzŷly svɛsŷle dãškapvlãmɔ:ž / ɛãkđđɛr /
 pãnɛ škapvlãly nŷstã //

5.

- A. dŷsy bilã jɛtrɔs marcɛla² //
- B. ?a: bđra nɔsŷlasã gñŷj / za:ž kŷpŷry: 'y: tã mɔsmɔ: wŷtly kɔpãly
 / malɔ prysãdasã pɔsadŷla / znãski pɔsãlɛ sučŷny ka² dãž včŷny?
 // ?ã / tŷ //
- A. takđsmɔ ymŷ / nãmɔv blŷdvsmɔ kɔpãly bɔra² // ?aly ɛãt' eš //
 mŷj mŷžty nŷ prãvy tezãlŷ / pa ɔda:ty skŷpa nãnɛ jãmɛ / pãni nɔ²
 dãse slɔmŷš -dŷkle ɔnđ zaravnãš yjvŷɛdãš z'ã nŷ //
- B. ɛɛɛ a² t'ã kɔtyje // nŷ navšna krãve ɔrãty tã kɔ nŷŷ //
- A. a jɛ //
- B. ?ɛ? ?ã ɛãt' eš / pvstŷga // pɔmalɔ žstɔ včŷny? // nɛgɔ mđly bđga
 datŷyčŷny onãkɔ kãkɔty ɛŷny / tđã svɛistɔ kãkɔ dãã nãsega
 vŷka nãnɛgŷy pɔsãl / datŷ // nɛby znã nãjka mɔtykŷ zãmaxnŷty?
 / a ŷse žstɔ syrɔmãž brãny / tã mɔ ɛpŷɛ ɛã mđžɛ? / ɛŷvatŷ
 žŷvɔ: i slŷžyty a jđɛ žstɔ bɔrãty // bđŷetyje nɛgɔdasy vɔvŷyca
 bɛžnɛga? //

- A. a d̄d̄bar'je / čat'és // p̄osl̄šame / s̄ae p̄šsa k̄v̄xaty ob̄ed - d̄d̄m̄α //
- B. ?at̄q̄ // ?ane b̄y m̄oj sk̄v̄xa n̄ē? // neb̄y m̄oj sk̄v̄xa neḡo n̄ar̄ybamy
pr̄p̄ov̄ida v̄vil̄k̄ - kako d̄d̄bro k̄v̄x̄y k̄āk̄o je ū t̄am̄o finy k̄v̄x̄r
/ mane b̄yse vm̄o jk̄v̄x̄y n̄v̄ t̄āka n̄e / a:šy // j̄am̄o rada s̄am̄α k̄v̄-
p̄iry na br̄vd̄t k̄v̄x̄a i y ysv̄e dr̄v̄ḡo // zn̄āš čat̄y se sad - k̄v̄xa ma-
t̄yja? a'ə? / k̄v̄p̄iry nabr̄vd̄t yk̄v̄p̄iry l̄ēšo //
- A. ēā: zn̄āš / m̄oj m̄ūštye m̄āl̄o ḡo sp̄o d̄i n̄cyt' / ?q̄by vak̄o k̄ak̄ d̄der
sy n̄gy b̄d̄l̄ega p̄o j̄i // p̄ame ēc̄yni dan̄ska dam̄v̄ k̄ūpy sy n̄ā m̄ēsa //
- B. 'e: t̄i / t̄isy sam̄o dr̄v̄ga pa m̄d̄r̄eš m̄ēšo k̄v̄p̄ov̄aty ma / man̄āš je
d̄sḡ / ənem̄d̄rese m̄ēšo k̄v̄p̄ov̄aty kod̄ n̄ās n̄e neḡḡāk̄o je r̄yba
ak̄o n̄ē? / sey du? k̄v̄p̄iry //
- A. 'é'ε yd̄em̄o yf̄ ym̄im̄o ja mar̄c̄ela yd̄em̄o // ?o? s̄ve l̄ēt̄o v̄y'ēs v̄my
d̄d̄dy j̄aly //
- B. x̄aa / t̄eb̄ysv̄ d̄d̄dy j̄aly am̄enys ēc̄yni d̄āt' ej̄v̄my pokl' y'cyty v̄dr̄b̄v̄ //
- A. a? čat̄s / kad - b̄d̄l̄e kad ḡd̄r'ε? / sn̄ā'és - se sv̄āk̄y d̄q̄? / z̄ā ny-
št̄o? //
- B. em̄anys m̄o n̄ym̄i gl̄ā d̄ny n̄ē / zar̄ēt' y prav̄o j̄o z̄b̄ily neḡo v̄v̄yk̄m̄ε
str̄ax v̄br̄v̄ūt ε / čat' eb̄y ty //
- A. a? v̄āk̄o / j̄ā n̄at̄o nyka? n̄em̄ysl̄o / o zd̄ān̄av̄d̄q̄ //
- B. 'á'á'á' m̄ysl̄ija m̄ysl̄y / n̄a n̄o čat' eb̄y ty d̄o d̄ēse? ḡd̄yšt' // t̄ā k̄o ty
k̄d̄d̄ - m̄ene // aly z̄al̄ūd̄ve m̄ysl̄y ty / m̄or̄ā / ym̄aty p̄yn̄e p̄yn̄e z̄
m̄o ja mat̄yja / ane m̄ysl̄y ty? //
- A. ?a zn̄āš kak̄ d̄je / t̄i maš v̄elyk̄v̄ fam̄yl̄v̄? / d̄yc̄yne? / á: ? j̄an̄im̄a n̄o-
ḡo tv̄ j̄en̄v̄ m̄āl̄v̄ pab̄āšme br̄iga / k̄ā k̄o b̄d̄e b̄d̄e - //
- B. ē'a v̄pr̄o: // ab̄d̄l̄e by b̄il̄o da y t̄i j̄ā d̄n̄a ym̄ā z̄ b̄ar̄ē dv̄ā tr̄i / nat̄o-
l̄y k̄o st̄ān̄e / pada zn̄āž - z̄ak̄ō ḡase m̄v̄c̄yš //
- A. 'a l' st̄ary l̄ūd̄ysv̄ v̄z̄āly r̄ēt' y? / n̄yst̄o p̄v̄n̄o nyjed̄ā m̄āl̄o //
- B. 'é'a / pat̄āk̄o y m̄o j̄o j̄ sek̄r̄vy sv̄ē yst̄o t̄ā k̄o // y n̄o aj̄ḡym̄ā l̄a s̄am̄o
jen̄ōga asad̄ yma tr̄i n̄v̄ka: z̄ d̄o ḡd̄yšt̄ā t̄e j̄o s̄ym̄aty? / čet̄v̄r-
t̄o ga j̄y p̄ēt̄oga j̄y p̄it̄a j̄ b̄d̄ga k̄o l̄y k̄o t' eyx̄se n̄asym̄en̄y ty / o: d̄ j̄e-
n̄ōga s̄i'na //
- A. ?d̄? t̄ā k̄o se m̄o z̄e yj̄v̄n̄ās - d̄o ḡo d̄y ty //
- B. ēēē: ? pa: q̄ da: //
- A. p̄ā: neka ž̄iv̄ //
- B. əā: neka ž̄iv̄ / čat' ēš v̄c̄yn̄y ty // m̄or̄ā d̄air̄ēč̄em̄o n̄a s̄yl̄v̄ n̄ēka
ž̄iv̄? // a j̄y st̄o neb̄y x̄d̄j̄ala j̄ā k̄o ym̄ā tr̄i d̄ayr̄ b̄v̄x̄ā v̄y d̄ē zn̄āš
/ pada ym̄q̄ j̄ōš tr̄ēs̄ety tr̄: // k̄ā' s̄q̄ m̄ā ty //
- A. 'ā: / sv̄āka m̄ā ty gl' ēd̄a sv̄o ju d̄yc̄ū / 'ā' čat' əš / j̄j̄ā by v̄o l̄y la d̄ā-
s̄a j̄ōš jed̄n̄o / b̄ar̄ē jed̄n̄o ym̄ā la //

Fonološka transkripcija

1.

Mi-smo-vôgodišće pôšli na-rîbe, sâ, pod-račûn fâbrike. Tâmo-smo niki ùgovor učinili, âli, taj-ùgovor-je, Bože-sa-čûvajte. Dâli-su-nan za-mrîžu šesnajst îlad ðinari. Tò-e mizêrija. Âko i-sinâl raspâraš čâ ili-ti-pâde, fe-râlu čâ-se dogodi, tò-su trôške nejizmjerne. A-onî tò ne-mâru. Mîsli, znâš kakò-ti-je, privâtni sêktor-se glêda uništiti. A-nâmin-su tili dâti po-tri-îlade i-šê-stô ðinari pà-smo-se bûnili. Tâko-su-nan, sâ, krêšili nâ šest-îlad-dinari. I-dâli-nan šest-îlad ðinari. Â, šest lûdi îma po-dêvet-îlad. Â, ôni drûgi deset lûdi îma-po šest-îlad. Tò, sa-ja-nê znan. Do-sâ-su-nan dâvâli plâcu i-govôru, obečivaju dâ-ćeju svê-do-kônca gôdine. Sâ, ôceliju, nêceliju, kî-znâ.

2.

Ovâj môj mâli stariji-u-bôlnici. Siromâšno môje dite. Bâš-mi-je vîše glâvu i-pâmet-moju pôpi. A-isto-mi nika nêće za-korist-biti. Hâ, môžda-će zboliti. Znâš [. . .] tâko-je uzâla mênî rêci môja mâti: dâ san-jâ bila mâla i-nevašiva pà-san-isto zîšla vêlika.

Î, tâko-ti-je. Život-je têški. A-ovâj môj mûž, siromâh, grê na-rîbe ùvik, a-nîšta ni čapâ, nânka ļoge bôžje, celo lèto. Nêgo-se prâži na suncu. I-jocrni i-josuši-je, â ništa-nî čapâ. Jâ nê-znan, kâd-ovo-malo plâće mi-sečne svrši, kâko-ćemo-dale žîviti. Slâbo-ji nâopako. Dâ-nan Bôg ni dâ-ovo mâlo dažjâ, bôramin bìli-bimo, bìli-bimo odûrili na pûtu svî koliko-nas-je ôvu zîmu.

3.

Ti govôriš tvoji-jadi. A-da-znâš ti ča-san-jâ provâla ovu-zîmû. Onâj snîg, onâj lèd pa-onô živo onakô jâdno. Â-da-si vîdila ði-su stâle: ni-u vôsiku, î, ni-nider, nogo-nâko-po, po-vêdrin nêbu. Pa-onê smrdêle: svê-su pojîle, dô skônca-i skôrena, sâmo drivo-je ostâlo. Pa-hôdi nâmo ona(j)-jâdan moj mûž, jâdan-ti-ga-je. Šcâp-bi-ti ûze ù-ruku i-kabanîc prîko sêbe pa-hôdi tâmo škorlêcaj-po cêli dân i-mûči-se da-ôce-li kû zvûci (s)-snîga i-z-lêda i-donesti dôma. Pâ-to-ni-bilo za-nîšta, nogo-tò-smo kû-hali prâjcû. Î tâko jâdni jedva-zîmu przimili. Pâ kâd-je došlô lèto, dô štajôn za-mûsti mlîkô, to-â-ni ni-mlîkâ ni-jâncov ni-ovêin, nôgo svê propâlo, svê pogînilo. Tò-smo ništo-mâlo, tôga mlîkâ-pa, vûci-to mlîkô iz Křšovice nâ-Sale kô-ćeš sinâlîc sira učiniti.

4.

'E [. . .] znân-ja ča-si-ti svê provâla. Âli kâd-je-no mênî bilo čapâlo na-srce, pa-ônda učini snîg i-morâlo-je pôci na-tu-blâženu Lavdâru, tutê zâ tu-pêt oguřink, pâtiti. Pâ-ka-je dôša krâj krâju: jedân misez-dân-smo stâli, svi-jânci jâdni krepâli, a-mî morâli dôci dôma. Pâ-ni mlîka, ni-jânca, ni-sira, ni-nîšta, nêgo-se zmûčili toliko-da-smo onû pêd glâv škapulâli da-za-sinân vûne; za-dicî bìčve učiniti. Â: têška-ti-je bila-ova-zima, têš-

ka-kako vrâg sân. A-znân znân kâko-ti-je bilo. Ali, nikad neka-nân Bog-ne-dâ više vakôvu zîmu. Pa-one-mâslîne pozêble. Pã-ono-sve nâko pro-pãlo iza-stüdeni. Kâko-da-je nîko opãri kuhûcun vodûn. Å rêkli-su stãri ljudi da-nîkad vôga ne-pântu. Ma-nêka-nan Bôg više-ne-dã-vako, vakôvo zlô na-svît, nê. Kolîko-smo-se jãdni napãtîli vûçuçi onôj, onîma-jãdniman bêštîjamin mâslîne î, i-çrnîku, i-goromûš. Î, i-svê-smo jãdni bili uložîli, sve-sîle, da-škapulãmo: čakôder pã-ne škapulãli ništa.

5.

- A. Dî-si bilã jütros [. .]?
- B. Å, bôra, nosîla-san gîôj; za kunpîri î tãmo-smo vřtli kopãli; malo-prisãda-san posãdîla. Znãš-ki posãl-se sa-çîni ka-dãž uçîni. Å tî?
- A. Takô-smo i-mî, nãmo-u Blûdu-smo kopãli, bôra. Ali-çã-çeš? Môj mûž-ti nî prãvi težãk, pa-ônda-ti škôpa nã-ne jãme pa-nî-no dã-se slomiš-dôkle onô zaravnãš i-jurêdiš zã-nîn.
- B. Êêê, a-tãko-ti-je. Nî naušna krãve orãti, tãko nî-un.
- A. A-jê.
- B. E-a-çã-çeš, pustî-ga. Pomalo-îsto uçîni. Nêgo mîli Bôga da-ti-i-çîni onãko kãko-ti çîni. To-e svê-îsto kãko-da-e nãšega [. .] na-nêgôv posãl dãti. Nê-bi znã nãjka motîkun zamãhnîti. A-ûn-se îsto, siromãy brãni, tãmo çepřçe çã-môže, çûva-ti živo i-slûži-ti, ajde, îsto, borãti. Boļe-ti-je-nêgo-da-si udovîca bêž-nega.
- A. A-dôbar-je, çã-çeš. Poslûša-me. Sã-e pôša kûhati obêd dôma.
- B. Ahãn! A-ne-bî môj skûha, nê. Ne-bî môj skûha, nego-na-rîbamin, prpovîda üvik-kako dôbro kuhã-i kãko-je ûn-tãmo finî kûhar. Ma-ne-bî-se u-moju-kûhiûu tãka-ne, a-šî! Jã-mora-da sãma kunpîri-na brudêt kûhan î î i-svê drûgo. Znãš-çã-ti-se sad-kûha [. .]? A 'ê, kunpîri na-brudêt i kunpîri-lêšo.
- A. Ê a znãš, môj mûš-ti-je mãlo gospodînçiç. Ûn-bi vako-kakôder siñan-i-bôļega pojî. Pa-me-e-çîni danãska da-mu-kûpin siñan mêsa.
- B. Ê, tî, ti-si-samodrûga pa-môreš mêso kupovãti-ma ma-nãs-je ôsan i-ne-môre-se kupovãti, kod-nãs-ne, nego-ãko-je rîba, ako-nê, se-ïdu-kunpîri.
- A. Ê ê ê idêmo-ih i-mî [. .] idêmo, e-sve-lêto, više-su-mi dôdijali.
- B. Hãa, tebi-su-dôdijali, a-meni-se-çîni dã-çeju-mi pokļiçiti u-drôbu.
- A. A-çã-çeš, kad-bôļe kad-gôre, snãdeš-se svãki dãn zã-ništo.
- B. E-ma-nismo-ni-mî glãdni, nê, za-rêçi-pravo, jož-bîli, nego-üvik-me-e strãh ubudûçe çã-çe-bitî.
- A. A-ovûko; jã-na-to nika-ne-mîslin: o-zdãna u-dãn.
- B. Å ä ü ã mîslin-jã mîslin, na-ono-çã-çe-bitî do-dêse gödišç. Tãko-ti-e kôd-mene. Ali-zalûdu-e mîsliti, morã imãti pinês, pinêz moja-[. .], a-ne-mîsliti.

- A. *A-znaš-kakô-je. Ti imaš veliku-famîju, dičtne, a-jā-nîman-nego tu-jenu-mâlu pa-bâš-me brîga; kâko bûde-bûde.*
- B. *Ê a-ûprav. A-bôje-bi bilo da-i-tî, jâdna imaž-bâren dvâ-trî na-to-liko stâne, pa-da-znâž za-kôga-se mûčiš.*
- A. *Ā, stâri lûdi-su užâli rêci: »Ni-stô pûno, ni-jedân mâlo«.*
- B. *Ê, â, pa-tâko i-mojôj-sekŗvi svè isto tâko. I-ona-je-imâla sâmo je-nôga, a-sad-îma trî nûka, â dogodišća-ce još-imâti četvrtoga-ji pêtoga-ji, pîtaj Bôga koliko-ce-ih-se nasimenîti od-jenôga sîna.*
- A. *Ê tâko-se-može i-ju-nâs dogodîti.*
- B. *Ê ê ê, pa-ûnda?!*
- A. *Pâ-neka živû!*
- B. *E-â-neka živû. Ča-ćeš-učinîti?! Morâ da-i-rečemo na-sîlu »Nêka živû.« A-ja-îsto ne-bin-hâjala jâko iman-trî da-iy-buhâ ujidê, znâš, pa-da-îman još trêset-i-trî; kû-san mâti.*
- A. *Ā, svâka mâti glêda svoju-dicû. Ā čâ-ćeš, i-jâ-bin volîla dâ-san-još jednô, bâren jednô imâla.*

IZVANJEZIČNA IZRAŽAJNA SREDSTVA

Znanost o jeziku ima za predmet proučavanje funkcija glasovnoga kompleksa kao izražajne kategorije. Iako obuhvaća jezični fenomen u cjelini, njime se ne iscrpljuju sva izražajna sredstva. Izražajne su mogućnosti znatno šire od onoga što se može izraziti strogo glasovnim sredstvima. Neke se od tih mogućnosti postižu osobitim aktiviranjem artikulacijskih organa, a neke bez ikakva sudjelovanja tih organa. Na taj se način nejezična (nelingvalna) izražajna sredstva dijele u dvije kategorije. Prva obuhvaća izražajnu domenu tzv. avulzivnih glasova, a druga izvanartikulacijska izražajna sredstva. Kako su obje po svojoj funkciji bliske glasovnim izražajnim sredstvima, nužno se i sve više njihovo proučavanje povezuje s proučavanjem glasovnoga sadržaja kao izražajne kategorije.

Avulzivni glasovi kao izražajna sredstva

Postoji čitav niz izražajnih mogućnosti što se postižu osobitim aktiviranjem artikulacijskih organa, a izlaze iz okvira strogo glasovnih kvaliteta koje čine fonetski i fonološki sustav određenoga jezika ili dijalekta. To su neka vrsta mljaskavih, tzv. avulzivnih glasova. Takvih glasova ima u svakom jeziku, a osobito su brojni u dijalektima, u afektivnom govoru i u dijaložima. Zato je razumljivo što se sve više u znanosti poklanja pažnja i tim glasovima jer i oni pripadaju u izražajni kompleks, tj. imaju komunikativnu i diferencijativnu funkciju. Koliko su oni čest element narodnoga govora i koliko je njihovo značenje, neka pokaže podatak iz

Vrčevićevih pripovijedaka¹³⁶ gdje se kaže: »Ima ih (tj. pripovjedaka) što sam izostavio zato što se mnogo i mnogo glasova u pričanju ne mogu opisati perom. Od tih posljednjih evo za primjer nekoliko glasova:

a. Oni glas kad čovjek goni pred sobom konja pod tovarom, pa hoće da ga zaustavi, te prskajući usnicama daje glas, i konj stane.

b. Oni, kojim se obično igraju matere s djetetom još u povelju, kad skupe a pruže usnice, pa potegnu sebi taki glas kao da sisaju praznu usnu.

v. Oni glas te se čuje kad čovjek hoće da dokaže drugome da ne će, ili da to biti ne može, pa stisne zube, dobro razdvoji usnice, jako pritisne jezikom zube te tako mu u ustima štukne; a da ko ne gleda, samo da sluša, rekao bi da se dvojica poljubiše.

g. Oni kad se vabi mačka ili kokoš (poslije običnog glasa: mis ili đuki) te se pravom glasom nastavi i treba dobro stisnuti i pružiti obje usnice, pa po toliko puta zaosobice, i čuje se glas, rekao bi čovjek koji sluša a ne vidi, kao da se s nekim ljubi . . .«

Kao što se vidi i po Vrčevićevim podacima, svi opisani glasovi semantički imaju vrijednost govornih jedinica, a po akustičkom su utisku srodni s onomatopejama.

Jedan se takav avulzivni tip tvori interdentalno, zavrćanjem i povlaćenjem vrha jezika prema dolje i natrag. Osnovno je značenje toga tipa: »Ne«. To je dakle semantem negiranja. Povezan s mimičkim promjenama na licu, koje su također vrsta izražajnih sredstava (vidi u idućem odsječku), može poprimiti značenje različitih interjekcija, obično negodovanja i čuđenja (semantem negodovanja i semantem čuđenja: Zar? Zar je moguće? Nije moguće? Grozno! Strašno! Ma boga ti! Uh! Joj, joj, joj!). Višekratnim uzastopnim ponavljanjem toga tipa stvara se onomatopejsko oponašanje onoga što se čuje kad npr. svinja ždere ili loče. Otuda taj onomatopejski tip služi za dozivanje (semantem dozivanja). Pomicanjem mjesta zatvora prema alveolama ili bočno prema kutnjacima ili naprijed prema sjekutićima ili kakvom drugom kombinacijom pomicanja mjesta zatvora taj tip može poprimiti razna nijansirana značenja, npr. za deminuciju, za augmentaciju, za puninu ili redukciju osnovnoga smisla itd. i to ga čini neobično produktivnim izražajnim sredstvom. Po mjestu tvorbe nalazi se u sferi glasova *t* i *s*, a akustički daje utisak neslivene bezvučne interdentalne afrikate, pa se može bilježiti znakom *ts* (*t* s potpisanim *s*) i nazvati prednji avulzivni tip (varijante: *t_s* *t_s* *t_s*, itd).

Drugi se avulzivni tip pravi pomakom jezične mase prema najnižem kraju zadnjega nepca ili čak prema resici, a zatvor se pravi sredinom ili stražnjim dijelom jezika i toga dijela nepca, odnosno resice. Tim se tipom između ostaloga imitira »oglašavanje« riba na suhu. To je dakle semantem imitiranja. Moguće su i druge kombinacije prema pomaku mjesta zatvora, ali one osim imitatorskih (imitiraju se prirodni akustički fenomeni životinja, stvari i prirodnih zbivanja) nemaju drugih izražajnih vri-

¹³⁶ V. Vrčević, *Srpske narodne pripovijetke*, Beograd, 1868, str. VII.

jednosti. Po mjestu tvorbe taj se tip nalazi u sferi glasova *k* i *x* i akustički daje utisak neslivene spirantske afrikate pa se može bilježiti znakom *k_x* (*k* s potpisanim *x*) i nazvati stražnji avulzivni tip.

Kao što se vidi, avulzivni glasovi nisu onomatopeje, iako su im srodni. U onomatopejama su uvijek posrijedi govorni glasovi, bilo da se, po Boraniću,¹³⁷ radi o nasljedovanju glasa bilo glasovne slike. Srodnost se onomatopeja i avulzivnih glasova ogleda u tome što oboje ima vrijednost govornih jedinica, tj. nosioci su smisaonoga sadržaja, a to obično govorni glasovi pojedinačno nisu. Praktična je pak vrijednost avulzivnih glasova kao izražajne kategorije u tome što se njima postiže neposrednost izražavanja i ekonomičnost u vremenu izražavanja, a to su vrlo važni elementi ljudskoga pripočavanja.

Ovim pregledom nisu iscrpeni svi mogući avulzivni ostvaraji, ali je upozoreno na njihovu prisutnost i značenje u izražajnom kompleksu te određen njihov odnos prema ostalim, jezičnim i izvanjezičnim izražajnim sredstvima. Iako opisani avulzivni glasovi ne ulaze u fonološki sustav našega jezika, pa ni u fonološki sustav dugootočkih govora, premda su u njima veoma česti, to nipošto ne znači da su oni apsolutno izvan fonološkoga sustava svakoga jezika.

Neglasovna sredstva kao izražajna kategorija

Kad se ovdje posebno govori o neglasovnim izražajnim sredstvima kao izražajnim vrijednostima, to ne znači da se normalno izražavanje vrši ili može vršiti samo tim sredstvima, — tj. da paralelno postoje dva ravnopravna načina izražavanja i da samo treba izabrati jedan ili drugi,¹³⁸ — nego se samo ističe da u izražajnom kompleksu imaju znatnu važnost i izvanartikulacijska, neglasovna izražajna sredstva.

Najprije treba utvrditi što sve ide u neglasovna izražajna sredstva, a to znači: treba utvrditi odnos i postaviti granicu (ako je to moguće) između njih i glasovnih izražajnih sredstava.

Problematicom izražajnih sredstava u nas se do sada najviše bavio Petar Guberina koji o tome na široko raspravlja osobito u dvjema specijalnim knjigama.^{138a} Prema tome kad se govori o neglasovnim izražajnim sredstvima, a osobito o tome što ona u sebi obuhvaćaju, nužno se moraju razmotriti kategorije što ih je za te pojmove utvrdio P. Guberina u svojim knjigama.

¹³⁷ Dr. Dragutin Boranić, *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima*, Rad JAZU, 1909, 178, str. 1–86.

¹³⁸ Taj paralelizam doduše i postoji, ali samo u izuzetnim prilikama. Gluhonijemi se npr. izražavaju samo neglasovnim sredstvima, a dogovorno i za ograničen smisaoni opseg taj se način izražavanja može primijeniti i u drugim prilikama (signalizacija).

^{138a} Petar Guberina, *Zvuk i pokret u jeziku* (Zvuk), Matica hrvatska, Zagreb 1952; *Povezanost jezičnih elemenata* (Povezanost), Matica hrvatska, Zagreb, 1952.

P. Guberina utvrđuje: »Rečenica je . . . formirana od riječi i vrednota govornog jezika na višem stupnju«. ¹³⁹ Ovdje je svakako jasno da su »riječi« glasovna izražajna sredstva. Da li otuda treba zaključiti da su »vrednote govornog jezika« neglasovna izražajna sredstva? Iz onoga što pisac ubraja u »vrednote govornog jezika« to nipošto ne izlazi, odnosno — tek se neke od tih vrednota mogu ubrojiti u neglasovna izražajna sredstva, a druge se, kao »conditio sine qua non« ostvaruju samo u vezi s govornim elementima. Zato ću ih svrstati u glasovna izražajna sredstva.

Po Guberini¹⁴⁰ »vrednote govornog jezika« jesu:

1. intonacija 2. intenzitet 3. rečenični tempo 4. pauza 5. mimika 6. geste 7. stvarni kontekst.

Između tih vrednota u vezi su s glasovnim elementima i njima se ostvaruju prve tri (intonacija, intenzitet i rečenični tempo). To izlazi i iz stilizacije P. Guberine koji, tumačeći što je intonacija, kaže: »Svaki glas, svaka riječ izgovara se na stanovitoj visini (tonu). To je dio zvučnog okvira riječi, koji predstavlja povezanost svake riječi s pojavom zvuka u prirodi«. ¹⁴¹ Prema tome intonacija se ostvaruje u vezi s glasovnim elementima jezika. Tako se i intenzitet »očituje naročito pri izražavanju emocionalnosti i pri obuhvaćanju jezičnog izraza kao cjeline«. ¹⁴² Slično je i s rečeničnim tempom kojim bi »trebalo označiti brzinu, kojom se izgovaraju elementi rečenice i cjelina čitave rečenice«. ¹⁴³ Dakle je i intenzitet i rečenični tempo u vezi s glasovnim jezičnim elementima. Budući da se te tri »vrednote govornog jezika« (a može ih biti i više, npr. ritam, melodičnost) ostvaruju uvijek glasovnim izražajnim sredstvima i u govornim jedinicama, ubrajam ih među kvalitete glasovnih jedinica, a lučim od elemenata koji se postižu izvanjezičnim izražajnim sredstvima. Smatram, naime, da to i nisu istorodni elementi. Izvanjezična izražajna sredstva mogu i sama po sebi imati vrijednost jezičnih smislenih jedinica, a intonacija, intenzitet, tempo i slični elementi dopunjavaju značenje i upotrebnu vrijednost jezičnih značljivih jedinica. Po kriteriju kojim se ovdje luče spomenute izražajne kategorije moglo bi se pomisliti da je pauza izvanjezično izražajno sredstvo. To se međutim samo čini jer pauze ne može biti bez govora. Zato se u izvanjezična sredstva mogu uvrstiti samo tri preostale spomenute »vrednote govornog jezika«: mimika, geste i stvarni kontekst. Takva je podjela osobito prikladna za obrađivanje dijalekatske građe jer se njome može precizno odrediti pravo stanje stvari u konkretnom govoru.

Odredivši dakle koji elementi idu među izvanjezična izražajna sredstva, treba odrediti i njihov sadržaj i funkciju, međusobne odnose i odnose prema ostalim izražajnim sredstvima. »Mimika i gesti . . . kao elementi jezičnog izraza predstavljaju u etapi artikulirane riječi ona sredstva, koja čovjek može po svom izboru upotrebiti, da bi izrazio kraće

¹³⁹ Zvuk, str. 113.

¹⁴⁰ Ibid. str. 19.

¹⁴¹ Ibid. str. 39.

¹⁴² Ibid. str. 43.

¹⁴³ Ibid. str. 46.

ili ekspresivnije . . . one iste stvarnosti, koje može izraziti artikuliranim riječima«. ¹⁴⁴ Otuda je vidljivo da neglasovna izražajna sredstva mogu bitno utjecati na način glasovnog izražavanja, da se ta dva načina izražavanja mogu međusobno uključivati i isključivati i da je prema tome za potpuno razumijevanje smisla potrebno jednako voditi računa i o jednom i o drugom načinu izražavanja, jer tek zajednički, ako se zajednički upotrebljavaju, izražavaju pravu jezičnu stvarnost.

Dok su mimika i geste i pojmovno i terminološki utvrđene konstantne i u izražajnom kompleksu subjektivne provenijencije, »stvarni kontekst« obuhvaća u sebi mnogo širi kompleks najraznovrsnijih neglasovnih izražajnih sredstava, ali ne isključuje ni mimiku ni geste. Prema tome bi se mogla postaviti jednadžba: $x = y$, gdje je x stvarni kontekst, a y neglasovno izražajno sredstvo. Povezanost se naime mimike i gesta sa »stvarnim kontekstom« ogleđa u tome što se uopće svako izražavanje, pa i izražavanje mimikom i gestama kao neglasovnim izražajnim sredstvima, uvijek zbiva u određenoj stvarnosti koja i određuje, upravo uvjetuje jezičnu stvarnost. Iz toga izlazi da se stvarni kontekst definira kao smisaono konkretiziranje određene stvarnosti po čemu ona postaje specifična izražajna stvarnost očitovana neglasovnim izražajnim sredstvima. Time se gore postavljena jednadžba dopunjava još jednim članom: $x = y = z$, gdje z označuje određenu stvarnost. Budući da se pokazalo da je stvarni kontekst isto što određena stvarnost, valja utvrditi koji su specifični elementi stvarnoga konteksta.

Već je rečeno da među te elemente treba uvrstiti i mimiku i geste. Dalje, stvarni kontekst dopunjava dana situacija, a poblize ga određuje asocijacija, senzacija, vizualna predodžba, geografski odnos, vremenski odnos, socijalni odnos, etnički odnos i sl. Za geografski odnos karakterističan je smještaj i konfiguracija tla, zatim klimatske i druge specifičnosti podneblja. Za socijalni odnos bitne su historijske prilike u samoj etničkoj grupaciji i veze te grupacije s drugim etničkim (ili nacionalnim) grupacijama. U vezi je s time i smještaj, veličina i oblik naselja te radne navike i druge prilike u njima. Vremenski je odnos važan po tome koje se vrijeme njime obuhvaća. Etničkim su odnosom unaprijed određene specifične značajke govornoga subjekta u odnosu na značajke subjekta pripadnika koje druge etničke (ili nacionalne) grupacije, itd. Stvarni kontekst je dakle stalno prisutan faktor u izražajnoj stvarnosti bez obzira na koji se način ona ostavljuje i koliko je ta izražajna stvarnost individualizirana. To izlazi i iz Guberinine stilizacije gdje se kaže da situacije stvaraju »riječnički kratak izraz, dok su vrednote govornog jezika ostvarile ono, što riječi nisu izrazile«. ¹⁴⁵ Dakle, »vrednote govornog jezika« izlaze iz okvira riječi (glasovnih izražajnih elemenata) i prenose se u područje neglasovnih izražajnih sredstava. To P. Guberina potvrđuje još na jednom mjestu gdje kaže: »Element, koji direktno nastavlja stvarnost u jezičnom izrazu, jest — stvarni kontekst«, ¹⁴⁶ po mojoj formulaciji —

¹⁴⁴ Ibid. str. 49.

¹⁴⁵ Povezanost, str. 64.

¹⁴⁶ Ibid. str. 215.

neglasovno izražajno sredstvo. Zato je aksiom svakog izražavanja, a to znači i pripočevanja — »povezanost jezičnih elemenata«, što P. Guberina ističe čak u naslovu jedne od svojih knjiga. Povezanost o kojoj se ovdje govori upravo je sinteza izražajnih elemenata u smisaonoj cjelini. Prijeđe li se na analizu te cjeline, nužno će se izlučiti neglasovna i glasovna izražajna sredstva. U vezi s takvim gledanjem na sintezu i analizu izražajnih elemenata u smisaonoj cjelini i rečenica dobiva odgovarajuću definiciju koja se može ovako formulirati: rečenica je smisaona cjelina izražena glasovnim sredstvima koja često prate i neglasovna izražajna sredstva. Neglasovna izražajna sredstva mogu i sama imati vrijednost smisaone cjeline. Ta definicija vrijedi općenito za jezik, ali se tek u dijalektu ostvaruje u punom svom značenju, jer tek »dijalekat može biti jedini jezik, koji govori pojedinac«. ¹⁴⁷ Zato će osobito dijalektolog posvetiti izuzetnu pažnju kompleksu izražajnih kategorija jer samo tako može odgovoriti na mnoga dijalekatska pitanja na koja ne daje odgovor analiza i poznavanje samoga glasovnoga jezičnoga (dijalekatskoga) materijala.

ODREĐIVANJE KVALITETE GOVORNIH JEDINICA

Govorne se jedinice (i akcenatske jedinice; v. više o njima u poglavlju o akcentu) ne moraju uvijek podudarati s pojmom rečenice odnosno riječi u formalnom gramatičkom smislu, iako su uvijek smisaono sadržajne i izražajno oformljene. Samo se tako mogu shvatiti neke govorne jedinice u poglavlju Govorni primjeri koje se, uz redukciju negovornih izražajnih sredstava (»stvarnoga konteksta«), ne bi mogle uzeti kao gramatička kategorija rečenice.

Pri utvrđivanju nekih kvaliteta govorne jedinice nužno se susrećemo s terminima uobičajenima u glazbi i u pjesništvu. Ti su termini poznati i u lingvistici. Kako se oni često različito razumijevaju, bit će zgodno da se na ovom mjestu i za naše potrebe pregledno definiraju.

Riječ je o terminima intonacija (intonacija govorne jedinice), ritam (ritam govorne jedinice), tempo (tempo govorne jedinice), melodija (melodija govorne jedinice) i boja glasa (melodičnost govorne jedinice).

Intonacija je izmjenjivanje tonских elemenata govorne jedinice, što zavisi od smisla i osjećaja.

Ritam je izmjenjivanje jačinskih elemenata govorne jedinice.

Tempom govorne jedinice definira se brzina govora.

Melodija govorne jedinice u stvari je zvučni tok govora koji se sastoji od mijenjanja jačine i visine glasa i brzine govora. Melodija je dakle rezultat intonacije, ritma i tempa govorne jedinice.

Melodičnost ili boja glasa zavisi od rezonancije govornih organa (rezonatora) svakoga pojedinoga govornika. Ona je dakle najviše individualizirana.

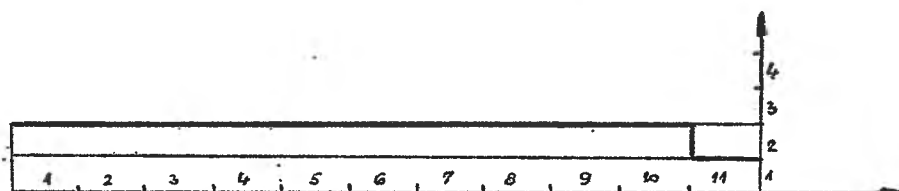
U dijalekatskoj analizi govorne jedinice u prvom redu dolazi do izražaja i objektivno se može prikazati intonacija govorne jedinice.

¹⁴⁷ Dr. Zdenko Škreb, *Značenje igre riječima*, Rad JAZU, 1949, str. 121.

Kao što je utvrđeno, intonacija se realizira u različitim visinama i sili- ni dijelova govorne jedinice. Intonaciju govorne jedinice bilježim brojevi- ma (veličinama) 1—3 (1, 2, 3), gdje broj 1 označuje najnižu, a broj 3 najvišu intonacijsku realizaciju. (U emfatičkom govoru dostiže se i into- nacijska visina 4). Strogo uzevši, svaki bi se broj mogao dijeliti na manje, podređene intonacijske visinske jedinice (1: 1₁, 1₂, 1₃, 1₄ . . . ; 2: 2₁, 2₂, 2₃, 2₄ . . . ; 3: 3₁, 3₂, 3₃, 3₄ . . .) pa bi se tako dobio intonacijski visinski raspon od 1—12 intonacijskih jedinica ili još veći (1—16), ali to ne bi imalo veće praktične primjene.

U običnoj, izjavnoj govornoj jedinici intonacijska je linija uglavnom ravna. Obično se realizira brojem 2, samo što na kraju pada za jednu into- nacijsku jedinicu:

Intonacijska linija izjavne rečenice

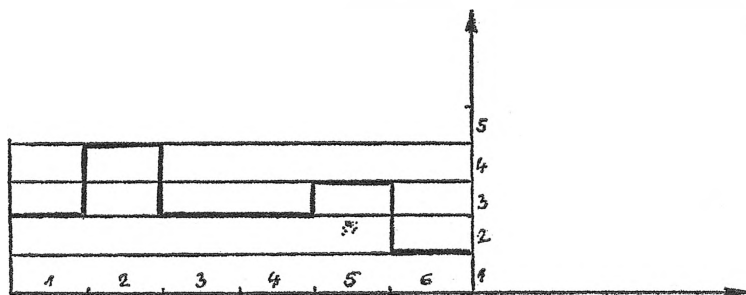

//²čera₁su naši čapāli/ pūno ²ri₁b¹//

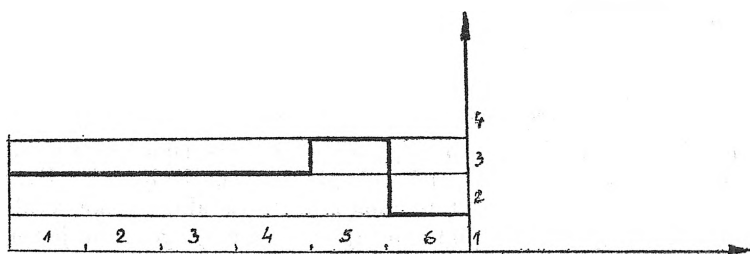
Kad se govornim jedinicama žele izraziti kvalitativne razlike u znače- nju (upitnost, uskličnost, ublažavanje, pojačavanje itd.), to se postiže into- nacijskim visinskim nijansama, odnosno, intonacijskim se visinskim ele- mentima (1—3, eventualno 1—4) govorne jedinice postiže smisaona go- vorna kvaliteta, afektivni timbar. Ali određena intonacijska visina govorne jedinice (rečenice) mora biti izgovorena i određenom rečeničnom si- linom, kojom se postiže željeni intenzitet. Intonacijske visinske i silinske linije mogu ići paralelno, ali se mogu i ukrštati.

Npr. //²pa⁴ t²o²ti₁ je² d²o²bro¹//

Intonacijska visinska linija (kvaliteta)

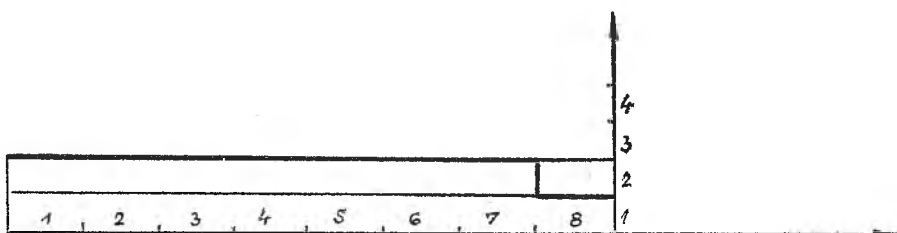
Intonacijska silinska linija (intenzitet)

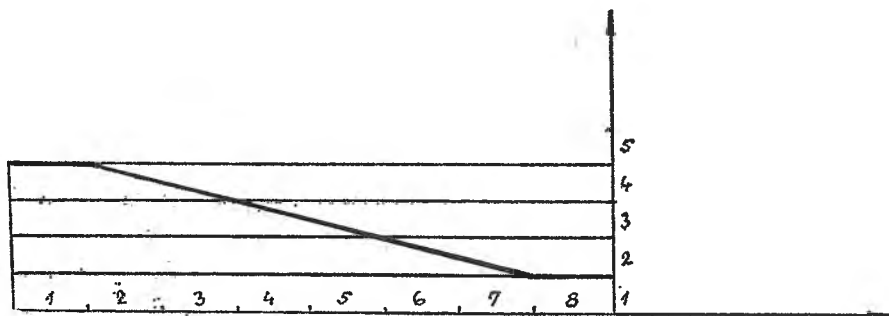
Po želji, odnosno prema kvaliteti govorne jedinice, mogu se te dvije linije mijenjati. Obično se one mijenjaju paralelno, to jest višoj visini odgovara i jača silina, ali može da bude silinska promjena gdje nema visinske, i obrnuto.

Npr. //²rečimi jednu be²sēdu¹//

Intonacijska visinska linija

Intonacijska silinska linija

Traži li se tipičnost u govoru koje etničke skupine, onda je za dugotrajne govore tipična znatna oscilacija između niskih i visokih tonova, koji se osim toga vrlo često izmjenjuju:

//²dī_{si} ³bī³//
 //²jestě ćapāli² rīb¹//
 //²ća³pāli_{ste} rīb¹//
 //²vrāh_{te} od³něsa¹//
 //ća⁴ govōriš⁴//

To je i glavni razlog zašto se ponekad intonacijska linija govorne jedinice može zamijeniti akcenatsko-ekspiratornom linijom.¹⁴⁸ Drugim riječima, intonacijske se kvalitete mogu uzeti za akcenatske kvalitete, što pospješava i činjenica da pod utjecajem intonacije govorne jedinice akcenatske jedinice često gube ili mijenjaju kvalitetu i mjesto akcenta.¹⁴⁹ Ovdje se na to upozorava osobito zbog toga da bi se vodilo računa o objema tim činjenicama, jer se samo tako mogu razumjeti mnogobrojne akcenatske n e s u s t a v n e pojave. Otuda se također potvrđuje da je povezanost jezičnih elemenata aksiom svakoga izražavanja.

AKCENATI I KVANTITETA

Dugootočka je akcentuacija preživjela znatne promjene u odnosu na najstarije akcenatsko stanje, ali je ipak i do danas njezina bitna karakteristika da se u osnovi sačuvalo staro mjesto naglasaka s prednaglasnim duljinama. Nisu se međutim sustavno sačuvala zanaglasne duljine. U najvećoj su mjeri neutralizirane i akcenatske intonacijske opreke, a kvantitativne se akcenatske opreke relativno dobro čuvaju. S druge strane pojavile su se u akcentuaciji mnoge inovacije. Zato prikazu akcenatskih osobina dugootočkih govora treba pristupiti i s historijskoga i s poredbenoga i sa sinkronoga gledišta, a razloge promjenama treba u prvom redu tražiti u samoj strukturi tih govora.

ODREĐIVANJE KVANTITETE I KVALITETE AKCENTA $\grave{}$, $\hat{}$ I $\tilde{}$

T. Maretić¹⁵⁰ za književne akcente pretpostavlja ove kvantitativne odnose; $\grave{}$ = 1, $\`$ = 1¹/₄, $\hat{}$ = 1³/₄, $\acute{}$ = 2. Prva nenaglašena duljina bi bila 1¹/₂, a druga duljina 1¹/₄. Svedu li se ti mješoviti brojevi na cijele brojeve, dobit će se ova brojna vrijednost: $\grave{}$ = 4, $\`$ = 5, $\hat{}$ = 7, $\acute{}$ = 8. Prva nenaglašena duljina bila bi 6, a druga 5. Primijeni li se brojna vrijednost na kvantitetu dugootočkih akcenata i duljine, stanje će biti nešto drukčije, s glavnom značajkom da su dugootočki vokali općenito relativno nešto kraći. Uzevši u obzir sve okolnosti koje određuju njihovo traja-

¹⁴⁸ V. o njoj u poglavlju o akcentu, isp. o odnosu akcenta i rečenične intonacije i u HDZ 1, 62, 137. i drugdje.

¹⁴⁹ V. o tome više u poglavlju o akcentu i u Govornim primjerima.

¹⁵⁰ Gramatika, 1899, str. 119.

nje, prosječne bi im se kvantitativne veličine mogle odrediti: $\acute{}$ = 3 (upravo do 3), $\grave{}$ = 4), $\hat{}$ = 6 (upravo od 5 do 6), $\tilde{}$ = 7 (upravo od 6 do 7), ' = 7). (O akcentu $\hat{}$ vidi u idućem poglavlju.)

Po istom se kriteriju kratki nenaglašeni vokali normalno realiziraju u razmjeru broja 3 (praktički variraju od 1 do 3), a dugi u razmjeru broja 7 (praktički variraju od 5 do 8).

Otuda se vidi: 1. da je nenaglašena duljina obično nešto dulja od dugoga akcenta, 2. da je broj 4 kvantitativno neutralan. On označuje čistu artikulaciju vokala, koja može biti na mjestu duljine ili imati vrijednost duljine, ako je inače u govoru subjekta u danoj riječi, poziciji ili obliku sustavni govorni element. Ali na mjestima gdje to nije ili u subjekta koji duljine općenito pokraćuje, kvantiteta 4 samo pokazuje normalni, srednji izgovor odgovarajućega vokala. Prema odnosu normalne kvantitete akcenata $\acute{}$ (3), $\tilde{}$ (6) i $\tilde{}$ (7) i nenaglašenih kratkih vokala (do 3) i nenaglašene duljine (od 5 do 8) kvantiteta vokala s razmjernom brojnom vrijednošću 4 može se smatrati poluduljinom (\simeq). Sve su to, razumije se, relativne kvantitativne vrijednosti, jer u jednoj prilici dispersija kratkih akcenata može objektivno biti veća od dispersije dugih akcenata u drugoj prilici; to zavisi od tempa govorne jedinice odnosno od govornoga subjekta. Zato se mogu donekle uzeti kao konstante samo u međusobnim relacijama, a ne može se utvrditi njihovo stvarno vremensko trajanje.

Iz razlike u kvantiteti akcenata izlazi i njihova razlika u kvaliteti prema analognim akcentima u književnom jeziku: odlikuju se jačom ekspiratornošću. Zato je i moguće da se češće pojavi ekspiratorni akcent ('), intonacijski posve neobojen, a često i kvantitativno neodređen.

I kvaliteta $\tilde{}$ akcenta (ukoliko se još čuje) nije ista kao i kvaliteta akcenta $\tilde{}$ u nekim drugim govorima, npr. u posavskom,¹⁵¹ u novljanskom,¹⁵² u hvarskom¹⁵³, u podravskom¹⁵⁴ itd. Kvaliteta akcenta $\tilde{}$ određuje se odnosom visine prema akcentu $\hat{}$. Njegova je uzlaznost ravnija, reduciranost idućega vokala izrazitija; to ga po tonskom registru približuje akcentu $\hat{}$. S druge strane rečenična intonacija uvjetuje veliku početnu visinu i akcenta $\hat{}$ pa se u rečenici (u govoru) intonacijska opreka neutralizira. Zbog nestanka intonacijske opozicije ne mora se ni u primarno silazno intoniranim slogovima u rečenici (u govoru) nužno distinktivno realizirati silaznost. Silaznost je izrazita samo u silaznoj liniji rečenice, a u uzlaznoj postaje ravna, upravo indiferentna.

PRODULJENI AKCENAT ($\hat{}$)

Akcentat $\hat{}$ u nekim dosad ispitivanim govorima

Dijalektološki radovi pokazuju da se akcenatska kvaliteta obilježena znakom $\hat{}$ javlja u svim našim govorima: čakavskim, kajkavskim i štokavskim. Koliko mi je poznato, prvi je taj znak zabilježio kao poseban

¹⁵¹ S. Ivšić, Posavski govor.

¹⁵² Belić, Zamětki.

¹⁵³ Hvarski govor, 14.

¹⁵⁴ J. Hamm, Štokavština, 15–26.

akcenat, drukčiji od $\grave{}$, $\`$, $\hat{}$, $\acute{}$ i \sim akcenata, M. Rešetar¹⁵⁵ koji ga je nazvao poludugi (mittellang). Javlja se samo na volaku *a* u tzv. poludugim slogovima, kako ih također naziva Rešetar.¹⁵⁶ Otkad je taj akcenat zabilježen, pa se onda počeo bilježiti i u nekim drugim govorima, iznijeta su različita mišljenja i o njegovoj genezi, i o kvaliteti, i o kvantiteti, a u vezi s time i o njegovu nazivu i bilježenju. Tako npr. S. Ivšić kaže¹⁵⁷ da je »akcenat $\hat{}$ obično uzlazan, ali se dizanje glasa slabo osjeća«. O njegovoj kvantiteti S. Ivšić za kajkavski utvrđuje: »Kajkavski se primjeri kao: *grīsti*, *kiša*, *želūdec* i dr. izgovaraju često kratko, ali još ne kao štokavski: *grīsti*, *kiša*, *želūdac* i dr«. Zato on taj akcenat u kajkavskom bilježi, prema Milasu,¹⁵⁸ znakom " i, prema Gopiću,¹⁵⁹ naziva »tromim«. Profesor je Ivšić akcenatski znak $\hat{}$ zabilježio i u posavskim (štokavskim) govorima,¹⁶⁰ i to, kao i u kajkavskom, ne samo na vokalu *a* nego i na drugim vokalima, i ne samo u zamjenu za akcenat $\grave{}$ nego i na mjestu gdje bi se očekivali akcenti $\`$ i $\acute{}$ ili primarne duljine.¹⁶¹ U virovskom (kajkavskom) govoru zabilježio ga je i F. Fancev.¹⁶² On izrijekom kaže da je poludugi akcenat u virovskom govoru silazan. Taj akcenat, kako je već istakao S. Ivšić¹⁶³ »nalazimo često u čakavskom narječju«. On ga je zabilježio u trogirskom govoru gdje se također, kako hoće Ivšić, javlja i mjesto akcenata $\acute{}$ i \sim »na drugom slogu od kraja, npr. *rūka* (mj. *rūka*), *dīte* (mj. *dīte*), *letīdu* (mj. *letīdu*), *sēstra* (mj. *sēstra*), *donēsī* (mj. *donēsī*), *f. mōkra* (mj. *mōkra*), *f. bolēsna* (mj. *bolēsna*) itd.«. Zabilježili su ga i Leskien¹⁶⁴ za lastovski i Rešetar¹⁶⁵ za viški i brački (bilježeći ga znakom $\grave{}$). Na taj se akcenat, osobito s obzirom na Ivšićevo mišljenje, osvrće i prof. Belić¹⁶⁶ koji ga također naziva poludugi i bilježi znakom $\hat{}$, ali kaže: »Neki put je taj akcenat toliko dug da se može pomešati sa $\acute{}$ «¹⁶⁷. Uz Belićevo mišljenje o karakteru akcenta $\hat{}$ u hvarskom i bračkom govoru odlučno pristaje i M. Hraste. On kaže¹⁶⁸ da je $\hat{}$ »uzlazni akcenat kao i $\acute{}$ «¹⁶⁹ i da se nalazi na vokalu *a* pa nastavlja: »Nikako se ne mogu složiti sa Rešetarom da bi taj vokal *a* bio manje dug od koga drugog vokala na kome se nalazi $\acute{}$ akcenat. Štaviše vokal pod ovim akcentom možda je i nešto dulji od onoga na kome je $\acute{}$ akcenat«.¹⁷⁰ Kao i na Hvaru akcenat $\hat{}$

¹⁵⁵ Die serbokroat. Betonung, 28.

¹⁵⁶ Archiv f. slav. Phil. XVII, 195–196.

¹⁵⁷ Prilog, 150.

¹⁵⁸ Školski vjesn. V, 515, 1898.

¹⁵⁹ Nastav. vjesn. XVII, 272–274.

¹⁶⁰ Rad 196, 150–152.

¹⁶¹ Neki primjeri: *Bōže*, *pjēsme*, *za sēbe*, *tkāla*, *tāko*, *utēkli*, *dobiti*.

¹⁶² Archiv f. slav. Phil. XXX, 350.

¹⁶³ Prilog, 149.

¹⁶⁴ Zur kroat. Dialektol. 207.

¹⁶⁵ Archiv f. slav. Phil. XVII, 195. i 196.

¹⁶⁶ O čak. akc., 17.

¹⁶⁷ Tu Beliću znak $\acute{}$ označuje \sim

¹⁶⁸ Hvarski govor, 14.

¹⁶⁹ I M. Hrasti znak $\acute{}$ označuje akcenat \sim

¹⁷⁰ Evo nekih primjera M. Hraste: *pāden*, *vāzmen*, *krāja*, *rāme*, *sāje*, *Itālija*. Ibid. str. 5.

se i prema Hrasti javlja i na Braču, i to u svim govorima osim u sutivan-skom. Zanimljivo je da akcenat $\hat{\text{}}$ M. Hraste ne nalazi ni na Šolti¹⁷¹ premda se, kao što smo vidjeli, nalazi u obližnjem trogirskom govoru.

Akcnatski znak $\hat{\text{}}$ upotrebljava i J. Hamm u valpovačkom (štokavskom) govoru (npr. *píši, písmo, krâdu*),¹⁷² a za isti se kraj služi njime i B. Klaić.¹⁷³ Primjeri J. Hamma i B. Klaića također pokazuju da akcenat $\hat{\text{}}$ može stajati i na drugim vokalima i u zamjenu i za druge akcente, a ne samo na vokalu *a* i ne samo u zamjenu za akcenat ˘ . Kasnije je o tome J. Hamm i potanje pisao u svom radu o podravskom govoru¹⁷⁴. On ga u tom radu naziva saltansom ili, točnije, poludugim saltansom i bilježi znakom ˘ . O njemu kaže: »Češće ga je i bolje čuti u žena nego u muškaraca, češće u mlađih nego u starijih«. »Muškarci — osobito oni stariji, a pogotovu starci — naginju kraćem i tvrđem izgovoru, tako da se kod njih i u krajevima, gdje se gotovo svako ˘ zamjenjuje spomenutim ˘ , saltans kadšto jedva razlikuje od bezbojnog, ekspiratornog ˘ . »No i u onih osoba koje ˘ akcenat dobro distingviraju od drugih akcnata, osobito od ˘ akcenta, »ako je iza saltansa više kratkih slogova, njegova će izrazitost biti obrnuto proporcionalna broju takvih slogova, tj. što ih bude više, relativno će biti slabiji i manje će se razlikovati od običnoga ekspiratornog ˘ «. ¹⁷⁵ Po tome »najizrazitiji bit će dakle na penultimi, a najslabiji na primi višesložnih riječi. Jednako oksitona i u enklizi prelazi u saltans, a to biva u tom položaju — iako rjeđe — i s oksitonom ili paroksitonom, ako je slog ispred njih dug«. ¹⁷⁶ J. Hamm kaže da je taj akcenat »u Podravini srodan podravskom akutu«, kao što će, po njegovim riječima, »na drugim područjima biti srodan svojem (čakavskom, kajkavskom ili štokavskom) akutu«. ¹⁷⁷ Zato on misli, da »bi se takav akcenat za šire područje hrvatskoga jezika mogao nazvati i poludugim akutom«. Akcenat se $\hat{\text{}}$ spominje i u opisu susačkoga govora¹⁷⁸. Tamo se taj akcenat i po kvantiteti i po kvaliteti izjednačio s akcentom ˘ pa se tako bilježi, tj. ne bilježi se $\hat{\text{}}$. Otuda je onda i razumljiva konstatacija da se akcenat ˘ širi na štetu ˘ i ˘ akcenta.¹⁷⁹ Ipak se i tamo konstatira da »možemo počešće osjetiti stanovitu razliku između takozvanoga $\hat{\text{}}$ i takozvanog ˘ akcenta«.

Svi rezultati znanosti o $\hat{\text{}}$ akcentu u pojedinim našim govorima svode se dakle na ove konstatacije:

1. Akcenat $\hat{\text{}}$ nije (u relacijama) kvantitativno određen. Njegova kvantiteta varira od kvantitete ˘ akcenta do kvantitete ˘ akcenta, a može biti i dulja (Hvar).

2. Intonacijski se taj akcenat ponajviše realizira kao uzlazan, ali može biti i ravan, pa i silazan.

¹⁷¹ Hraste, Osobine, 140.

¹⁷² Glasnik prof. društva XV, broj 5.

¹⁷³ JF XV, 181-183.

¹⁷⁴ Štokavština Donje Podravine, str. 28.

¹⁷⁵ Štokavština Donje Podravine, str. 29.

¹⁷⁶ Ibid., str. 29, bilješka 64.

¹⁷⁷ Ibid., str. 33.

¹⁷⁸ HDZ 1, 43.

¹⁷⁹ Ibid., str. 55.

3. Akcenat $\hat{}$ javlja se pretežno na volaku *a*, a rjeđe i na drugim vokalima, i najčešće u zamjenu za $\grave{}$ akcenat, a rjeđe u zamjenu za druge akcente.

4. Poznat je pod ovim imenima: poludugi (mittellang), (tromi, samo u kajkavskom), saltans, poludugi saltans, poludugi akut. (Gdje se slaže s \sim , tamo mu je i ime — akut — po tom akcentu.)

Akcenat $\hat{}$ u dugootočkim govorima

Već sam u svom Izvještaju o ispitivanju govora na Dugom otoku¹⁸⁰ istakao da se u jednom dijelu dugootočkih sela javlja i tzv. poludugi akcenat ($\hat{}$), koji ovdje nazivam *produljeni akcenat*. Prema pojavi toga akcenta dijele se sva dugootočka sela u dvije skupine: u skupinu bez produljenoga akcenta (Sali, Zaglav, Žman i Luka) i u skupinu s produljenim akcentom (Savar, Brbinj, Dragove, Božava, Soline, Veli Rat). Pojava akcenta $\hat{}$ u nekim dugootočkim selima neobično je važna. To je najveća akcenatska razlika i najbolje mjerilo za raspoznavanje govora jedne skupine od druge, upravo »južnjana« od »zmorašnjana«, kako se tamo kaže. Ali treba i za pojavu akcenta $\hat{}$ na Dugom otoku napomenuti da se produljeni akcenat ne izgovara u svim selima druge skupine jednako. Najmanje se čuje u Savru, koji i geografski čini most između jedne i druge skupine, pa se u njemu zapažaju obostrani utjecaji. Na njegovu kvalitetu djeluje rečenična intonacija pa intonacijski može varirati od potpune uzlaznosti do potpune silaznosti. Ta je akcenatska osobina poznata i na otoku Ravi, na otoku Ižu, pa i u Preku na otoku Ugljanu i drugdje (prema mojim zapažanjima).

Kao i u drugim čakavskim govorima i na Dugom otoku $\hat{}$ akcenat se najčešće javlja na vokalu *a*, pa i na popratnom vokalu *a* uza sonorni glas *r*, i to u zamjenu za kratkosilazni ($\grave{}$). Vokal je *a* artikulacijski najlabaviji (s najmanje napetom artikulacijom) pa se na njemu najprije realizira. Duljenje je *a* u stvari jačanje artikulacije. To ne narušava sustava, jer je primarno dugo *a* uvijek velarizirano, čak i do te mjere da često prelazi u diftong (*ua*), pa se opozicija i dalje drži. Kvantiteta prelazi u kvalitetu, tj. kvantitativna opozicija (\grave{a} : \hat{a} ili \tilde{a}) prelazi u kvalitativnu (\hat{a} : \bar{a} // *ua*): *Božava* (< *Božava*), *lākat* (< *lākat*), *tārsje* (< *tārsje*), *kozāmyje krepala* (< *kozāmyje krepala*), a kvantiteta se izjednačila. Tu je dakle izvršena jedna promjena: duljenje s novom opozicijom \bar{a} : \tilde{a} . Tamo gdje je manja kvantitativna opozicija, manja je i mogućnost i vjerojatnost duljenja. Kao što je rečeno, na Dugom otoku ona se provodi najčešće na vokalu *a*, i to, kako je rečeno, samo u nekim mjestima. Na drugim se vokalima obično ne vrši jer to ne dopušta njihova artikulacija, odnosno, kvalitativne su razlike među njima manje pa se bolje čuva jedina sigurna prepreka među njima, kvantiteta. Gdje su međutim razlike u izgo-

¹⁸⁰ Finka, Izvještaj, 386

voru kratkih i dugih vokala veće, tamo se mogu i drugi kratki vokali produljiti (Molat, Silba, Lukoran i dr., prema mojim bilješkama) pri čemu se i opet kvantitativna opozicija zamjenjuje kvalitativnom.

Što se tiče kvantitete akcenta $\hat{\ }^$ na Dugom otoku, moglo bi se ponoviti ono što je J. Hamm rekao za saltans u podravskoj štokavštini, tj. njegova kvantiteta varira i subjektivno i prema položaju u izgovornoj (akcentatskoj) jedinici. Subjektivni su momenti utoliko važni što je kvantiteta u ženskoga svijeta dulja nego u muškoga i dulja u mlađih nego u starijih. Objektivno je akcenat $\hat{\ }$ i na Dugom otoku najizrazitiji na penultimi (*pitála, pasála, Božáva, skála, lákat*), a što ide više prema početku riječi, sve je slabiji i kraći (*pánula*). Primjeri pokazuju da se taj akcenat javlja uvijek samo u otvorenim slogovima. Nikad se ne javlja na ultimi akcentatske jedinice (*kozà, buhà, selà* = G. sg.) No ako je riječ o enklizi te se akcentatska jedinica proširi, tako da akcenat više nije na kraju, onda od akcenta $\hat{\ }$ na vokalu *a* redovito nastaje akcenat $\hat{\ }$ (*kozámije krepála, buhámeje ubòla, naša selásu mála*). Što *a* duljenjem ne prelazi u *á*, razlog je u tome što u vrijeme postanka akcenta $\hat{\ }$ (a to je svakako novije vrijeme)¹⁸¹ zakon o duljenju *a* u *á* više nije bio na snazi.¹⁸²

Sumiraju li se svi ovdje izneseni podaci o akcentu $\hat{\ }$ na Dugom otoku, doći će se do ovih rezultata o tom akcentu:

1. Akcenat je $\hat{\ }$ na Dugom otoku (u skupini sela gdje se pojavljuje) kvantitativno neodređen. U odnosu na kvantitetu ostalih akcentata njegova bi se kvantiteta mogla omeđiti brojnom vrijednošću od 4 do 7, tj. od poluduge do duge kvantitete.

2. Intonacijski može biti uzlazan, ravan (tj. intonacijski neodređen) i silazan.

3. Akcenat $\hat{\ }$ javlja se uvijek na vokalu *a* (= *á*) u zamjenu za akcenat $\hat{\ }$ i na penultimi, rjeđe na propenultimi.

Zaključci o akcentu $\hat{\ }$

Kao što se pokazalo, glavne se karakteristike akcenta $\hat{\ }$ i na Dugom otoku podudaraju s općom slikom toga akcenta u spomenutim govorima. Odatle bi trebalo o akcentu $\hat{\ }$ izvesti ove opće zaključke:

Budući da akcenat $\hat{\ }$ može biti i dug (kao i $\hat{\ }$ i $\tilde{\ }$ ili $\acute{\ }$ akcenti, pa i dulji), za šire područje našega jezika ne odgovara mu naziv poludugi. Gdje je i kada je uistinu poludug, to se mora posebno naglasiti, kao što se mora posebno naglasiti i to gdje je i kad je njegova duljina jednaka duljini dugih akcentata. Duljina dakle nije njegova konstanta, bilo da je riječ o relativnom, bilo o apsolutnom njegovu trajanju. Jednako tako nije njegova konstanta ni određena intonacijska vrijednost. Gdje je i kad je uzlazan, ravan ili silazan, to se mora posebno naglasiti. Zato mu za šire područje našega jezika ne bi odgovarao ni naziv akut. Da se dakle po mogućnosti odredi što adekvatniji naziv za taj akcenat za šire područje na-

¹⁸¹ Vidi o tome više u poglavlju Kronologizacija akcentatskih promjena.

¹⁸² Isp. o tome i u Belića, JF XV, 253.

šega jezika, treba utvrditi neku njegovu bitnu osobinu, koja će biti zajednička svim ili barem većini govora u kojima se taj akcenat pojavljuje. U dugootočkim čakavskim govovima, a i u čakavskom dijalektu uopće, ta se osobina sastoji u tome što akcenat $\hat{\text{}}$ uvijek nastaje duljenjem akcenta $\grave{\text{}}$. Tako je i u kajkavskom. U štokavskom može nastati i duljenjem akcenta $\grave{\text{}}$.¹⁸³ Prema tome bi za akcenat $\hat{\text{}}$ najbolje odgovarao naziv *produljeni akcenat* (koji sam već istakao). Tim se nazivom samo upozorava na osobitu akcenatsku pojavu, a nipošto ne određuju kvaliteta i kvantiteta samoga akcenta koje, kao što se pokazalo, mogu biti vrlo varijabilne. Što se tiče njegova bilježenja, to je stvar konvencije i praktičnosti. Zadržao sam znak $\hat{\text{}}$ koji je i dosada najviše u upotrebi, premda mi se čini da bi najbolje odgovarao upravo znak '' koji je čak i grafički srodan s akcentom $\grave{\text{}}$, a osim toga upućuje na vezu između tih dvaju akcenata.

POJAVA AKCENATA $\grave{\text{}}$ I $\hat{\text{}}$ I POJAVA DULJINE IZA AKCENTA

Osim akcenata $\grave{\text{}}$, $\hat{\text{}}$, \sim i $\hat{\text{}}$ u osobitim se prilikama govorne jedinice javljaju i akcenti $\grave{\text{}}$ i $\hat{\text{}}$. To se već pokazalo i u susačkom govoru¹⁸⁴, samo što na Dugom otoku ti akcenti nisu vezani ni uz kakvu kategoriju riječi ili oblike, nego ih uvjetuje poseban način izražavanja. S time je usko povezana i pojava duljine poslije akcenta, koja također ne ide u normalni govorni sustav. Tako se može čuti: *Nà-belājka* (dozivanje ovce koja se tako zove)! *Nà_vrbōška!* Ili bez duljine: *Nà_koka!* *Nà_mala!* *Nà_koza!* i *Ná_mala!* *Ná_koza!* (dozivanje bilo koje domaće životinje). Slično je: *Stá_koza* (Povik kozi da stane)! *Stá_mala!* *Pó_boga!* (zaklinjanje bogom) itd. U primjerima s nenaglašenom duljinom duljina je, kao i inače, izražajnije nego npr. u književnom jeziku. Na mjestu duljine upravo je normalno akcenat, ali je zbog osobitoga načina izražavanja akcenat prenijet na početak, s time da je silina i visina podijeljena na oba sloga (ili na sve slogove). A kao što se zna, »dvosložnost« je glavna oznaka štokavskih uzlaznih akcenata. Pri isticanom ponavljanju i dozivanju čuju se uistinu u svim spomenutim primjerima dva akcenta: // *Nà / belājka!* // *Nà / vrbōška!* // *Nà / kozà* // *Stà / kozà* // itd. Kao što se vidi iz primjera, karakteristično je da se akcenti $\grave{\text{}}$ i $\hat{\text{}}$ uvijek nalaze na početku akcenatske jedinice, bez obzira na mjesto akcenta kad se riječi izgovore u kakvoj drugoj jezičnoj stvarnosti. I kao u štokavskom, $\grave{\text{}}$ ili $\hat{\text{}}$ akcenat se javlja prema stvarnoj duljini sloga na koji dolazi akcenat. Ta duljina ne mora, dakako, biti historijska, nego može biti uvjetovana i posve subjektivnim faktorima. No koliko je god takvo naglašavanje na Dugom otoku nesustavno, pojava $\grave{\text{}}$ i $\hat{\text{}}$ akcenta, a osobito $\hat{\text{}}$ akcenta na primarno kratkim ili

¹⁸³ Pojava akcenta $\hat{\text{}}$ u kajkavskom na mjestu duljine i u štokavskom na mjestu akcenta $\hat{\text{}}$ samo je varijanta nenaglašenosti, odnosno modificiranje – uz redukciju – naglašenosti.

¹⁸⁴ HDZ, 87. i d.

pokraćenim vokalima upućuje na vezu takvih primjera s primjerima kao *kóza, nóga* i sl. na zadarskom kopnu,¹⁸⁵ a i s primjerima kao *dunbiñä // dunbiña* (*Kolika je dunbiña? Dunbiñä je velika.*) na samom Dugom otoku. Po toj osobini povezuju se svi govori čakavski i štokavski na zadarskom području. Prema tome posrijedi je proces koji može dovesti i do kvalitativnoga skoka u akcenatskom sustavu, iako je »skakanje« akcenata u spomenutim primjerima još uvijek zapravo varijanta nenaglašenosti, kao i u češkom gdje akcenat ustvari samo signalizira početak riječi (akcenatske jedinice). Na novu kvalitetu upućuje ipak izgovor samoglasnika pod ` i ' akcentom i neposredno poslije ` i ' akcenta. Ti se samoglasnici izgovaraju približno kao u književnom jeziku, pa se zato u fonetskoj transkripciji i bilježe istim znakovima: *pò_járca, pò_kûrbv mäter, pò_stõ bšgɔv, zà (zá) mājkrv stàrv, zà stàrcažca, pò_tri-pò tri škàryce* (riječi u igri), *papagàlɔ, kà_ùraje?* (riječi u igri; vokal se uz vokal pokraćuje). Novi se akcenat može tumačiti kao import baš u primjerima u kojima je vezan i za tuđi (noviji) oblik ili verbalizam pa se odatle počeo širiti i u domaćim sličnim primjerima. Mogućnost primanja ` i ' akcenata uvjetovana je i gubitkom, odnosno labavljenjem, neekspresivnošću ~ akcenta, čime se zatrla jedna opozicijska, distinktivna mogućnost izražavanja.

U akcenatskim varijacijama u vezi s ` i ' akcentima moglo bi se zabilježiti još mnogo pojedinosti, ali sve su one vezane uza sadržaj i intonaciju rečenice (rečenični akcenat). To npr. pokazuje paralelizam u akcentu ove rečenice pisane fonetski:

Papãmyje rěka // Papãmije rěka.

Prva je obična izjavna, drugom se hoće istaći da je upravo *papa* rekao i da je upravo *meni* rekao. Dakle se sadržaj i način izražavanja međusobno uvjetuju. Tako je: *Nemójga!*, ali: *Nemôj nýkõga trvpytø!* Druga je rečenica obična zabrana, a u prvoj se uza zabranu ističe želja, koja još uključuje i lice (baš *njega, ga!*), a vezana je i uz vizualnu predodžbu, tj. radnja treba da se upravo dogodi. Slično je: *Da_nisi!* (npr. to učinio što je upravo trebalo da učiniš). U primjeru: *Dico mõja* (inače: *dycõ // dycõ*) treba pomišljati na svezu s primjerima kao *dunbiñä, širočiñä* i sl.

Već je rečeno, da su ` i ' akcenti uvijek uvjetovani načinom izražavanja, a takav je način izražavanja pogodan osobito za izricanje afektivnih stanja. Zato on ima osobitu primjenu u tužaljka i naricanju, u uzbudljivu, namještenu, retoričkom govoru (a taj je u stvari imitiranje književnoga jezika, u kojemu su ti akcenti obični). Primjeri u fonetskoj transkripciji: *Máre mõja, kãkõsy pìjana* (s varijantama: *Máre mõja, kãkõsy pìjana, Máre mõja, kãkõ sy pìjana* i dr.)! *Pójmi zbcgv, mýlɔ dõbro (dõbro) mõje (mõje)! Brájne_mõj, 'a / pòzdravì_mi / mýlv májku mõju (mõju)!* Istina, ovdje može biti posrijedi i migracija motiva, ali takvu akcentuaciju diktira prigodno raspoloženje i ritam, a on je, bez sumnje, i na Dugom otoku indigen i različit u različitim jezičnim stvarnostima.

¹⁸⁵ Isp. Hraste, O kanovačkom.

Prema tome se mora dopustiti da osim utjecaja sa strane, koji mogu proces pospješiti, u svakom govoru postoje mogućnosti za akcenatske promjene. Samo što one jače dolaze do izražaja tek onda kad se bilo iz kojih razloga naruši čvrstina pređašnjega akcenatskoga sistema.

MEĐUSOBNA UVJETOVANOST KVALITETE I KVANTITETE AKCENATA I VOKALA

Onome što je rečeno o međusobnoj uvjetovanosti kvalitete i kvantitete [^], [`] i ['] akcenata i vokala (a to je vezano ili samo uz neke vokale, npr. [^] se ostvaruje samo na vokalu *a*, (= *a*), ili samo uz posebne jezične situacije), treba sada dodati mnogobrojne promjene kad u određenim uvjetima nova akcenatska ili vokalna kvaliteta postaje stalna govorna osobina. Tako npr. više ili manje redovito u svim dugootočkim selima, najmanje u saljskom Portu, dolazi do duljenja naglašenoga vokala u zatvorenom slogu. Pritom ^ä obično daje ^â; zbog lakšega uočavanja primjeri se pišu fonetskom transkripcijom: *danäs* : SP *danäs*, *otac* : SP *otac*, *kolac* : SP *kolac*, *švenac* : SP *švenac*, *prasac* : SP *prasac*. U istom položaju ^ÿ daje ⁱ: N. sg. *mladit'* : G. sg. *mladyt'a*, N. sg. *Šymit'* : G. sg. *Šymyt'a*, N. sg. *čovik* : G. sg. *čovyka*, N. sg. *lopiz* : G. sg. *lopyža*. Ima i primjera da ^ö prelazi u ^ô: N. sg. *könop* : G. sg. *könöpa*, N. sg. *kalop* : G. sg. *kalöpa*, N. sg. *pötök* : G. sg. *pötöka*, *brlög* : G. sg. *brlöga*, N. sg. *karöc* : G. sg. *karöca*, N. sg. *srahöc* : G. sg. *srahöca*. Tako i ^ë prelazi u ^ê: N. sg. *obed* : G. sg. *obëda*, N. sg. *parapët* : G. sg. *parapëta*, N. sg. *zamët* : G. sg. *zamëta*, N. sg. *tädalët* : G. sg. *tädalëta*. Za prijelaz ^ü u ^û zabilježio sam samo primjer: N. sg. *vojsküp* : G. sg. *vojsküpa* (*vojsküp* = vojništvo, vojnica: *Svÿna vojsküp!*). S tim su primjerima srodni i primjeri kao: N. sg. *brät* : G. sg. *bräta*, N. sg. *däž* : G. sg. *dažjä*, N. sg. *pöp* : G. sg. *pöpä*, N. sg. *böb* : G. sg. *böbä*, N. sg. *tök* : G. sg. *tökä*, N. sg. *küp* : G. sg. *küpa*, N. sg. *lük* : G. sg. *löka*, N. sg. *töt'* : G. sg. *töt'a*, N. sg. *mış* : G. sg. *mışa*, N. sg. *zët* : G. sg. *zëta*. Ovamo bi išao i par *spät* (npr. *grê spät*) : *spätü* (infinitiv), ako bi *spät* bio kraći infinitiv, a ne kontinuacija supina. Evo primjera s glagolima: *rëkla* (gl. pridj. rad. fem.) : *rëka* (glag. pridj. rad. masc.), *döšla* (id.) : *döša* (id.) itd. U svim su tim primjerima izvršene dvije promjene: duljenje i neutralizacija s iskonskim dugim vokalom.

U vezi s međusobno uvjetovanim promjenama akcenata i vokala nastaju i promjene prednaglasne duljine. Prednaglasna je duljina najčešće uzlazne naravi. Ponekad se ta uzlaznost može i osamostaliti. To se najčešće događa u onim položajima gdje se zbog rečenične intonacije naglasak na idućem slogu gubi pa olabavi, a katkad i posve nestaje gubljenjem samoga sloga:

<i>besferāläse / negrē_~na rýbe</i>	prema <i>besferāläse / negrē na rýbe,</i>
<i>dājdicy / kāše</i>	prema <i>dājdicy / kāše,</i>
<i>čēkaj / daqšiškaǰv</i>	prema <i>čēkaj / daqšiškaǰv,</i>
<i>prōjdýse ti nēga</i>	prema <i>prōjdýse ti nēga,</i>
<i>ydēmǰ / zēļe</i>	prema <i>ydēmǰ / zēļe,</i>
<i>bilāje bǰra</i>	prema <i>bilāje bǰra,</i>
<i>nēt'ete nýšta vlcvýtā</i>	prema <i>nēt'ete nýšta vlcvýtā,</i>
<i>bācy mrýžv</i>	prema <i>bācy mrýžv,</i>

Slično su nastali i primjeri zabilježeni u Božavi, također u fonetskoj transkripciji: *nāse pēšezgōdy, nīny zaǰbed, pored dājse nāse, ni ymā decē,* ili *zācsēga trōpy* prema *zāč ni bi dšbar*. Pojava $\tilde{}$ akcenta u tim primjerima donekle je identična s pojavom novoga akuta ($\tilde{}$) u primjerima tipa *krālǰ < kralǰō, sūd < sūdō* i sl.¹⁸⁶

Ipak se ni pritom ne gubi težnja za izjednačivanjem, pa se paralelno javlja i *ferāla, i dicy, i šiškaǰv, i prōjdýse* itd.

AKCENATSKO-EKSPIRATORNA REČENIČNA LINIJA U DUGOOTOČKIM GOVORIMA

Kao što je općenito poznato, velika je razlika između ritma čakavske i štokavske rečenice. U čakavskoj je rečenici karakteristična izmjena jakoga i slaboga tona. Po tome se čakavski bitno razlikuje od štokavskoga (misli se na novoštokavski), gdje je karakteristična izmjena polujakoga i slaboga tona, jer je karakteristika (novo)štokavske akcentuacije da ne podnosi jaki i visoki akcenat osim na početku izgovorne cjeline (štokavska nužnost!). Odatle je onda bitna razlika i u akcenatsko-ekspiratornoj liniji čakavske i štokavske rečenice. Kao čakavska, dugootočka se dakle rečenica odlikuje izmjenom jakih i slabih tonova. No razlika je između te i štokavske rečenice još i u tome što su i akcenti u dugootočkim govorima, kao što je već rečeno, relativno kraći nego u štokavskom, pa se dakle ne samo po kvaliteti nego i po kvantiteti akcenata razlikuje dugootočka i štokavska rečenica.¹⁸⁷ U tome se sastoji ono poznato »brzanje« i »sjeckanje« govora što stranac stekne kao jedan od prvih akustičkih dojmova o dugootočkim govorima. Doda li se tome i »znatna oscilacija između niskih i visokih tonova« u intonacijskoj silinskoj liniji govorne jedinice, onda to sve specificira kvalitetu dugootočkoga govora ne samo prema kojem štokavskom govoru (ili književnom jeziku) nego i prema pojedinim govorima u čakavskom dijalektu. Ima naime i drugih čakavskih govora sa sličnom akcentuacijom kakva je na Dugom otoku, a opet

¹⁸⁶ Ivšić, Prilog, str. 136.

¹⁸⁷ Usp. kvantitativne veličine za pojedine akcente u poglavlju Određivanje kvalitete i kvantitete akcenta „ $\tilde{}$ i $\tilde{}$ “.

je opći akustički dojam kad govori stanovnik Dugog otoka drukčiji nego kad tko govori kojim drugim, srodnim i bliskim govorom. To dobro osjećaja i pripadnici tih govora. Kad npr. zapitate ljude na otoku Ugljanu da li se njihov govor razlikuje od govora na Dugom otoku, oni će svi, bez izuzetka, reći da se ta dva govora mnogo razlikuju. Kad ih upitate u čemu je ta razlika, jedva da što znaju reći (izuzevši po koji leksički kuriozitet), a opet ne treba mnogo da slušaju pa da bez griješke odrede da li ovaj ili onaj govornik govori »po ugljansku« ili »po dugootočku«. Na to ih navodi onaj opći akustički dojam što ga pružaju pojedini lokalni govori. On je, istina, rezultat najrazličitijih faktora, ali je u tome odlučna i karakteristika akcenatsko-ekspiratorne linije i intonacijske linije govorne jedinice, koje mogu biti vrlo različite u pojedinim govorima, čak i do te mjere da variraju i između govora pojedinih mjesta iste govorne areje, pa čak i između individualnih govornih crta govornika jednoga te istoga govora. S obzirom na to, ovdje će se prikazati akcenatsko-ekspiratorna linija saljskoga (seljanskoga) govora (SS), i to prema izgovoru jedne žene koja je u vrijeme ispitivanja (1955) imala 64 godine, a nikad nije dulje vrijeme izbivala iz rodnoga mjesta. Budući da mogu donekle precizno govoriti o akcenatsko-kvantitativnim odnosima samo u dugootočkim govorima i u književnom jeziku, to ću donijeti usporedbu samo prema postavljenom teoretskom stanju u književnom jeziku, i to prema kriterijima koje je za književni jezik predvidio T. Maretić.

Napomena: T. Maretić govoreći u svojoj Gramatici o kvantiteti akcentata i duljina u književnom jeziku¹⁸⁸ ništa ne kaže o kvantitativnom odnosu naglašanih i nenaglašanih kratkih vokala. Budući da je kao najmanju kvantitativnu vrijednost odredio kvantitetu vokala s kratkosilaznim akcentom (˘), i to brojem 1 (»jedno cijelo«), drukčije izraženo sa 4, a za sve druge kvantitativne vrijednosti odredio veću broju vrijednost, može se uzeti da mu se kvantiteta kratkih nenaglašanih vokala podudara s kvantitetom vokala u slogu pod kratkosilaznim akcentom, tj. iznosila bi također 1, drukčije izraženo 4.

Eksperimentalno je međutim utvrđeno¹⁸⁹ da su vokali u kratkim nenaglašenim slogovima redovno kraći nego u naglašenima, ako nema fonetskih razloga za njihovo duljenje. Ta se razlika, budući da za književni jezik i nije dovoljno određena, ovdje, iz priključnih razloga, neće uzeti u obzir, nego će se pretpostaviti da je kvantiteta kratkih vokala u nenaglašenim slogovima ista kao i kvantiteta vokala u slogu pod kratkosilaznim akcentom.

Pošto su iznijeti kriteriji za utvrđivanje relativnih kvantitativnih odnosa u književnom jeziku i u dugootočkim govorima, mogu se pretpostavljene veličine primijeniti na rečenice.

1. Rečenica s dugootočkom akcentuacijom

Čoviče / donesī mi vodē i vīnā //

¹⁸⁸ Izd. 1889, str. 119.

¹⁸⁹ Usp. radove citirane u bilješkama gdje se o tome govori.

2. Rečenica sa štokavskom akcentuacijom

Čoviče, donèsi mi vòdē i vína.

Koliko sam mogao slušno utvrditi, ispitivana je žena pri izgovaranju te rečenice, ponovivši je dvadesetak puta, upotrijebila ove akcenatske kvantitativne vrijednosti:

2 3 2 / 2 3 2 1 3 5 3 7 3 //

Prema Maretićevim kriterijima akcenatske bi vrijednosti u književnom jeziku bile:

4 4 4 / 4 5 4 4 5 6 4 8 4 //

Uzme li se broj 1 kao osnovna kvantitativna jedinica, onda bi u prvom slučaju njihov zbroj iznosio 36, a u drugom 56. Kvantitativni bi razmjer približno bio 3 : 4,5; u postocima 100% : 150%, a u pojednostavljenu razmjeru 2 : 3. Drugim riječima, govorna kvantiteta ispitivane žene od 3 sekunde, odgovarala bi (prema postavljenim teoretskim vrednotama) govornoj kvantiteti u književnom jeziku od 4,5 sekundi potrebnoj da se izgovori ista značenjska govorna jedinica. Razlika je dakle između dugotočke kvantitete i pretpostavljene kvantitete u književnom jeziku doista znatna, iako se te veličine ne mogu uzeti kao apsolutne vrijednosti.

Da bi se utvrdio i analogan tonski (akcenatski) odnos u dugotočkim govorima i u književnom jeziku, potrebno je najprije odrediti tonske jačinske veličine za pojedine akcente. Svodeći ih na osnovne jedinice, akcente " i ~ možemo približno odrediti sa 3 jačinske jedinice, akcente ` i ' sa 2 jedinice, slogove odmah poslije ` i ' akcenata praktički također sa 2 jedinice, a sve ostale slogove sa 1 jedinicom.¹⁹⁰ Po tom citirana rečenica ima u dugotočkim govorima (upravo u govoru ispitivane žene) ove tonske jačinske vrijednosti:

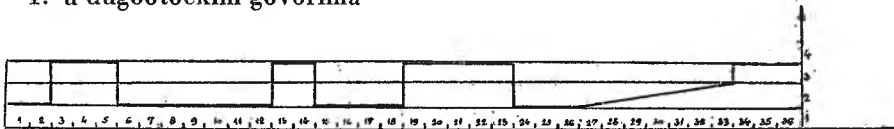
1 3 1 / 1 1 3 1 1 3 1-2 3 //

Ista bi rečenica u književnom jeziku teoretski imala ove jačinske vrijednosti:

3 1 1 / 1 2 2 1 2 2 1 2 2 //

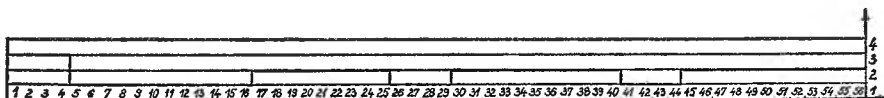
Tima bi veličinama, kvantitativnoj i jačinskoj, odgovarala ovakva akcenatsko-ekspiratorna linija:

1. u dugotočkim govorima

¹⁹⁰ Istina, ima razlike u jačini akcenta " i ~ u dugotočkim govorima i u književnom jeziku, ali te se razlike ovdje mogu i zanemariti, a nije ih lako na sluh ni odrediti.

2. u književnom jeziku.

Kao što dugootočka akcenatsko-ekspiratorna linija pokazuje, prednaglasna se duljina jače ističe nego kratki nenaglašeni vokali, i to tako da njezina silina raste sve do realizacije idućega naglašenoga vokala. To je i razlog da se ta duljina gdjekad osjeća kao naglasak i da se, štoviše, može osamostaliti kao naglasak.¹⁹¹ Vokali u slogu pod akcentima \sim i $\hat{\sim}$ koji se nisu pojavili u navedenoj rečenici ne mogu se uspoređivati sa štokavskima. O kvantiteti vokala u slogu pod naglaskom \sim i $\hat{\sim}$ već je bilo govora. Koliko je slušno moguće odrediti njihove jačinske odnose prema drugim akcentima, jačinski je maksimum za \sim akcenat približno određen brojem 3, a upravo varira (subjektivno i prema poziciji) od 2 do 3 približavajući se ipak više broju 3. Jačinski je maksimum za $\hat{\sim}$ akcenat približno određen također brojem 3, a upravo varira od 2 do 3, ali tako da se ipak više približava broju 2, određenije: koliko je kraći, bliži je broju 3, a koliko je duži, bliži je broju 2 (dezakcentizacija). Čisti ekspiratorni akcenat ($\dot{\sim}$) premašuje brojnu vrijednost od 3 jačinske jedinice, dok je njegova kvantiteta sasvim neodređena. Prema svim tim podacima, lako bi bilo odrediti približno stanje u izgovoru svake govorne jedinice (rečenice) u dugootočkim govorima prema izgovoru u književnom jeziku.

Kao što se vidi, akcenatsko-ekspiratorna linija je u književnom jeziku (u novoštokavskom dijalektu) znatno blaža nego u dugootočkim čakavskim govorima. Akustički tu razliku pojačava još i to što jaki akcenti u prvoj rečenici pojačavaju prethodne konsonante, a uzlazni akcenti u drugoj rečenici pojačavaju iduće konsonante pa je razlikovni raspon još izrazitiji. Odmah se vidi da ritam štokavske rečenice bolje odgovara za izricanje sumornih, monotonijskih raspoloženja nego ritam čakavske rečenice, koji je kao življi, šarolikiji. Otuda je, nadalje, razumljivo što se u vezi s pojavom $\dot{\sim}$ i $\dot{\sim}$ akcenata na Dugom otoku mora govoriti o rečeničnom ritmu, jer se $\dot{\sim}$ i $\dot{\sim}$ akcenti ne pojavljuju u akcenatskom sustavu Dugog otoka izvan određenih govornih jedinica. Zato se u akcentuaciji jednoga govora i ne može govoriti samo o akcentu posebnih riječi. Iako naime praktički na Dugom otoku, kao što se pokazalo, može biti riječi s $\dot{\sim}$ i $\dot{\sim}$ akcentima, ti akcenti ne idu u akcenatski sustav pa se, dakle, ne mogu redovito primati štokavske riječi s takvim akcentima, nego se njihovi akcenti prilagođavaju domaćoj akcentuaciji. Riječi koje se u času primanja, pretakanja, osjećaju kao strane, govorna praksa uvrsti u koji svoj akcenatski tip. Pogotovu to vrijedi za primanje riječi iz književnoga jezika i štokavskoga dijalekta gdje asimiliranju mnogo smetaju akcenatske razlike.

¹⁹¹ Isp. u Građi str. 90, bilj. 1. To isto kaže M. Hraste i o prednaglasnoj duljini na otoku Hvaru. I po njemu ta duljina »više naliči na uzlazni akcenat nego na dužinu, jer se pri kraju dužine glas nešto penje«. Hvarski govor, 16.

Za našu usporedbu nije bilo toliko važno jesu li Maretićevi kvantitativni odnosi općeprihvaćeni ili nisu i jesu li jačinski odnosi ovdje primijenjeni najpreciznije utvrđeni ili nisu. Htjelo se pokazati kako bi se mogla vršiti usporedba dijalekatskoga izgovora prema izgovoru u književnom jeziku i kako bi se, prema prihvaćenoj normi u književnom jeziku, mogle uočavati i otklanjati dijalekatske izgovorne osobine. U nedostatku egzaktnije utvrđene norme, usporedba je vršena s veličinama koje je predvidio T. Maretić. Te su se veličine mogle uzeti pogotovu i zbog toga što nisu na osnovi kasnijih istraživanja u hrvatsko-srpskom jeziku prihvaćene drukčije, premda za ograničeno jezično područje ima drukčijih podataka nego ih je predvidio T. Maretić u svojoj velikoj Gramatici. Najznačajniji su o tom jezičnom pitanju ovi radovi: B. Miletić, O fiziološkom kvantitetu u srpsko-hrvatskom,¹⁹² zatim: Pavle Ivić — Ilse Lehiste, Prilozi ispitivanju fonetike i fonološke prirode akcenata u savremenom srpsko-hrvatskom književnom jeziku¹⁹³ i Ilse Lehiste i Pavle Ivić, Naglasak u hrvatskosrpskom — Eksperimentalna rasprava¹⁹⁴. Miletićeve su veličine bliže Maretićevima nego veličine koje su utvrdili Ivić — Lehiste. Razlika je uglavnom nastala zbog toga što su za svoja istraživanja izabrali ispitivanje s različitih područja: Miletić pretežno s područja središnjih novoštokavskih govora, a Ivić — Lehiste pretežno s vojvođanskoga govornoga područja. Očito je da bi upravo zbog razlika u akcenatsko-kvantitativnim odnosima čak i u krajevima s novoštokavskom govornom podlogom trebalo istraživanja proširiti na sve hrvatsko-srpsko jezično područje i dogovorno prihvatiti one kvantitativne i intonacijske veličine koje bi najviše odgovarale prosjeku dobivenih veličina i potrebama normiranoga jezika.¹⁹⁵

O KRONOLOGIJI AKCENATSKIH I VOKALNIH PROMJENA

U najviše je, dakako, slučajeva moguće utvrditi samo postupnost promjena, a ne i precizno vrijeme kad su se one događale. Već je kod pojave produljenoga akcenta rečeno da je taj akcenat morao nastati pošto je prestao važiti jezični zakon po kojemu je duljenjem od α nastajalo \bar{a} (\bar{a} ili \bar{q}).

¹⁹² Spomenica desetogodišnjice rada Više pedagoške škole u Beogradu 1924 – 1934, Beograd, 1935.

¹⁹³ Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske VI, str. 31 – 71, Novi Sad, 1963.

¹⁹⁴ Michigan Slavic Materials, Accent in Serbocroatian – an Experimental Study, by Ilse Lehiste and Pavle Ivić, No. 4, Department of Slavic Languages and Literatures.

¹⁹⁵ Ispor. više o tom problemu u mojem prilogu: Utvrđivanje kvantitativnih odnosa u hrvatskosrpskom jeziku, Jezik br. 3, 1964/65, Zagreb.

S obzirom na prijelazne faze u glasovnom razvoju fonémā *a* moraju se predvidjeti barem ova stanja:

očekivali bismo likove (pisano fonetskom transkripcijom radi sigurnijega uočavanja razlika)

1. *glāvā danās spāt* (= supin) *spāti* (inf.)
mjesto toga imamo s duljenjem vokálā u zatvorenu slogu

2. *glāvā danās spāt spāty*
nadalje s duljenjem vokála *a* u penultimi pod akcentom

3. *glāvā danās spāt spāty*

i kao najmlađe, s vokalnom redukcijom u nenaglašenu slogu,

4. *glāvā danās spāt spātə*

U primjeru kao *danās* (mjesto *danās*) izvršene su dvije promjene: duljenje i neutralizacija s iskonskim dugačkim *a*, a u primjeru kao *spāty* (Sa B Bo D So VR vs. *spāty* u S Z Ž L) izvršena je samo jedna promjena: duljenje s novom opozicijom $\bar{a} : \bar{a}$. Akcenatski tip *danās* (*večerās, rēkla, dōšly, dōjty, nāš, mladit', kļēpāc, čovik, tit', pōp, bōb, šēd, mališ, srakōč*) običan je u svim dugootočkim govorima (uz mogućnost diftongacije u nekim mjestima, najviše u L) osim u SP. Tamo se dobro drži tip *danās* (*māslyna, smākvā, pāp, bāb, tūkva, māška, rēkla, cōbēd*); to potvrđuje i dokazuje uvodni podatak o posebnim etničkim prilikama u SP.

U vezi s promjenama akcenta (a paralelno i fizionomije) glasova tipa *a*, mogu se, prema tome, dati ovi izvodi:

a) *a* vs. \bar{a} : – kratko i dugo *a*, kvantitativna opozicija. To je istovremenost (*pās* vs. *pās* – nije potvrđeno).

b) *a* vs. \bar{a} : – duljinska opozicija s popratnom velarizacijom (koliko se dulji, toliko se velarizira). To je druga istovremenost (*pās* vs. *pās*).

c) *a*: vs. \bar{a} : – kvantiteta prelazi u kvalitetu. To je treća istovremenost (*mā:lə* vs. *mā:lə*).

d) Javlja se mogućnost opreke *a*: vs. *a* (*māst*, G. sg. *māsta* vs. *mā:lə*). To je četvrta istovremenost.

Kronološki se slične promjene mogu pratiti i na drugim vokalima i izvan akcentuiranoga sloga, npr.

1. Položajno duljenje vokala
tipa o

- a) *pro:jdýse*
- b) *pro:jdýse* (*pruojdýse*)
- c) *projdýse*

2. »Kanovačko« duljenje vokala
tipa o

- a) *kɔ:zā* (samo u Bo)
- b) *kɔ:zā* (*kɔzā*)
- c) *kɔzā*

U gornjim je primjerima pod a) kvantiteta distinktivna, diferencijativna (ɔ vs. ɔ:), pod b) kvantiteta je praćena dizanjem položaja jezika i

napetošću (ɔ vs. o:), odnosno diftonagacijom (ɔ vs. ʊo), a pod c) kvantiteta se očituje kao kvaliteta (kvantiteta prelazi u kvalitetu); mjesto (primarne) kvantitativne opozicije ɔ vs. ɔ: nastala je nova, kvalitativna opozicija ɔ vs. o, tu kvantiteta nije više odlučna, iako može i dalje biti popratna, tradicijska pojava.

Zanimljiva je distribucija likova za naziv ribe »zubatac«.

Za Dugi bismo otok očekivali

a) *zvbàtac*, G. *zvbāca* = tip *pūpak*, G. *pūpkα*; *dɔhðdak*, N. pl. *dɔhðcy*.

Klasični je čakavski lik

b) *zubàtac*, G. *zubāca*.

Prema kosim padežima takva (importirana) lika imamo

c) *zvb̄ac*, G. *zvb̄ca* (S Z Ž L) = tuđica tipa *štram̄ac*, G. *štram̄ca* (tuđica je akcenatski signalizirana, budući da je u zatvorenu slogu – nesustavna – kraćina).

Riječ se udomaćuje, ulazi u sustav, zbog atrakcije (obličke analogije) riječi sa sustavnim završetkom *-âc*, tuđe se *-âc* korigira u *-âc*, iz tuđega akcenatskoga tipa riječ prelazi u domaći akcenatski tip.

d) *zvb̄ac*, G. (*zvb̄ca*) *zvb̄aca* (Sa B Bo D So VR); nominativ je oblički prilagođen domaćim nominativima tipa *zūb̄ac*, *dr̄ɔb̄ac*, kosi padeži ostaju po tradiciji, riječ skače u sustavno adaptiran tip *kar̄oc*, G. *kar̄ca*.

Opirući se o taj adaptirani N. sg., riječ može ponovno promijeniti tip

e) *zvb̄ac*, G. *zvb̄cā* (D) = tip *tež̄ak*, G. *tež̄kā*, *lv̄šȳjāc*, G. *lv̄šȳjācā*, ovamo ide i *mač̄ak*, G. *mač̄kā*.

Ovdje se donosi i prikaz razvojnoga procesa akcenta u tipu »otac«, jer je to specifičan tip, koji se u različnim dugootočkim mjestima (a i drugdje) pojavljuje s vrlo raznolikim akcenatskim stanjem. Danas je stanje ovakvo: *ot̄ac*, G. *ōca* (SP), *ɔt̄ac*, G. *ōca* (D) i obično *ɔt̄ac*, G. *ōca*.

Taj se tip može razumjeti ako se pretpostavi akcenat na poluglasu, koji se u kosim padežima gubi u kasnijem razdoblju jezičnoga razvoja:

a) *ot̄bcb*, G. *ot̄bca*

U naknadu za potpunu redukciju krajnjega poluglasa u nominativu prethodni se slog dulji, gubitak poluglasa u genitivu također uzrokuje duljenje prethodnoga sloga, ali taj je poluglas tu bio pod akcentom, pa zato nužno nastaje i akcenatska promjena: akcenat prelazi za jednu moru prema početku, tj. na drugu moru produljenoga sloga dajući novu uzlaznu intonaciju (čakavski akut):

b) *ɔt̄âc*, G. *ōca* (D).

Neutralizacijom ~ s akcentom ~ dobivamo dugootočko opće

c) *ɔt̄âc*, G. *ōca*.

Ako se položajna duljina u razvoju te riječi ne realizira, dobivamo

d) *ɔt̄âc*, G. *ōca* (SP).

U dugootočkim je govorima vjerojatno svaki gubitak poluglasa mogao uzrokovati duljenje (isp. *pōp* <^x *pop'ō* vs. G. *pōpā*, *kūp* <^x *kūp'ō* vs. G. *kŷpa*). To se u književnom očituje samo u tipu kao *bōg* prema bivšem kratkosilaznom ^x*bōg'ō*, po pravilu, a tek izuzetno u bivšem oksitoničkom tipu, isp. *nōž*, *dvōr* <^x *noz'b*, ^x*dvor'ō*.

Naknadno se duljenje ovdje javlja kao govorna nužnost, da bi se zadržala kvantitativna ravnoteža u riječi (isti broj *mōrā*). Težnja se za održavanjem ravnoteže u broju mora može realizirati i kraćenjem, isp. književno *rūka*, D. pl. *rūkama*; *grād*, N. pl. *grādovi*. To osobito dobro ilustriraju primjeri s jatom, isp. npr. kratku i dugu množinu pri silaznom naglasku N. pl. *snijezi*: N. pl. *snjēgovi*; broj je vokala u oba slučaja ostao isti.

Drukčije je položajno duljenje u sjevernih čakavaca kao G. sg. *stārca* : N. sg. *stārac*, npr. u Novome.¹⁹⁶

Primjeri kao *māslina* mj. *māslina*, *māška* mj. *māška* (< *māčka*) i sl. javljaju se i u mnogim drugim čakavskim govorima. To je utvrdio već Cronia za božavski govor. On kaže: »Osobito je vjerno zastupljen dugi jaki (akcenat), dok kratki jaki prelazi često u dugi.«¹⁹⁷ Evo nekih primjera: *kāsno*, *brōska*, *prāska*, *nevēsta*, *bāčva*. Pored Kušara¹⁹⁸ to je za rapski i neke druge govore u novije vrijeme utvrdio i M. Hraste. On kaže: »Važna je karakteristika rapske akcentuacije tzv. metatonijski akcenat, t. j. vrlo se često kratkosilazni akcenat (") . . . dulji u dugosilazni.¹⁹⁹ Takvi su primjeri: *čtvrťāk*, *petāk*, *māslina*. M. Hraste dalje utvrđuje: »To je zajednička akcenatska crta na otoku Pagu, Silbi, Olibu, Dugom otoku, Ugljanu.«²⁰⁰

PROKLIZA I AKCENAT

Prokliza se akcenatski realizira u dugootočkim govorima sigurno samo u petrefaktima. To dokazuje da je ona u starije vrijeme bila redovitija pojava, odnosno da u naše (ili novije) vrijeme sve više nestaje. Danas npr. imenice *stārac* (*stārac*), *jārac* (*jārac*) i slične imaju u G. sg. akcenat: *stārca*, *jārca* (isp. *danās*). Tako je i u primjerima kad su ispred njih proklitičke riječi: *nīko ne hāje / za stārca // tō je mīh od jārca //*. Kad se međutim te dvije riječi upotrijebe s proklitikama u petrefaktnoj svezi (kletve, psovke i drugi afektivni izrazi), onda akcenat skoči na proklitiku. Pritom se, razumije se, pokraćuje i artikulacijski modificira bivši naglašen vokal, po pravilu da duljina sustavno ne može stajati iza akcenta. Prema tome imamo ovakve primjere: *zā starca! pō starca! zā*

¹⁹⁶ Zamětki.

¹⁹⁷ Građa, 90.

¹⁹⁸ Rapski dij., 10. i d.

¹⁹⁹ Hraste, Rapska akcentuacija, 170.

²⁰⁰ Ibid., 171.

jarca! pō jarca! Najobičniji su drugi primjeri: pōj pō more (pō vodu) vs. ne grē se po mōre (po vōdu) po dažjū; grēn nā poļe vs. na pōļe nī fajdē sijati svāko sime; zvōni nā boga (kada svećenik za pjevane mise zapjeva »Gloria«, upravo »Slava«) vs. svī vīču na bōga / 'kako da jin je ūn kriv; pōša je ū grad vs. nīti ne mīslin u grād (ne mislim na grad, ne mislim o gradu); pōša je pō stene vs. ne hōdi po(d) stēne; bī san ū tebe vs. ovāj ti se e māli vavřga u tēbe; bīli smo ū mene vs. u mēne se nēc'e nīko vavřc'i, itd. Ovamo idu i primjeri s akcentima ` i '.

Kao što se vidi, svi se primjeri izgovaraju i bez akcenatskoga signaliziranja proklize, a osobito to vrijedi ako je idući vokal dug, dakle i: pōša je u grād. U fonološkom je smislu ovo upravo konzervacija duljine, težnja za uklanjanjem alternacije (grad : grād), a posljedica duljinske neutralizacije u zanaglasnoj poziciji. Prema tome u dugootočkim je govorima prokliza manje česta nego npr. u hvarskim govorima. Po podacima M. Hraste²⁰¹ tamo se »dobro čuva prenos akcenta na predlog«. Redovno je prokliza s prenošenjem akcenta, dakako, moguća samo u slučajevima gdje postoje uvjeti za »skakanje« akcenata.²⁰²

Prijedlozi uz enklitičke oblike ličnih i povratne zamjenice uvijek su akcentuirani i na njima je uvijek dug akcentat²⁰³ po čemu se razlikuju od punih zamjeničkih oblika, kao ū mene (u mēne). Primjeri: vā me (ū me), vā te (ū te), vā se, (ū se), vā n (ū n); vā nu (ū nu); zā me, zā te, zā se, zā n, zā nu; pō me, pō te, pō se, pō n, pō nu; nā me, nā te, nā se, nā n, nā nu; podā me, podā te, podā se, podā n, podā nu. Ovamo idu i veze prijedloga i pokaznih i upitnih i upitno-odnosnih zamjenica; to se praktički događa samo onda kad te zamjenice nemaju potpun oblik pa se osjećaju kao enklitičke: sg. vā v (vā vu, vā vo): u ovāj, u ovū, u ovō; vā t (vā tu, vā to) : u otāj (u otū, u otō); vā n (vā nu, vā no) : u onāj (u onū, u onō); pō v (pō vu, pō vo) : po ovāj (po ovū, po ovō); pō t (pō tu, pō to) : po otāj (po otū, po otō); pō n (pō nu, pō no) : po onāj (po onū, po onō); pō k (pō ku, pō ko) : po kī (po kū, po kō), pōč : po čā.

UTJECAJ INTONACIJE GOVORNE JEDINICE NA GUBITAK ILI PROMJENU AKCENTA AKCENATSKE JEDINICE

Dosad se o akcentu govorilo kao o konstanti akcenatske jedinice, i to s glavnim ciljem:

1. da se istakne akcenatsko stanje,
2. da se istaknu razlike između akcenata govorne jedinice (akcenatsko-ekspiratorne linije) i intonacije (intonacijske linije) govorne jedinice. Sada će se govoriti o onim slučajevima kada pod utjecajem intonacije govorne jedinice dolazi i do gubitka, odnosno do promjene mjesta i kvalitete akcenta akcenatske jedinice, u čemu se, kao što je već više puta

²⁰¹ Hvarski govor, 17.

²⁰² Isp. S. Ivšić, Prilog, 136.

²⁰³ Isp. i Građa 89.

naglašeno, ogleda zavisnost i povezanost akcenta s rečeničnom intonacijom. O tome je već bilo govora i primjera u vezi s pojavom ` i ´ akcenata, no to je tek izuzetan, specifičan rezultat promjene akcenta akcenatske jedinice, a u stvari se ta promjena odražava na mnogo širem planu, s najrazličitijim rezultatima. Tako mimo osnovnih pravila o historijskoj uvjetovanosti mjesta i kvalitete akcenta može doći do različitih promjena akcenta: kvantitativnih, kvalitativnih i pozicijskih u samoj akcenatskoj jedinici, pri čemu se mogu bitno mijenjati i kvantitativni odnosi nenaglašanih vokala. Poznato je, naime, da akcenat djeluje na izgovor. Tako npr. u bugarskom i u ruskom jeziku sve što nije pod akcentom izgovara se reducirano. Akcenat utječe na izgovor i u našem književnom jeziku (novoštokavskom dijalektu), jer npr. ispred akcenta ne može biti duljine. Sličan je utjecaj akcenta i u dugootočkim govorima, u kojima nema sustavne duljine iza akcenta. Kad se dakle u dugootočkim govorima izvrše kakve akcenatske promjene u akcenatskim jedinicama, onda te promjene mogu djelovati i na promjenu kvalitativnih odnosa nenaglašanih vokala, ali i opet po pravilu da se duljina redovito nalazi ispred akcenta. Pod utjecajem intonacije govorne jedinice može se i potpuno izgubiti akcenat nekih akcenatskih jedinica, koje na taj način postaju proklitične-enklitične, upravo dijelovi drugih akcenatskih jedinica. Te se promjene zbivaju u određenim uvjetima i po određenim kriterijima od kojih onda zavise i rezultati, odnosno koja će akcenatska jedinica i u kojoj prilici biti akcenatski neodređena ili nenaglašena, tj. postati proklitična ili enklitična, drugim riječima: prema rečeničnoj situaciji riječ zadržava ili ne zadržava svoj akcenat. Po nauku S. Ivšića (Bilješke), na to utječu razni faktori, a oni se svi svode na isticanje suprotnosti između akcenatskih jedinica. Između tih suprotnosti najčešće dolaze do izražaja silina vrijednosti i silina novine.

1. *Silina vrijednosti* očituje se u tome da je između akcenatskih jedinica jedna najvažnija i kao takva najistaknutija. Na njoj je rečenični akcenat. No ni druge nisu neznačajne. Prema važnosti akcenatskih jedinica sve ćemo akcenatske jedinice svesti na razlikovne stepene, bilježeći ih rimskim brojkama, npr. III, II, I i Ø. U normalno (neutralno) izgovorenoj govornoj jedinici stupnjevi će se vrijednosti uglavnom podudarati sa slijedom akcenatskih jedinica, tako će na početku biti najveći broj, npr. III, zatim II, pa I i Ø, ali bez oštre razlike u jačini. Intonacijska je linija uglavnom ravna s normalnim padom na kraju izgovorne cjeline:

II I Ø II I Ø I II
ponesī Mīlī krūha // glēdaj ga poslāti dōma // jūtroska san se stāla na
 I Ø III II I Ø II I Ø
livu nōgu // nī ga menī do mojē mātere // činila ga je dōjti dōma / a
 II I Ø II I Ø
bāš nī trībalo // pūše vītar spod nevēre //

Neutralnost se izgovora tih govornih jedinica ogleda u tome što se ništa posebno ne ističe, ali što je na početku, ono je ipak samo po sebi istaknutije od onoga što slijedi.

Po kriteriju neutralnosti izgovora te bi se govorne jedinice mogle bilježiti i bez brojeva za oznaku stupnja vrijednosti, ili uvijek istim brojem.

Uzevši gornje govorne jedinice u razmatranje pri isticanju nekih akcenatskih jedinica, pri čemu mi je opet kao govorni subjekt poslužila ispitivana žena iz SS, mijenjao sam stupanj vrijednosti (po tome i jačine) već prema sadržajnom efektu koji sam želio postići. U tim kombinacijama, kao i inače u nevezanu govoru na ispitivanom dijalekatskom terenu, lako sam mogao utvrditi činjenicu o gubitku ili indiferentnosti akcenta nekih akcenatskih jedinica, koje su na taj način postale proklitične ili enklitične ili akcenatski neodređene.²⁰⁴ To sam eksperimentirao sa svakom akcenatskom jedinicom u svim primjerima. Ovdje donosim kombinacije samo s prvim primjerom, da samo upozorim na način f put kako silina vrijednosti djeluje na tu pojavu.

a) Istaknuta je prva akcenatska jedinica, druga je enklitična, a treća je druga stupnja vrijednosti:

II Ø I II Ø I II
ponesī Mili krūha // Moguće su varijante: ponēsi Mili krūha // ponēsi
Ø I
Mili krūha //.

b) Istaknuta je druga akcenatska jedinica, prva je proklitična (zbog položaja na početku govorne jedinice upravo poluproklitična), a treća je druga stupnja:

Ø II I Ø II I
ponesi Mīli krūha //. Moguća je varijanta: ponesi Mili krūha //.

c) Istaknuta je treća akcenatska jedinica, prva je druga stupnja, a druga je proklitična:

I Ø II I Ø II I
ponesī Mili krūha //. Moguće su varijante: ponesī Mīli krūha // ponēsi
Ø II
Mili krūha //.

2. *Silina novine* očituje se u tome da je redovito prema stupnjevima jačine u govornoj jedinici jače ono što je novo, što se prvi put spominje, što se tek pripočava od onoga što je poznato, što se očekuje, što se već spominjalo. Drugim riječima, ako se sadržajno riječ ponavlja u istoj referenciji, onda obično silina slabi kad se riječ ponovi.

Pitanje: *skopā si vřtal* //?

Odgovor: *sřurno dā san skopa* // (Silina II-I-Ø)

²⁰⁴ Isp. mnogo takvih slučajeva u Govornim primjerima.

Pitanje: *koliko si bûsov posādi //?*

Odgovor: *posādi san pēd busov //*. (Silina I-II-Ø)

Pitanje: *imališ vinā //?*

Odgovor: *nīman vina //*. (Silina I-Ø)

Pitanje: *čā je rodīla Matija //?*

Odgovor: *c'ēr je rodīla //*. (Silina I-Ø)

Pitanje: *čā je no pālo //?*

Odgovor: *zđīla je pala //*. (Silina I-Ø)

U svim tim primjerima rečenični ritam zavisi od siline koja ima određenu funkciju (*silina radi značenja*). Kakav će u svakom pojedinom slučaju biti odnos suprotnosti između akcenatskih jedinica u govornoj jedinici, to zavisi o sadržaju govorne jedinice. Prema tome sve se akcenatske promjene o kojima je ovdje riječ događaju u specifično stvorenim uvjetima govorne jedinice. O njima se ipak posebno govori zbog toga što se u govornom kompleksu stalno stvaraju mogućnosti za takve promjene, kao što to pokazuju i istaknuti gornji primjeri.

IMPRESIONIZAM I SISTEMATIČNOST U BILJEŽENJU

Bilježeći različne pojave o akcentu, kvantiteti i glasovima koje se zbivaju u govornim jedinicama, utvrđuje se da se osim sustavnih pojava u govoru realiziraju i neke nesustavne pojave. Sustavnost i nesustavnost nalaze se u stalnoj suprotnosti.

U akcenatskom je sustavu npr. utvrđeno da akcenat djeluje na izgovor, jer da se, konkretno, duljina u sustavu javlja samo ispred akcenta, itd. U govoru međutim izražajni, subjektivni razlozi često poremećavaju tu sistematičnost. To je i dosada u više navrata utvrđeno (npr. pojava ` i ' akcenata, pojava ~ < ^, pojava ' akcenta, zanaglasne duljine, reduplikacije duljine i vokala). Postavlja se načelno pitanje: da li da se bilježi samo ono što se može uvrstiti u odgovarajuće sustave, a drugo da se smatra samo slučajnim pojavama, netipičnima za ispitivane govore, pa to da se i ne uzima u obzir, ili se u bilježenju valja držati impresija pa na temelju njih izvoditi zaključke. Već i dosadašnje bilježenje pokazuje da se vodi jednako računa i o sistematičnosti i o impresionizmu. Ne može se naime iz govora isključiti subjekt, a subjekt je uvijek potencijalan nosilac subjektivnih govornih osobina, koje idu čak i do te mjere da se može govoriti ne samo o specifičnom govoru ove ili one etničke skupine, pa i tako minijaturne kao što je obiteljski krug, nego i o specifičnom govoru svakoga pojedinca. A jezični je objekat ispitivanja uvijek pojedinac. Pa i onda kad ih ima više, nije skupina objekat ispitivanja, nego se i opet ispitivanje vrši između više pojedinaca s individualiziranim di-

jalekatskim crtama. Kad se dakle ne može i ne smije zanemariti impresionizam u bilježenju, ovdje će se upozoriti još na nekoliko primjera da posluže kao ilustracija za neke govorne realizacije jezika u danoj situaciji.

U drugom prilogu u poglavlju Govorni primjeri (u fonetskoj transkripciji) nalazi se i ovaj ilustrativni primjer: *nǎka lǝge: / bǝžje: //*. Tu je *ε*: zabilježeno po impresiji u danoj situaciji. U sustavu ono je samo *ε*. Značajno je ipak da je u tim primjerima dugo *e*, poslije naglaska, otvoreno (*ε*), dok je u sustavu, ispred naglaska, tradicijski dugo *e* uvijek zatvoreno (*e*, tj. *ē*).

Kvantitativna opozicija *ě : ē* (kratko prema dugom *e*) prešla je dakle i ovdje u kvalitativnu *e : ē*: (Isp. opoziciju *a : ā*: koja se upravo razvija smjenjujući bivšu kvantitativnu opoziciju *ǎ : ā*: (tj. kratko prema dugom *a*).

U primjeru: *vrǎh̄ga ʔǝdnǝ // -h̄* je po impresiji u danoj situaciji, a inače je *ʔ*: I pojava grkljanskoga zatvornoga *ʔ* također je po impresiji, jer se u danoj situaciji stvorio zatvor bez fonemske funkcije između dva vokala, umjesto hijatskoga (fonemskoga) glasa koji može nastati u takvim primjerima u nekim govorima.

U sustavu je: *pītǎty*, a po impresiji može biti (*pɪ̄tǎtǝ*) ili (*pītǎty*), gdje slovo *i*, s gubitkom duljine, označuje realizaciju glasa *ī*:

Sve se te i druge dijalekatske pojave donose i obrađuju na svojim mjestima. Ovdje se samo upozorava na pojavu kao jezični faktor kojemu se daje posebno mjesto i u dijalekatskoj građi i u dijalekatskoj terminologiji.

NEKA PITANJA PODRIJETLA I RAZVOJA GLASOVA

Jat (ě)

Jat (*ě*) se danas ne realizira ni fonološki ni fonetski kao zaseban glas, nego se u toku govornoga razvoja fiziološki identificirao s drugim nekim glasovima. Prema tome otpada i problem fiziologije i fonološke vrijednosti njegove, ali je problem u svakom pojedinom govoru:

1. kako se jat reflektirao,
2. u kakvim se prilikama reflektirao,
3. zašto je uopće moglo doći i došlo do smjene jata, i to nejednobrazne smjene.

S obzirom na prvo pitanje u znanosti su već poznati osnovni podaci o refleksu jata u dugootočkim govorima iz radnje Vesne Jakić-Cestarić.²⁰⁵

Podacima kad je refleks jata *e*, a kad *i* i da li je u dugootočkim govorima refleks jata u svim primjerima isti ili ima razlika u njegovu refleksu

²⁰⁵ Refleks jata, 407-420.

u pojedinim mjestima ujedno se daje odgovor na drugo postavljeno pitanje, u kakvim se prilikama reflektirao jat u određene glasove (*e* ili *i*).

V. Jakić-Cestarić je na temelju raspoloživih podataka mogla utvrditi da se u načelu promjena jata u *i* ili *e* i u dugootočkim govorima (kao i inače na sjevernodalmatinskim otocima) vrši po poznatom pravilu Jakubinskoga²⁰⁶ po kojemu se *e* razvilo od jata ispred nekadašnjih tvrdih dentala, tj. onih iza kojih nije bio palatalni konsonant ili prednjojezični (palatalni) vokal. Gdje jat nije bio u takvoj fonetskoj poziciji, po tom se pravilu jat reflektira kao *i*.

U vezi s trećim pitanjem, zašto je uopće moglo doći do različite zamjene jata, V. Jakić-Cestarić je također na dobru putu kad pravilo o dvojakoj zamjeni jata, što ga je uočio Jakubinski, uzima kao »fiziološki proces«,²⁰⁷ ali mjesto da dvojaki izgovor jata i objasni fiziološkim razlozima, ona ga, povodeći se za Pavičićem,²⁰⁸ koji opet u tome slijedi Ramovša,²⁰⁹ objašnjava miješanjem predstavnika ekavske i ikavske struje na zajedničkom teritoriju. J. Hamm, međutim, u poglavlju o jat u susačkom govoru,²¹⁰ a i kasnije u svojoj posebnoj radnji o jat²¹¹ ne pristaje uz Ramovševo i slična spomenuta mišljenja, nego dvojakost u refleksu jata svodi na artikulacijske razloge ističući da je na jat »djelovao suglasnik (ili suglasnik + samoglasnik), koji je stajao iza njega« prema tome da li je bio »tvrd ili mek«. Fiziološki razlozi u svakom slučaju omogućuju dvojaku promjenu jata, a ona se i fonetski može razumjeti.

Kako današnji dugootočki govori ne pokazuju u svemu podudaranje u refleksu jata prema pravilu Jakubinskoga i drugih koji su to pravilo potvrdili,²¹² potrebno je osvijetliti i one faktore koji su doveli do divergencija od toga pravila.

Spomenuti zakon počeo se narušavati vrlo rano. Tome su dva osnovna razloga: djelovanje analogije i utjecaji sa strane, upravo miješanje migracijskih ikavskih i ekavskih struja u toku više stoljeća, pošto je jat kao fonem već bio zamijenjen (po pravilu Jakubinskoga).

Zbog tih razloga u srodnim je riječima prevagnula ona glasovna kvaliteta (*e* ili *i*) koja je po pravilu bila u najvažnijoj riječi ili u većini srodnih riječi. Primjeri se donose prema stanju u S, a tako je i u čitavu jugozapadnom dijelu Dugog otoka. U sjeverozapadnom dijelu stanje je nešto drukčije, uglavnom u korist refleksa *e*.²¹³ Tako u S i u jugozapadnom dijelu imaju *e* sve izvedenice i oblici od ovih riječi: *bléd* (*blediti*, *bledinā*-*bledinā*, *bléde* = adj. pl. f., *blédi* = adj. sg. i pl. m. i dr.), *brêst* (*brêsti* N. pl., *brêstit'*, i dr.), *cěl* (*celinā*-*celinā*, *cěliti*, *zacěliti*, *zacelivàti*, *célo* = n., *céli* = adj. sg. i pl. m., i dr.), *cēnà* (*cēniti*, *cēnē* = adv., *ce-*

²⁰⁶ Die Vertretung des urslavischen *ě* im čakavischen, Zeitschrift für slav. Phil. I. Leipzig, 1925.

²⁰⁷ *Ib.*, str. 419.

²⁰⁸ Stjepan Pavičić, Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji, Zagreb, 1953, str. 11.

²⁰⁹ Fr. Ramovš, Fonetična vrednost psl. *ě*, Razprave SAZU II, 1944, 111-124.

²¹⁰ HDZ 1, 71-75.

²¹¹ Praslav. *ě*.

²¹² Sva se literatura donosi u HDZ, 1, 71-75.

²¹³ Vidi o tome dalje.

nije = komp., cēnì = D. sg., i dr.), *cvēt* (*cvetit'*, *cvēc'e*, *cvētī* = N. pl., i dr.), *drēva* (*drēvica*, *drēvina*, i dr.), *glētō* (*glētīt'e*, *glētino*, *glētima* = D. pl., i dr.), *lēs* (*lēsje*, *lēsīt*, i dr.), *gnāzdō* (*gnāzdic'e*, *gnāzdino*, i dr.), *lētō* (*lētina*, *lētjski*, *lētovati*, *lētovañe*, *lētina*, i dr.) *obēd* (*obēdic'*, *obēdi* = N. pl., *obēdvati*, i dr.), *polēno* (*polēnce*, *polēnic'e*, *polēñe*, *polēnima* = D. pl. i dr.), *prēsān* (*prēsna*, *prēsni* = adj., i dr.), *rēdak* (*prorēditi*, *prorējivāti*, *rētkost*, i dr.), *sēd* (*sēdeñe*, *sēditi*, i dr.), *stēnā* (*stēnār*, *stēnīca* = dem., *stēne* = N. pl., i dr.), *vrēs* (*vrēsī* = N. pl., *vrēsje*, *vrēsīt*, i dr.).

Samo i imaju izvedenice i oblici od ovih riječi: *grīh* (*grīšiti*, *pogrīšiti*, *grīšnik*, *grīšnica*, *grīšeñe*, *grhotā* (mj. *grihotā*), *mīra* (*mīrica*, *po mīri*, *na mīru*, *mīreñe*, *mīriti*, i dr.), *pīsama* (*pīsmica*, *pīvati*, *pīvalica*, m. i f., *pīvañe*, i dr.), *sliz* (*slizic*, *slizina*, *slizu* = D. sg., i dr.), *tilo* (*tilic'e*, *tilēšce*, *tilino*, *tilēsino*, i dr.), *trīzan* (*rastrīznīti*, *trīzni*, adj. sg. i pl. m., *trīznost*, i dr.), *zāpovid* (*zapovīditi*, *zapovīti*, *zapovīdāti*, *spōvid*, *spovīdnīca*, i dr.), od istoga je korijena i *svidōk* (*svidōčiti*), pa *svīstan* i *svīstan* (*osvīstīti se*, i dr.), *zđila* (*zđilica*, *zđilina*, *zđilu* = A. sg., i dr.).

Velik broj riječi s jatom zadržao je ipak i do danas refleksu e ili i prema poziciji jata. Ali pravilo vrijedi samo za osnovni oblik riječi, a ostali oblici uglavnom imaju stanje kakvo je u osnovnom obliku. Tako ima: *bēl*, *Bēla* (ž. ime), *Belājka* (ž. nadimak), ali *bilica* (vrsta smokve), *Bilīnka* (ž. nadimak), *biļūša* (naziv za ovcu); *dēl*, ali *dīlīti*, *podīlīti*, *razdīlīti*; *dēlo*, *dēlati*, ali *nedīļa*, *Nedīļino*, n., *Nedīļka*, f.; *mēnā*, ali *promīnīti*, *izmīnīti*; *donēsti*, *ponēsti*, *prnēsti*, *zanēsti*, itd., ali *donīti*, *prnīti*, *zanīti*, *podnīti*, itd.; *srēdā*, ali *sridñi*, *sridñak*; *tēsan*, *Tēsno*, n., *tesnōt'a*; *tēsto*; *zdrēl*, *zdrēla*, ali *zdrījati*, *przdrījati*, itd.

Migracijske struje u toku više stoljeća poremetile su donekle i tu pravilnost pa gdjekad i u osnovnim riječima ima e gdje bi po pravilu bilo i i obrnuto. Takav poremećaj može se jedino razumjeti uz pretpostavku da su već prve nove migracijske struje bile razvile svaka svoj izgovor jata, jedna, sjeverna – ekavski, a druga, južna – ikavski. One se upravo dodiruju na zadarskom otočju, dijeleći Dugi otok popola. Nove struje, ekavska i ikavska, nisu dakle uvjetovale zakon Jakubinskoga, nego su ga naprotiv počele narušavati. Ali predstavnici tih struja nisu na zadarskom otočju i posebno na Dugom otoku bili tako brojni, niti su invaziju izvršili odjednom pa i nisu mogli potpuno izmijeniti stanje koje su tamo zatekli. Lokalni izvori²¹⁴ doista su zabilježili dolazak novih stanovnika, ali nikad u tolikoj mjeri da bi došljaci mogli potpuno asimilirati starije stanovništvo. Prema podatku da se ikavski i ekavski izgovor upravo dodiruju na Dugom otoku, razumije se i činjenica da je zapadni dio Dugog otoka više ekavski, a istočni više ikavski, što je zapazila i V. Jakić-Cestarić.²¹⁵

²¹⁴ Knjige ostavština, madrikule pojedinih skula, notarski spisi, pojedinačni zapisi i natpisi, matice krštenih, vjenčanih i umrlih, godari i dr.

²¹⁵ Refleksu jata, 418.

Evo nekih primjera koji su u zapadnom (Z) dijelu samo ekavski, a u istočnom (I) samo ikavski:

Z *měra* – I *mīra*, Z *město* – I *mīsto*, Z *tělo* – I *tilo*, Z *věk* – I *vik*, Z *věra* – I *vīra*, Z *větár* – I *vītar*, Z *zděla* – I *zdīla*, Z *zvězdā* – I *zvīzdā*. Isto je i u izvedenicama od tih riječi. No i pored tih razlika ima i u jednom i u drugom dijelu Dugoga otoka podudaranja i u ekavizmima i u ikavizmima koji se ne slažu sa zakonom Jakubinskoga. Međusobni utjecaji lokalnih i drugih obližnjih govora – jednih više ekavskih, drugih više ikavskih – proširili su *leksički* neke riječi i njihove oblike sad s refleksom jata *e*, sad s refleksom jata *i*. Tako je na čitavu području: *běliti*, *beřilo*, *belinā* – *belīnā*, *pěteh*, *petehāl*, *peteřić*, ali i: *īsti*, *medvđ*, *līn* itd. Ovamo se mogu uvrstiti i primjeri: *vičěra*, *vičěratī* gdje *i* stoji na mjestu etimološkoga *e*, na čitavu području. Zajednički oblik imaju i *ovdě(ka)*, *totě(ka)*, *undě(ka)*, *zdōkle*, *odōkle* i sl., ali i *dī* (I *kadī* – Z *kadě*), *nīki*, *nīka(d)*, *nīder*, *nīkakov*. Refleks je *i* od jata na čitavu području u nastavcima imenica (na *stenī* = L. sg. f.) ili je to ujednačenje prema palatalnoj deklinaciji; to vrijedi i za zamjeničku deklinaciju (*tīh*, *tīman* = G., D. pl. isp. G. D. sg. *tōga*, *tōmu* i *těga*, *těmu!*) i za D. sg. ličnih zamjenica (*menī*, *tebī*, *sebī*). Jat se pravilno reflektirao u *i* i u komparativima (*zdravīji*, *novīji* = N. sg. m.) i u nastavcima glagola treće vrste (*smīn*, *umīn* = l. l. sg. prez., *běliti se*, *razumīti*, *gorīti*, a otuda i u part. perf. akt. m. i f. sg. npr. *razumī*, *razumīla*, *gorī*, *gorīla*).²¹⁶

Posebno je pitanje jata u nekim prefiksima, osobito *pre-* (< *prě-*), *prek-* (< *prěk-*), a i u nekim drugim svezama konsonanta i glasa *r*, najčešće nenaglašeno, ispred sloga pod akcentom. U takvim se primjerima refleks jata u istočnom dijelu Dugoga otoka reducirao, a mjesto njega je slogotvornu funkciju preuzeo glas *r* (*prněsti*, *prtočiti*, *prblěditi*, *prmiřāti*, *prkořinoć*, *prkočěra*, *prsād*, *prđ*, *grhotā* i dr.,²¹⁷ dok je u zapadnom dijelu uopćen (većinom pravilan) refleks *i* (*priněsti* i dr.).

Sonantno r

Prema izgovoru sonantnoga *r* mogu se dugootočki govori podijeliti u tri skupine. U prvoj skupini (sela Sali, Zaglav, Žman i Luka) sonantno se *r* redovno realizira kao u književnom jeziku: *prst*, *vřta(l)*, *smřt*, *mřko*, *sekřva*, *četrdesēt*, *čřv*. Ali dok vokali mogu biti dugi i kratki, sonantno je *r* u službi vokala uvijek kratko. Njegova je kratkoća utjecala da je u nekim slučajevima, gdje je bio konsonant *r* + vokal ili vokal + konsonant *r*, najprije došlo do skraćivanja, a onda i do potpune redukcije vokalne točke, a primarni je konsonant *r* preuzeo funkciju vokala. Ta je pojava poznata i u nekim drugim čakavskim govorima, ali u svakom ima neke osobitosti, karakteristične upravo za taj govor. Između ostalih

²¹⁶ Isp. i u Jakić-Cestarić, 417.

²¹⁷ Vidi o tome više kod sonanta *r*.

spominje je za Brač Mate Hraste.²¹⁸ On kaže: »Popratni glas *a* tako se na ovom ostrvu (tj. na Braču) izbegava, pa se *a* izbacuje ispred *r* i tamo gde mu je po zakonu mesto«. M. Hraste donosi ove primjere: *Móli donèš mi Vřdar cigarèt i brjók (barjak)*. Slično je zabilježio i V. Oblak za Lastovo.²¹⁹ Pojava vokalne sonorizacije primarnoga konsonanta *r* nije poznata samo suvremenim čakavskim govorima. Na tu je pojavu upozorio i Milan Rešetar u jeziku primorskih lektionara XV. stoljeća.²²⁰ On kaže: »Sekundarnog je postanja samoglasno *r* u *prnesti*, koje Z (tj. *Zadarski lektionar*) redovno ima mjesto *prinesti*: *prnese, prnesoh, prnesite, prnesi . . .*« Rešetar dalje kaže: »To ide u kategoriju nerijetkih slučajeva gdje je grupa *r* + vokal u našem jeziku pretvorena u *r*, ali je svakako čudno da se vokalizacija glasa *r* u prijedlogu *pri* steže u Z baš samo na glagol *prinesti*.²²¹ G. Ružičić, koji je opisao jezik Petra Zoranića Zadranina, pisca XVI. stoljeća,²²² nije mogao utvrditi da je sonorizacija suglasnika *r* karakteristična i za Zoranićev jezik. On više u Zoranića ne nalazi niti *pr* < *pri* (u *prnesti* < *prinesti*), nego jedino primjere: *jadrno, jadrnih*, o kojima kaže da su »jasna obrazovaja«²²³

Kako se, dakle, vidi, sonorizacija konsonanta *r* nije zahvatila sve, pa čak niti samo neke čakavske govore ni vremenski ni prostorno u jednoj mjeri. Nema potpunoga podudaranja ni u primjerima koje je zahvatila. Zato treba svaki vremenski period i svaki čakavski govor posebno ispitivati. Sonorizacija konsonanta *r* može varirati i na relativno ograničenom prostoru, kao što pokazuje primjer Dugog otoka.

I u dugootočkim mjestima Salima, Zaglavu, Žmanu i Luci sonorizacija primarnoga konsonanta *r* najdosljednije je provedena u prefiksima *prè*²²⁴ i *pri*-. Tako je: *prpovīdūti* < *pripovidati* (a odatle i *přpovid*), *prñūšiti* < *prñūšiti*, *prlīpak* < *prilipak*, *pršādīšće* < *prisādīšće*; *přtākāti* < *přetakati*, *prvārīti* < *prēvarīti*, itd., itd. U toj je skupini karakterističan i vrlo čest izgovor rječe *tř*,²²⁵ isp.: *tř_san_tī rēka*, *tř_si zna*, *nē_bilo_te* – *tř te nē_bilo*. Popratni vokal uza sonantno *r* čuva se samo u toponimu *Artak* i u riječi *arijāv* (rdav), a to upućuje na to da se nekada sonantno *r* i u tom kraju moglo izgovarati s popratnim vokalom. U primjeru *Gārmeñak* (toponim) čuva se izvorno fonetsko stanje²²⁶ ali već *grmāl* (vrsta raka). U ostalim slučajevima sonorizacija primarnoga konsonanta *r* tek je izuzetna pojava (*grhotā* < *grihota* pa u starijim posuđenicama: *třļa* (riba), *trpīje* (tronog), *fřtūna* (jak vjetar), *krnevāl*, *brgatūre* (konopi na povlačnoj mreži koji su privezani za krila mreže). Prema toj glasovnoj osobini prva će se skupina sela nazvati: *Skupina blage sonorizacije*.

²¹⁸ Brački dij., 19.

²¹⁹ Arch. f. slav. Phil. XVI, 433.

²²⁰ Rad 134, 126. i 127.

²²¹ Isto, 141.

²²² JF IX, 91.

²²³ Isp. i ARJ IV s. v. *jedrn*.

²²⁴ Isp. prethodno poglavlje o jat.

²²⁵ Suponirano: *tř* < *tēr* (< *tēre* < *těže*).

²²⁶ Isp. mlet. *gārma* = stijena, kamen, klisura.

U drugu skupinu idu sela: Savar, Brbinj i Dragova. I u tim se selima sonantno *r* izgovara kao u prvoj skupini, ali je u toj skupini sonorizacija primarnoga konsonanta *r*, uz redukciju vokala, običnija pojava i zahvaća i obične riječi, a ne samo prefikse. Takvi su primjeri: *Sâvrska gorã* < *Sâvarska gorã*, *Sâvrne* < *Sâvrane*, *mrćati* < *marćati*, *trvësina* < *travësina*, *trvësa* < *travësa*, *břka* < *bârka* i dr. Kao što se vidi, ta je crta zahvatila osobito primjere u kojima je *a + r* ili *r + a*, ali sam zabilježio i *brme* < *brime*, *fržãta* < *fruzãta*, *vrtenõ* < *vrëtenõ*. Sonorizirani oblik *vrtenõ* bolje pristaje uz infinitiv istoga korijena *vrtiti*, koji sadrži izvorno sonantno *r*. U takvu bi se slučaju prijevoini stupanj mogao zatrti i analogijom. Prema navedenim primjerima druga se skupina može nazvati: *Skupina jake sonorizacije*.

U trećoj su skupini sela: Božava, Soline i Veli Rat (sa zaseocima Poljem i Verunićem). Prema realizaciji sonantnoga *r* ta se skupina posve izdvaja od prve dvije skupine, jer se u selima te skupine sonantno *r* izgovara s popratnim vokalom *a*. U toj se dakle skupini realizacija sonantnoga *r* podudara sa stanjem kakvo je u mjestima na otocima zapadnije od Dugog otoka, kao što je npr. i na Susku.²²⁷ Prema tome zapadni dio Dugoga otoka i po toj osobini pokazuje bliže veze sa sjeverozapadnim čakavskim tipom.²²⁸ Evo nekih primjera realizacije sonornoga *r* s popratnim vokalom *a*: *vãrh*, *pãrst*, *vãrta* (= *vrtal*), *kãrst*, *parćija*, *pãrpa* (*šišmiš*), *karmã*, *garmiti*.²²⁹

Takav izgovor sonantnoga *r* nije mogao dovesti do redukcije vokala u prefiksima, odnosno do sonorizacije primarnoga konsonanta *r* i njegova preobražaja u sonantni glas. Zato je u takvim slučajevima ostalo primarno stanje: *prilipak*, *prisãdišće* i dr. Prema spomenutoj fonetskoj osobini treća će se skupina nazvati: *Skupina s popratnim vokalom a uza sonantno r*.

Glas l na kraju riječi i sloga

Krajnje se *-l* (*l*) počelo gubiti već u davnini. To potvrđuju osobito oni primjeri u kojima se izgubila svaka veza s prvotnim značenjem i izvorom, a nije bilo posrednih oblika ili likova koji su *l* mogli restaurirati, npr. *sãpa* < *salpa* (vrsta ribe, Box *salpa* C. V.), *Kãštënak* < *Kaštëlnak* (brdo, na kome je prije više stotina godina bio kaštel), *zãva* < *zalva*, *dõčić* < *dolčić*, *Sãšćica* < *Salšćica*.

Gdje je restauracija *-l* bila moguća i opravdana, do nje je uglavnom i došlo ili barem može doći, pa i u primjerima kao *kaštël* (prema *l* u kosim padežima: *kaštëla*, *kaštëlu* . . .).

O nestajanju glasa *l* u dugootočkim govorima može se govoriti samo povezano s tom pojavom i u nekim drugim, osobito čakavskim govorima i u vezi s promjenama i sudbinom glasa *l* na čitavu našem jezičnom teritoriju, a mogu se povući paralele i s nekim drugim slavenskim jezicima

²²⁷ Isp. HDZ 1, 75.

²²⁸ Isp. slično i kod jata, pa kod nekih morfoloških crta i dr.

²²⁹ Isp. na Susku: *zãrcalo*, *parsũra*, *staryũlica*, *kãrpat*, *tãryat*, *vãltar*, *mãrka*, *tãrsje*, *bãrdo*, *sãrce* i dr.

(rus., slov.). Razlog promjenama pa i nestajanju glasa *l* treba tražiti u primarnoj artikulaciji *l*, koje je, po Hammu²³⁰ »bilo tvrdo i velarno obojeno«. Vokali u svezi sa *l*, djelujući na *l* asimilacijski progresivno, utjecali su na taj glas da se njegova artikulacija labavljenjem zatvora promijenila, pri čemu su se stvarali uvjeti za stvaranje posebnoga niza diftongâ koji su u raznim govorima (i jezicima) mogli imati više ili manje otvoren ili zatvoren, odnosno prednji ili stražnji karakter u izgovoru neslogotvornoga dijela. Mogli bi se prikazati paralelama: *iɔ* - *iu* - *ig*, *eɔ* - *eɥ* - *eɔ*, *aɔ* - *aɥ* - *aɔ*, *oɔ* - *oɥ* - *oɔ*, *uɔ* - *uɥ* - *uɔ*, da se uzmu u obzir samo osnovni vokali. U novoštokavskom, gdje je prevladao elemenat *ɔ*, došlo je do disilabizacije takvih diftongâ silabizacijom neslogotvornoga elementa *ɔ* > *o* (*pitao* < *pitaɔ*, *veseo* < *veseɔ*, *bio* < *biɔ*, *čuo* < *čuɔ*, *sô* < *sòo* < *sòɔ*). U sutlanskim (hrvatskim) kajkavskim govorima i u slovenskim dijalektima prevladao je neslogotvorni elemenat *ɥ* (*biɥ*, *vidiɥ*, *znaɥ*), dok se naprotiv u ruskom (pored ukrajinskoga *ɥ*) očuvala više manje artikulacija *l̥* (rus: стол, был, дал, стул, бел). U govorima u kojima se u takvim prilikama realizirao vokal *a* (u hijatskoj poziciji *-ja*), vjerojatno je do te realizacije došlo preko silabizacije neslogotvornoga elementa *ɔ* u *a* (*vidija* < *vidiɔ* < *vidiɔ*, a prema tome i *čüja*, *müja*)²³¹ a u primjerima sa *aɔ* (npr. *kupaɔ*, *gledaɔ*, *pekaɔ* i dr.) došlo je do silabizacije neslogotvornoga dijela, pri čemu se rezultat *aa* najčešće realizirao *ā* (*kūpā*, *dēlā*, *pēkā* i dr.). Tu je dakle duljina (*ā*) rezultat kontrakcije. U većini je čakavskih govora primarno »tvrdo i velarno obojeno« *l̥* prešlo u srednje likvidno *l* izgubivši tako uvjete za one promjene koje su se mogle dogoditi i koje su se dogodile sa *l̥*. Za dugootočke govore, gdje se *l̥* nije zadržalo, kao i za druge govore s istom glasovnom pojavom, moraju se također pretpostaviti diftonzi kao prijelazna faza od vokala + *l̥* do čistih vokala. Da li su ti diftonzi, upravo neslogotvorni elemenat u njima, bili i koliko su bili stražnje ili prednje artikulacije, to je teško sa sigurnošću utvrditi, ali je sigurno da se mimo diftonga i njihove monoftongizacije ne bi mogao protumačiti nestanak krajnjega *l*. U vezi je s neslogotvornim elementom takvih diftongâ i duljenje vokala u njima, jer su ti vokali na taj način bili u zatvorenom položaju (tip *danās*): *Kaštēñak* (<^ɣ *kašteɔñak* / **kašteɥñak* < *kašteñak*)

²³⁰ Gramatika, str. 67.

²³¹ Takva je realizacija u mnogim govorima sjeverne Dalmacije, otprilike uz obalu i nešto dalje od nje od Splita do Nina. Karakteristično je da je to prijelazno štokavsko-čakavsko (poluštokavsko, polučakavsko) govorno područje. Nije isključeno da je čakavski dijalekat mogao utjecati na takvu realizaciju toga diftonga u tim govorima, ali je ta realizacija ipak štokavska, jer je nema ni u jednom čakavskom govoru s obližnjih otoka (Šolta, Zlarin, Vrgada, Ugljan, Dugi otok i dr.) No kao što je štokavski dijalekat i inače prodoran na tom području, ostavivši donekle neasimilirane čakavske govore jedino na otocima, tako je i ta osobina postala karakteristika svih govora na obalnom dijelu nekadašnje čakavske sjeverne Dalmacije. (Ovdje se isključuje novo štokavsko, većinom srpsko, stanovništvo sjeverne Dalmacije, ponajviše po Bukovici i Ravnim kotarima, koje je sa sobom donijelo i novoštokavske oblike na *o*: *vidio*, *rekao*, *pekao* i dr.) Tako je i u novigradskom govoru, koji je jedini do danas u najvećoj mjeri »čakavska oaza« na kopnu. Vidi o tome i u mom radu: Novigradska matrikula škole blažene divice Marije od svetoga Ruzarja, Starine JAZU, 48, 1958.

vs. *kaštěla* (G. sg. m.). Ne može se dakle reći da je dugo *ē* u *Kaštěnak* duljenje u naknadu, nego duljenje zbog pozicije. Odatle također izlazi da je to duljenje prethodilo nestanku neslogotvornoga elementa u diftonzima. Što nema duljine u primjerima kao *vīdi* (particip perf. akt. m. < **vīdī* < **vidiō* / **vidiū* < *vidīl*), *rēka* (part. perf. akt. m. < **rēkā* < **rekaō* / **rekaū* < *rekal*), *prōpe* (part. perf. akt. m. < **prōpē* < **propeō* / **propeū* < *propel*), *nāsu* (part. perf. akt. m. < **nāsū* **nasuō* / **nasuū* < *nasul*), to se razumije otuda što su se u sustavu pokratile sve zanaglasne duljine; isp. *kūće*, G. sg. f., *kūćun*, I. sg. f., *nōsin*, I. l. prez., *ōštri*, N. sg. m.). U čakavskim govorima gdje se te duljine čuvaju (npr. Vrgada: *vīdī*, *rēkā*, *dīgā*) treba ih razlikovati od prije spomenutih duljina u štokavskom govoru u sličnim prilikama (*vidi gore*) jer, kao što se pokazalo, niti su istoga postanja niti su nastale u isto vrijeme. Kako gubljenje zanaglasne duljine u dugootočkim govorima nije vezano uza zatvorenost ili otvorenost vokala, to se, dakle, ni gubljenje zanaglasnih duljina u gornjim primjerima ne može kronološki povezivati sa sudbinom sveze vokala + *l* u zatvorenu položaju, odnosno diftonškim i, napokon, monoftonškim rezultatom takve sveze.

Od oblika u dugootočkim se govorima najdosljednije odupire restituciji glasa *l* na apsolutnom kraju m. rod participa perfekta aktivnog (isp. *vīdi* : *vīdila*, *rēka* : *rēkla*, *prōpe* : *prōpela*, *nāsu* : *nāsula*), a u pojedinačnim primjerima već spomenuti leksemi. U ostalim primjerima restitucija *l* sve se više zapaža, osobito u mlađega svijeta, i to najviše u S: *mīsal* : *mīsli*, *posāl* : *poslā*, *žmūl* : *žmūla* (*žmūlā* . . .), *kotāl* : *kotlā*, *maštēl* : *maštēla*, *krvēl* : *krvēla* (školjka).

Vokali u vezi s nazalnim konsonantima

Među karakteristike dugootočkih govora ide sustav nazaliziranih vokala. Nazalizacija vokala vrši se u vezama vokala i nazalnih konsonanata, kad se vokal nađe ispred nazalnoga konsonanta u istom slogu, bilo na kraju, bilo u sredini, bilo na početku riječi. Pritom treba istaći da je isti rezultat da li je u spomenutim uvjetima bilo *n* ili *m*, jer su se ta dva glasa prethodno neutralizirala u *n* (*baldakīn* < *baldakin*, *pāntiti* < *pamtiti*, *pītan* < *pitam*). Samo u nekoliko izoliranih leksema s korjenitim završetkom *-m* ne dolazi do nazalizacije (*pītōm*, *lākōm*, *Rīm*, *dōm*). Pred konsonantom *n* vokal se ne nazalizira, nego se i vokal i nazalno *n* izgovaraju kao posebni glasovi (*mugrān*, *pēn*, *dešēn*, *kān*, *badān*, *lokvān*). Svi su dosadašnji obrađivači dugootočkih govora u takvim prilikama uvijek pisali i vokal i nazalni konsonant,²³² ali sam i pomnim slušanjem govora na terenu i slušanjem magnetofonskih snimaka nesumnjivo utvrdio da se u takvim prilikama najčešće nazalni okluziv fonetski ne realizira kao poseban glas, iako je nazalizacija alternacija za taj konsonant

²³² Isp. npr. u Cronije na str. 72, 75, 77, 81, 102. i drugdje i u Aranže na str. 65. i drugdje, a prema njima i u Tentora, Hraste, Ivšića, Skoka i drugih u citiranim radnjama.

pa se stoga u fonološkoj transkripciji i piše konsonantski fonem *n*. Nazalnu funkciju preuzima, dakle, vokal, a okluzivni se elemenat uglavnom ne realizira. To na jednom mjestu potvrđuje i Cronia kad kaže: »Nije sasvim čisto ni ono *i* koje potječe od *ê + n* te naliči na zatvoreno i usko nosno *e*«. ²³³ Zato u fonetskoj transkripciji mjesto vokala *i* nazalnoga okluziva pretežno bilježim samo nazaliziranu varijantu pojedinoga vokala (*ĩ, e, q, q, u*, da spomenem samo tipove pojedinih vokala). Realizacija *i* vokala *i* nazalnoga okluziva karakteristika je mnogih govora, što sam i sam više puta imao prilike utvrditi slušajući govor Splićana, Hvarana, Bračana i dr., a to se potvrđuje i u svim radnjama o tim govorima. ²³⁴ Tako je i u govoru otoka Suska, ²³⁵ u Novome, ²³⁶ na Krku, ²³⁷ na Rijeci, ²³⁸ na Rabu, ²³⁹ u novigradskom govoru (prema mojim bilješkama) i drugdje.

Na Dugom otoku je, kako se pokazalo, drukčije stanje. Štoviše, u brzu se i nepažljivu govoru reducira čak i nazalni elemenat nazaliziranoga vokala pa se pored: *jā umĩ* može čuti i: *ja umĩ* i sl. Na taj se način oblik za prvo lice sg. može neutralizirati s oblikom za treće lice sg. (*ŷ umĩ*), pri čemu razlikovnu funkciju za lice vrši jedino zamjenica. Nema li ni zamjenice, tu funkciju preuzima »stvarni kontekst«, čime se i opet dokazuje vrijednost negovornih izražajnih elemenata kao izražajne kategorije (povezanost jezičnih elemenata); *umĩ, umĩ / sãmo dãmĩã šöldov //*, tj. *jā umĩ // umĩn*; da je to prvo lice, vidi se iz konteksta čitave rečenice i iz situacije jer lice govori o sebi. Drugo je: *umĩ, umĩ / sãmo dãmũã šöldov //*, tj. *ŷ // ŷn umĩ*; da je to treće lice, vidi se također iz konteksta čitave rečenice i iz situacije jer govornik govori o trećoj osobi. Redukcija može ići još i dalje, te se dug naglašen vokal može i pokratiti: *umĩ, umĩ // samõ dãmĩã šöldov //*. Lice se opet razabira iz konteksta i iz situacije. ²⁴⁰

Osobina je dijela dugootočkih govora da se nekadašnja veza *e + n* u spomenutim uvjetima ne realizira kao »čisto' *ę* (*ę* ili *ǣ*), nego dolazi do jačega ili slabijega sužavanja artikulacije glasa *e* pa je rezultat vrlo za tvorena nazalizirana varijanta vokala *e*, kadšto i nazalizirana varijanta glasa *i* (*ĩ*). Jače je suživanje artikulacije osobina starijih ljudi i više dolazi do izražaja u sjeverozapadnom dijelu otoka nego u jugoistočnome. Da ne dolazi do realizacije glasa *i*, to potvrđuje za božavski govor i Cronija. On kaže: »Kada iza dugoga *e* slijedi skup suglasnika čiji je prvi sastavnik suglasnik *n*, ovo se *e* izgovara skoro kao *i*«. ²⁴¹ Dakle »skoro kao *i*«, a ne kao *i*. U novije vrijeme sve više prevladava otvoreniji izgo-

²³³ Ispor. Građa, 75.

²³⁴ Isp. citirane radnje M. Hraste, A. Belića, S. Ivšića i dr.

²³⁵ Isp. HDZ, I.

²³⁶ Belić, Zamětki.

²³⁷ Milčetić, Čakavština, 121.

²³⁸ Isp. Strohal, Rad 124.

²³⁹ Kušar, Rapski govor i Hraste, Rapska akc.

²⁴⁰ Isp. poglavlje Utjecaj intonacije govorne jedinice na gubitak ili promjenu akcenta akcenatske jedinice.

²⁴¹ Građa, 77.

vor. Cronia ipak u svim takvim primjerima piše *i*: *žinska*, *pletin*, *tresin*, *plāčin* i dr.²⁴² U vezama *e* + *ń* vokal *e* ne mijenja boju glasa: *pěń* (tal. pegno), *kěń* (G. pl. prema N. sg. *kěńa*), *dešěń* (tal. disegno), *polěń* (G. pl. prema N. sg. *polěńe*).

U istoj poziciji kao i glas *e* mijenja se i glas *o*. No dok kod glasa *e* promjena može biti samo u jačem ili slabijem stupnju zatvorenosti, glas *o* uvijek potpuno mijenja boju, tj. realizira se kao *u*, odnosno *on* prelazi u *un*, odakle se prema fonetskom pravilu razvilo *u*: *ŭ* (on), *grŭ* (grom), *dŭ* (*don*), *čoviŭku* (I. sg.). Tako je u sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka i u nastavku D. pl. m. i n. *mŭžu*, *čarviču*, *końŭ*, *sělu*, *situ*, gdje je *-u* nastalo od nastavka *-un* koji je u D. pl. m. i n. u tim govorima.²⁴³ Promjena *on* > *un* > *u* karakteristična je za sve dugootočke govore. Izuzetak je u jugoistočnom dijelu otoka riječ *zvŭ* (zvon), a u sjeverozapadnom dijelu otoka i ona podliježe promjeni *on* > *un* > *u* pa glasi *zvŭ*. Promjena *o* > *u* vrši se i pred nazalnim *ń*, samo što se po utvrđenom pravilu vokal *u* ispred *ń* ne nazalizira, nego se i *u* i *ń* izgovaraju kao posebni glasovi: *kŭń*, *pŭń* (= po *ń*), *ne hŭdi ko karŭń* (*karŭń* = G. pl. prema N. sg. f. *karŭńa*, tal. carogna), *toiŭ svě bilo o Fafŭń*, u Brbinju (*Fafŭń* = G. pl. prema N. sg. *Fafŭńa*, tal. Fanfogna, poznata stara zadarska porodica). No proces je išao još i dalje pa je ta promjena na sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka i u Luci jugoistočnoga dijela (u ostalim mjestima jugoistočnoga dijela može se katkad čuti samo od najstarijih ljudi) zahvatila i vokal *a*, pa i od *a* + nazalni konsonant nastaje *u* + nazalni konsonant, odnosno u krajnjem rezultatu nazalizirana varijanta glasa *u* (*u*); ali se ta promjena događa samo pod dugim naglaskom. Nema sumnje da je to vrlo stara pojava kojoj treba tražiti uzroke u nekadašnjoj artikulaciji dugoga naglašenoga glasa *a*. To je *a* u dubokoj starini vjerojatno imalo artikulaciju blisku glasu *o*, kako je i danas u nekim čakavskim govorima, npr. u hvarskom,²⁴⁴ a zatim je, kao i svako drugo *o* u spomenutim uvjetima prelazilo u *u* (upravo *u* < *un*). Kasnije se opet (vjerojatno pod utjecajem migracijskih strujanja i jačih dodira s okolnim stanovništvom) izgovor počeo otvarati do današnjega zatvorenoga *a*, ali gdje je došlo do radikalne promjene boje glasa, nije bilo uvjeta za restituciju *a* pa je i do danas ostalo *u*: *Ivŭ*, *dŭ* (dan), *Marijŭ*, *glavŭ*, *bŭka* (G. sg. od *bŭnak*), *ŭtĕ*. Tako je i u padežnim oblicima (u D. pl. f. i nekih zamj.) sa završetkom na *u* < *an* < *am*: *blāgo vŭ* (van), *dāj to nŭ*, *nosĭla su čerŭ šŭldi*. Najjače je restitucija *a* (*a*) zahvatila deklinaciju tako da je nastavak *-u* u D. pl. samo arhaična varijacija, a inače je već sasvim obično novije *-a* < *an*, a prodire i najnovije *-ami*, kao i u jugoistočnom tipu.²⁴⁵ Promjena *a* > *u* vrši se i pred nazalnim *ń*, ali po utvrđenom se pravilu vokal ispred *ń* ne nazalizira, nego se i *u* i *ń* izgovaraju kao posebni glasovi: *badŭń*, *tikvŭń*, *lokvŭń*, *kŭń* (= G. pl. prema N. sg.

²⁴² Građa, 102.

²⁴³ Isp. u Cronije, Građa, 93. i 95; on bilježi: *mŭžun*, *čarvŭčun*, griješkom mj. *čarvŭčun*, itd.

²⁴⁴ Hraste, Hvarski govor, str. 5.

²⁴⁵ Isp. i u Cronije, Građa, 96, 97, 98.

f. *kãña*, tal. cagna), *zûñ* (za ñ), *vûñ* (va ñ). Istina, u naše se vrijeme sve više u tim prilikama čuje *a* (zatvoreno *a*: *dâ, Ivâ*), ali to više nije fonetski put razvitka, nego svjestan, intelektualan čin. U sjeverozapadnoj skupini sela promjena se *a/o > u* vrši i u položaju iza konsonanta *n*, ako su vokali *a* i *o* pod dugim naglaskom. Tu je promjenu (*a > u*) zapazio i Aranza²⁴⁶ (*vrhu nûs, ne haje za nûs, zanûša, po mûloga*), ali kaže da je to osobina samo savarskoga govora (»Savar mit seinen ca. 200 Seelen weicht durch eine eigenthümliche Aussprache des *a* als langes *u*«). Prema mojim podacima ta je osobina poznata i u drugim mjestima sjeverozapadne skupine, a najbolje se zapaža u središnjim mjestima te skupine Brbinju i Dragovama, a manje u Savru, Božavi, Solinama i Velom Ratu. Zabilježio sam ove primjere: *nûpri < napri(d)*, *nûć < nôć*, *danûska, danûska je bi pôp u nûs*. Cronia promjenu *a > u* iza *n* ne spominje.

Glotalne i faukalne zatvorne varijante (? i ?)

Osobina je dugootočkih govora da često dolazi do stvaranja glotalnoga zatvora poslije vokala. Ta je pojava dvostruko važna za fonetsku karakterizaciju tih govora. Stvaranjem zatvora katkad se dobiva dojam kao da je sužena artikulacija prethodnih vokala. To međutim ne odgovara fonetskom stanju, jer je jedno izgovor glasa, a drugo je zatvor kao nefonemska popratna pojava. Zato takve vokale ne bilježim varijantama za zatvoren izgovor, osim ako izgovor uistinu nije zatvoren, nego sam za glotalni zatvor upotrijebio znak ? (APhl). Prava je važnost glotalnih zatvora u tome što oni daju dugootočkim govovima pečat oporosti i odsječenosti koja neupućenoga može upravo zbuniti.

Faukalni se zatvor realizira pri izgovoru nazaliziranih vokala pa ga u takvim prilikama bilježim znakom za nazalizaciju .

Pri izgovoru nazaliziranih vokala spušten je velum palati (meko nepce s *resicom*). Spuštanjem se otvara put za prolaz zraka kroz nos. Završetak je artikulacije označen ponovnim zatvaranjem prolaza u nosnu šupljinu, i to ne samo onda kada poslije nazaliranoga vokala dolazi oralan glas nego, što treba posebno istaknuti, i na apsolutnom završetku. Promatrajući dijakronički razvoj te nazalizacije može se utvrditi ovo: Prvotni se zatvor nazalnoga okluziva, koji se (zatvor) tvorio u prednjem dijelu usne šupljine, u procesu redukcije nazalnih okluziva koji zatvaraju slog prenosi natrag te se danas realizira faukalnim zatvorom. Takvo je (jače ili slabije) reduciranje nazalnoga okluziva osobita značajka čakavskoga govornoga područja.

²⁴⁶ Jagić-Aranza, Izvještaj, str. 65.

OBLICI

A. Imenice

Kriterij je za određivanje morfološke diferencijacije među imenicama njihov sufiksadni morfem, odnosno dvomorfemni ili polimorfemni sufiks. Iako je »osnovni činilac za grupiranje imenica po promjenama sistem padežnih nastavaka«,²⁴⁷ ne mogu se ipak zanemariti ni ostali činioći u promjeni (rod, broj), pa sam i njima posvetio potrebnu pažnju, jer tek svi ti činioći skupa daju potpunu sliku o promjeni. Bez određivanja pripadnosti određenom rodu i broju sklonivih riječi ne bi se mogla odrediti ni kongruencija pojedinih dijelova govora, a u govornom procesu ona je stalno prisutan činilac jezičnoga izraza, uvjet jezične (i govorne) suvislosti.

Po sufiksu stoje u morfološkoj opoziciji imenice sa završetkom na vokal (tip: *-a*, *-e*, *-o*, *-i*) prema imenicama bez takva završetka. Opozicija je dakle: vokal : \emptyset . Odatle se razlikuje 1. tip imenica na vokal i 2. tip imenica na konsonant.

1. Tip imenica na vokal

U taj tip idu imenice koje u N. sg. imaju na kraju koji vokal (osim *-u*, za nj nema primjera).

Najmnogobrojniji je vokalni tip s nastavkom *-a*. Taj je nastavak morfološka oznaka 1. najvećega broja imenica ž. roda, 2. znatnoga broja imenica m. roda, 3. imenica koje mogu biti m. i ž. roda. Primjeri:

- ad 1: *ženā, kūća, rūkā, mocīra*;
- ad 2: *Mikūla* (ime), *Balūla* (nadimak), *bārba*;
- ad 3: *slūgā, šporkūļa, dānguba*.

Nastavak *-e* morfološka je oznaka znatnoga broja 1. imenica ž. roda, 2. imenica m. roda, 3. imenica srednjega roda s neproširenim nastavkom, 4. imenica srednjega roda s proširenim nastavkom. Primjeri:

- ad 1: *Kātē* (ime), *Lēlē* (nadimak);
- ad 2: *Pērē* (ime), *Gābrē* (nadimak)
- ad 3: *pōļe, jāje, mōre*;
- ad 4: *īme, sīme, vīme, tīme*.

Nastavak *-o* morfološka je oznaka 1. najvećega broja imenica sr. roda, 2. manjega broja imenica m. roda. Primjeri:

- ad 1: *selō, ōko, vīnō*;
- ad 2: *Mīrko* (ime), *Pāškō* (ime), *Bāčulo* (nadimak), *rovālo*.

Nastavak *-i* morfološka je oznaka samo za dvije imenice ž. roda: *māti, hči*.

²⁴⁷ Milija Stanić, Tipovi imeničkih deklinacija našega jezika, Rad JAZU 278, str. 206.

2. Tip imenica na konsonant

U taj tip idu imenice koje se u N. sg. svršavaju na konsonant. Ovamo pripada 1. najveći broj imenica m. roda, 2. velik broj imenica ž. roda. Primjeri:

ad 1: *tíc // tĭc, pōp // pōp, pijât // pijât, lõkot, mladĭc // mladĭc, stōl*;
ad 2: *rĭž, zvĭr, stvâr, fĭjâd, skōt, kōst, nōc, pĕc, kĕrv, žâllost, kōkoš, mĭsal, (i)spōvid*.

Napomena: Kao imenice na konsonant ponašaju se i one koje se, fonetski, u N. sg. svršavaju na nazaliziranu varijantu kojega vokala. (Primjeri: *bokŭ, blŭyŭdŭ, kōmĭ, pĕrsteŭ, kabŭ, fakŭ, ŝatŭ* (vrsta tkanine), sve m. roda; *stŭdeŭ, zĕmŭ, sve ž. roda*), odnosno, fonološki, na konsonant *-n* (*bokŭn; stŭden* itd.). Ovamo idu i imenice na konsonant *-l*, odnosno na vokal + Ø < *-l*, prvo zato što su varijacije sa *-l* i bez *-l* irelevantne u većini dugootočkih govora (u Ž i L redovitije su ipak bez *-l*), drugo zato što je restitucija *-l* već uzela maha, osobito u mlađe generacije (u SP gotovo redovito). Primjeri: *maštĕ // maštĕl, karatĕ // karatĕl* (vrsta manje bačve), *posâ // posâl, kacjôl // kacjôl, pajô // pajôl, trabâku // trabâkul, mŭ // mŭl, bŭ // bŭl*, ali samo *sôl*, f. i *stôl*, m., ovo zadnje u opoziciji s brojem *stô*.

3. Napomena uz promjenu imenica

I. Morfološke promjene, uključujući i promjene imenica, praktički se mogu odrediti utvrđivanjem opozicija sufiksálnih morfema. Najveći je broj alomorfa u N. sg. U ostalim se padežima njihov broj smanjuje, ali se neki od njih u kosim padežima proširuju drugim, razlikovnim morfemima.

Na taj način nekoje imenice čuvaju svoju tradicijsku (historijsku) razliku u odnosu na druge nekoje imenice istoga tipa. To su:

a) imenice sr. r. na vokal *-e* tipa *ĭme* (*sĭme, vĭme, tĭme, brĭme, plĕme*) koje u kosim padežima ispred odgovarajućega nastavka za imenice sr. r. na vokal *-e* (*pōlje*) imaju još i karakterističan (historijski) infiks *-en-*, tako da im je završetak: *-en* + padežni nastavak;

b) imenica sr. r. *ditĕ* samo u sg. (u pluralu ima oblik *dicâ* i mijenja se kao singular imenica ž. r. na vokal *-a*) koja u kosim padežima ispred nastavka za imenice sr. r. na vokal *-e* ima još i karakterističan (historijski) infiks *-et-*, tako da je i njoj završetak kosih padeža proširen: *-et* + padežni nastavak;

c) imenice sr. r. na vokal *-o* tipa *čŭdo* (*tĭlo, kōlo, nĕbo*) koje samo u pluralnim padežima ispred nastavka za imenice sr. r. na vokal *-o* (*sĭto*) mogu još imati (pored normalnih pluralnih nastavaka toga tipa imenica) i karakterističan (historijski) infiks *-es-*, tako da im je završetak pluralnih padeža proširen: *-es* + padežni nastavak (obični nastavak označuje pravi plural, a prošireni završetak približuje te imenice zbirnom značenju);

d) imenice ž. r. na vokal *-i*: *mâti* i *hći* (*ći*) koje u kosim padežima ispred nastavka kakav je (osim A. sg.) u tipu imenica ž. r. na vokal *-a* imaju još karakterističan (historijski) infiks *-er-*, tako da je i njima završetak kosih padeža proširen: *-er* + padežni nastavak. U A. sg. te imenice imaju završetak *-er*.

II. Nekoliko se imenica u singularu mijenja po jednom, a u pluralu po drugom tipu. To su:

a) imenice sr. r. *oko* i *ušo* koje se u sg. mijenjaju po tipu imenica sr. r. na vokal *-o* (*sito*), a u pluralu su ž. r. i mijenjaju se po tipu imenica ž. r. na konsonant (*stvar*), s glasovnim promjenama na granici morfema (*oči*, *uš*);

b) imenice sr. r. *kilo* i *barilo* koje se u sg. također mijenjaju po tipu imenica sr. r. na vokal *-o*, a u pluralu osim promjene po tom tipu imaju u G. i specifičan završetak po tipu imenica ž. r. na konsonant. Taj se oblik G. pl. osobito upotrebljava uz riječi koje znače mjeru ili količinu. Isp. *ćapâ san dëse? kili rib*, ali: *kakô ću miritô? / ka ni ni kilov / ni dëkov; osolili smo dvâjse bari rib*, ali: *ćâ ćeš soliti? / ka nimaš barilov;*

c) imenice m. r. na konsonant: *dinar*, *kvintâl*, *pût*, *mîsec*, *milâr* koje osim promjene po tom tipu imaju također u G. pl. i specifičan završetak po tipu imenica ž. r. na konsonant. I taj se oblik G. pl. upotrebljava uz riječi koje znače mjeru ili količinu. Isp. *dôbi san stô dinari*, ali: *nîman dinarov; ko ne ćapâš / baren pë-šës kvintâli / toje nîšta*, ali: *di ni kvin-tâllov / ni ni rib // od kilov se slâbo pasîva; koliko pûti sâ bi u Zadru – priloška upotreba*, ali: *toliko pûtov a ćovik nîma kudêr pasâti – značenje lat. 'iter', hrvatski 'cesta', 'staza'; koliko ću misëci ćekato / da mi tô? / vîneš – značenje vremenske jedinice*, ali: *govôru dâ e na nêbu? / pûno mîsecov – značenje nebeskoga (prirodnoga ili umjetnoga) tijela; nîsmo cëlo lëto undë ćapâli dvâjse? / milâri // pa ôćeš ti o tîga živiti*, ali: *zâ vo milâr / zâ no milâr // ma ki će dâti tolîko milârov;*

d) imenica pl. t. *ludi* (prema sg. *čovik* // *čovik*) koja se mijenja po tipu imenica ž. r. na konsonant s akcentom na zadnjem slogu.

III. Imenice m. r. na fonetsko *-i* odnosno fonološko *-in*, kao *ćobâni* – *ćobânin* (ovamo osobito idu etnici kao: *Sâlâni*, *Prëćâni*, *Kâlâni*, *Žmâćâni*, *Lučâni* odnosno *Sâlânin*, *Prëćânin*, *Kâlânin*, *Žmâncânin*, *Lučânin*) u pl. nemaju nastavak *-i*, nego im se na osnovu sa završetkom *-n* (*ćoban*) dodaju padežni nastavci tipa imenica muškoga roda na konsonant. Jedino u N. pl. nemaju padežni nastavak *-i* (kao u književnom jeziku) nego *-e*: *ćobâne*, *kršćâne*, *ćigane*, *đvorâne*, *Sâlâne*, *Prëćâne*, *Kâlâne*, *Žmâncâne*, *Lučâne*. Kao slobodna varijacija javlja se i u N. sg., pored završetka *-i* // *-in*, i završetak *-i*: *dî grê un ćobâni*, *jedân Kâlâni*.

IV. Od imenica m. r. sa završetkom na *-r* imenice kao *ribar* mogu u N. pl., pored završetka *-i*, imati i završetak *-e*: *ribari* // *ribare*. Alomorfi *i*, *e* sasvim su slobodne varijacije.

4. Morfološka raspodjela fonemā u promjeni imenica

Morfološka raspodjela pojedinačnih fonema

I. Glas *a* (= fonemi *a* ili *ɑ* = *a* ili *ā*, isp. u Tabeli I)

a) Glas *a* signalizira N. sg. 1. u vokalnom tipu imenica ž. roda, 2. u vokalnom tipu imenica m. r., 3. u vokalnom tipu imenica koje mogu biti m. i ž. roda.

U ž. r. taj je tip veoma produktivan jer se u nj može uključiti neograničen broj imenica, bilo da se prime iz kojega drugoga dijalekta ili iz književnoga jezika, bilo iz drugih jezika. Pod 2 ovamo idu imena, prezimena i nadimci i tek pokoji apelativ. Pod 3 idu većinom imenice koje označuju kakvo svojstvo ili osobinu čeljadeta kojemu se pripisuju. Primjeri:

ad 1: Osim primjera u t. 1. donose se za ilustraciju još ovi: *rōba*, *štōfa*, *gaēta*, *štōla*, *benzīna*, *famēja* // *famiļa*, *kōća*, *kōta*, *fēšta*, *štōrija*, *fijāba*, *marēnda*, *čākula*, *bivānda*, *škūla*;

ad 2: *Mikūla* (ime), *Trāpula* (nadimak), *Balūla* (nadimak), *bārba*, *papā*;

ad 3: *slūgā*, *šporkūļa*, *dānguba*, *nesrīća* (fig.)

b) Glas *a* označuje G. sg. 1. imenica m. r. na vokal -o koje nemaju akcent na zadnjem slogu, 2. imenica m. r. na konsonant, 3. imenica sr. r. na vokal -e s neproširenim nastavkom, 4. imenica sr. r. na vokal -e s proširenim nastavkom, 5. imenica sr. r. na vokal -o. Primjeri:

ad 1: *Mirka*, *Marcēla*, *Ivēla*, *Bāćula*, *fūrba*, *rovāla*, *plākala*, *žbrēcala*;

ad 2: *tīća*, *popā*, *pijāta*, *lōkota*, *kāmika*, *pēteha*, *prōpuha*, *pōprta*, *po-vika*, *mladića* // *mladića*, *kļēpcā*, *mrtvācā*, *Belvedirā* (toponim), *Mrtvāca* (toponim), *zlāmena*, *paklā*, *đāvla*, *tinēla*, *tikvāna*.

ad 3: *pōļa*, *zēļa*, *jāja*, *mōra*, *grāna*, *lišća*, *třsja*, *lōzja*, *zbičja*;

ad 4: *īmena*, *vīmena*, *sīmena*, *plēmena*, *tīmena*, *ditēta*;

ad 5: *selā*, *sīta*, *ōka*, *mīsta*, *vīnā*, *gnāzdā*, *pāsmā*, *tēsta*, *zlā*, *dnā*, *mo-tavīla*, *čūda*, *slōva*.

c) Glas *a* označuje A. sg. 1. imenica m. r. na vokal -o koje nemaju akcent na zadnjem slogu, 2. imenica m. r. na konsonant koje znače što živo ili im se pripisuju osobine živoga. Primjeri pod 1 kao pod b 1, a pod br. 2 kao pod b 2, ali samo oni koji znače što živo.

d) Glas *a* označuje V. sg. 1. imenica ž. r. na vokal -a koje su lična ili porodična imena ili nadimci, ili se shvaćaju kao nadimci, npr. etnici ž. r. na vokal -a, 2. imenice m. r. na vokal -a, 3. imenice na vokal -a koje mogu biti m. i ž. roda. Primjeri kao pod a, 1, 2, 3, osim onih pod 1 koji ne udovoljavaju ovdje utvrđenom zahtjevu.

e) Glas *a* označuje N. pl. 1. imenica sr. r. na vokal *-e* s neproširenim nastavkom, 2. imenica sr. r. na vokal *-e* s proširenim nastavkom, 3. imenica sr. r. na vokal *-o*.

Primjeri:

ad 1: *jâja, pòla* // *poľa, môra*;

ad 2: *brîmena* // *brimenâ, îmena* // *imenâ*;

ad 3: *sîta, ôka* (u mreže), *slôva, pâsma* // *pâsmâ, zlâ, dnâ, motavîla*.

f) Glas *a* označuje A. pl. kao pod e, 1, 2, 3.

g) Glas *a* označuje V. pl. kao pod e, 1, 2, 3.

II. Glas *e* (= fonemi *e* ili *ę* = *e* ili *ē*, isp. u Tabeli I)

a) Glas *e* signalizira N. sg. 1. u vokalnom tipu imenica ž. r., 2. u vokalnom tipu imenica m. r. i 3. u jednom tipu imenica sr. roda s neproširenim nastavkom, 4. u jednom tipu imenica sr. roda s proširenim nastavkom.

Pod 1 i 2 idu ovamo lična imena i nadimci i riječi koje se shvaćaju ili mogu poslužiti kao imena ili nadimci. Pod 3 idu ovamo imenice tzv. jo-deklinacije sr. roda, među kojima je najveći broj zbirnih imenica. Pod 4 idu ovamo imenice tzv. n-deklinacije, ukoliko nisu prešle u tip imenica na konsonant (kao npr. *plâmen, zlâmen*), a od konsonantske t-deklinacije samo u sg. imenica *dîtê* s tradicijskim proširenim nastavkom u kosim padežima (N. sg. *dîtê*, G. sg. *dîtêta*). Druge imenice t-deklinacije promjenom sufiksa prešle su u tip imenica na konsonant (npr. *jâňac, tēlić, mâćić, pîplić*).

Primjeri:

ad 1: *Kâtê, Mârê, Stôšê, Pāvê, Lēlê* (nadimak), *Šēšê* (nadimak), *Māmê* (nadimak);

ad 2: *Pērê, Bōžê, Lōlê, Gābrê* (nadimak), *Gūrê* (nadimak), *Mēmê* (nadimak), *Bōcmê* (nadimak);

ad 3: *pòle, jâje, lišće, grôzje, tršje, sučje, ručje, lôzje*;

ad 4: *sîme, brîme, tîme, plême, vîme, dîtê*.

b) Glas *e* označuje G. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, uključujući i imenicu sr. r. u pl. *dîcâ*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica ž. r. na vokal *-e*, 5. imenica m. r. na vokal *-e*, 6. imenica m. r. na vokal *-o* s akcentom na zadnjem slogu.

Primjeri:

ad 1: *ženê, rûkê, kûće, nogâvice, divôjke, jemâtve, dîcê*;

ad 2: *Mîkûle* (ime), *Balûle* (nadimak), *bârbe, papê*;

ad 3: *slûgê, šporkûle*;

ad 4: *Kâtê* (ime), *Mârê* (ime), *Lēlê* (nadimak);

ad 5: *Pērê* (ime), *Ivê* (ime), *Bōcmê* (nadimak);

ad 6: *Pâškê* (ime), *Pōsrê* (nadimak, a kao apelativ opscena riječ).

c) Glas *e* označuje V. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-e*, 2. imenica m. r. na vokal *-e*, 3. imenica sr. r. na vokal *-e*, 4. imenica m. r. na velarni konsonant s produktom prve palatalizacije koje znače razumno biće ili što se uzima kao takvo, 5. imenica m. r. na konsonant *-z* i *-c* koje znače čeljade, bilo u pravom bilo u prenesenom značenju, a u V. imaju produkt prve palatalizacije (sve ostale imenice na konsonant obično imaju u V. sg. nastavak *-u*, samo se kadikad čuje *-e*, ali ne u onih imenica koje se svršuju na palatalni konsonant), 6. imenica ž. r. na vokal *-a* *ćerca* (sve ostale imenice na *-ca*, *-ica* imaju u V. sg. nastavak *-a*, kao i u N. sg.).

Primjeri pod 1, 2 i 3 kao pod a, 1, 2, 3, 4.

Ostali primjeri:

ad 4: *čoviče*, *Māličē* (nadimak), *divļāče*, *bedāče*, *bōže*, *vrāže*, *drūže*, *jarūše*, *dūše*;

ad 5: *knēže*, *strīče*, *gōlčē*, *jārcē*, *prājčē* – tri posljednja primjera upotrebljavaju se kao pogrdne riječi za muška lica, inače te riječi imaju V. sg. *gōlcū*, *jārcu*, *prājčū*;

ad 6: *ćerce*.

d) Glas *e* označuje N. pl. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica muškoga roda na vokal *-a* (ukoliko se govore u pluralu, apelativi), 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica na vokal *-e* ž. r. (ukoliko se govore u pl.), 5. imenica m. roda na *-i* // *-in*, isp. u Napomenama uz promjenu imenica pod III.

Primjeri:

ad 1: *ženē*, *kūće*, *rūke*, *nogāvice*, *divōjke*, *jemātve*;

ad 2: *bārbe*, *papē*;

ad 3: *slūge*, *šporkūle*;

ad 4: *nārē* (nadimak: *svē trī su nārē*); *Mārē* (ime: u *Finkinih su trī Mārē*);

ad 5: *čobāne*, *krščāne*, *Sālāne*, *Lūčāne*, *Kālāne* – posljednja su četiri primjera etnici prema nazivu mjesta: *Sāli*, *Lūka*, *Prēko*, *Kāli*.

e) Glas *e* označuje A. pl. kao pod d, 1, 2, 3, 4.

f) Glas *e* označuje V. pl. kao pod d, 1, 2, 3, 4.

III. Fonem *o* (= fonetski *ɔ* = *o*, isp. u Tabeli I)

a) Fonem *o* signalizira N. sg. 1. u tipu imenica sr. roda na vokal *-o*, 2. u vokalnog tipu imenica m. roda na vokal *-o*. Taj je tip imenica produktivan i u m. i u sr. rodu.

Primjeri:

ad 1: *zlō*, *dnō*, *kōlo*, *selō*, *glētō*, *tēsto*;

ad 2: *Mírko* (ime), *muñēlo*, *plākalo*, *Pāškō* (ime), *Kñājō* (nadimak), *makālo*.

b) Fonem *o* označuje A. sg. kao pod a, 1.

c) Fonem *o* označuje V. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-a* koje imaju apelativno značenje ili se uzima za takvo (izuzetak je ime *Marijo*, i to samo u zazivu: *zdravo Marijo*), 2. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 3. imenica sr. r. na vokal *-o*, 4. imenica m. r. na vokal *-o*.

Primjeri:

ad 1: *kūgo, nevòlo, kūćo, divòjko, prasico, štrigo*;

ad 2: *slūgo, šporkūlo*;

ad 3: kao pod a, 1;

ad 4: kao pod a, 2.

IV. Fonem *i* (= fonetski *y* ili *ɨ* = *i* ili *ī*, isp. u Tabeli I)

a) Fonem *i* signalizira u N. sg. vokalni tip jedino dviju imenica ž. roda: *māti* i *hći* // *ći*. (Isp. u Napomenama o promjeni imenica pod d).

b) Fonem *i* označuje G. sg. imenica ž. r. na konsonant.

Primjeri:

rīzi, ljubāvi, skōti, pečī, krvi, žalosti, liposti, stūdeni, mīsti, spōvidi.

c) Fonem *i* označuje D. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica ž. r. na vokal *-e*, 5. imenica m. r. na vokal *-e*, 6. imenica m. r. na vokal *-o* s akcentom na zadnjem slogu, 7. imenica ž. r. na konsonant.

Primjeri:

ad 1: *ženī, rūkī* // *rūcī, jemātvi, kūći, kāmari*;

ad 2: *Mikūli* (ime), *Balūli* (nadimak), *bārbi, papī*;

ad 3: *slūgī, šporkūlī*;

ad 4: *Kātī* (ime), *Māmī* (nadimak);

ad 5: *Pērī* (ime), *Milī* (ime), *Mimī* (nadimak);

ad 6: *Pāškī* (ime), *pōsrī* (pogrdna riječ), *Bōcmī* (nadimak);

ad 7: kao pod b.

d) Fonem *i* označuje V. sg. kao pod b. (Ovamo bi išle i dvije imenice ž. r. na vokal *-i*: *māti, hći* // *ći*, ali one tek izuzetno imaju takav vokativ. Mjesto vokativa *māti* najčešće se govori vok. *mājo* // *mājo*, kao da je N. sg. *māja*, a mjesto vok. *hći* // *ći* najčešće se govori vok. *ćerce*, isp. pod II, c, 6.)

e) Fonem *i* označuje L. sg. kao pod c, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

f) Fonem *i* označuje I. sg. kao pod b. Taj nastavak kao slobodna varijacija alternira s nastavkom *-(u)* // *-un* (izvan naglaska), odnosno s nastavkom *-(ŷ)* // *ŷn* (pod naglaskom).

g) Fonem *i* označuje N. pl. 1. imenica m. r. na konsonant, 2. imenica m. r. na vokal *-o* koje imaju plural (apelativi, a i supstantivi kad se uzimlju kao oznaka za više lica), 3. imenica ž. r. na konsonant.

Primjeri:

ad 1: *stoli, postoli, botuni, kamici, kupi, gradi* – Napomena: dugotočki govori ne poznaju duge množine;

ad 2: *plakali, narali, strumentali, makali, mati* (N. sg. *mato*), *posri, Paski* (ime) – *svi Paski su se skupili*;

ad 3: kao pod b.

h) Fonem *i* označuje G. pl. 1. nekoliko imenica sr. r. na vokal *-o* (isp. u Napomenama uz promjenu imenica pod II, b), 2. nekoliko imenica m. r. na konsonant. (isp. u Napomenama uz promjenu imenica pod II, c i d), 3. imenica ž. r. na konsonant. Primjeri pod 1 i 2 kao u Napomenama, pod 3 kao pod b.

V. Nastavak Ø (isp. A. Imenice i u Tabeli I)

a) Nastavak *-ø* signalizira u N. sg. 1. tip imenica m. r. na konsonant, 2. tip imenica ž. r. na konsonant.

Primjeri:

ad 1: *bob, pöp // pöp, pijät // pijät, lökot, mladíc // mladíc, stöl*;

ad 2: *riž, zvír, stvâr, fijäd, skôt, kôst, nôc, pêc, žalost, misal, spövid, kôkoš*; – ova posljednja imenica slobodna je varijacija s likom *kôkoša*; oblici kosih padeža prave se samo prema liku *kôkoša*, – isp. u Napomenama uz promjenu imenica pod V.

b) Nastavak *-ø* označuje 1. A. sg. imenica ž. r. na konsonant, 2. imenica m. r. na konsonant koje znače što neživo ili što se shvaća kao neživo.

Primjeri:

ad 1: kao pod a, 2;

ad 2: kao pod a onih imenica koje znače što neživo.

c) Nastavak *-ø* označuje G. pl. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a* (koje imaju plural), 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica sr. r. na vokal *-e*, spomenutih u Napomenama uz promjenu imenica pod I, a, gdje taj završetak kao slobodna varijacija alternira sa završetkom *-ov*, 5. imenica sr. r. na vokal *-e* sa završetkom *-šće* koje nemaju zbirno značenje (a i one sa zbirnim značenjem ako se upotrijebe u pluralu) gdje taj završetak kao slobodna varijacija alternira sa završetkom *-ov* (Doduše i druge imenice sr. r. na vokal *-e*, kao *pöle*, sporadički imaju takav završetak, ali je takva upotreba lična), 6. imenica sr. r. na vokal *-o*, spomenutih u Napomenama uz promjenu imenica pod I, c, i to samo onda kad u pluralu imaju sufiks *-es*, 7. imenice m. r. *dan*, gdje taj završetak alternira kao arhaična varijacija sa završetkom *-ov*.

Primjeri:

ad 1: *žên, rûk, nôg, kûc, pâlic, divôjak, krûšav, mâslin*;

ad 2: *bârb, pâp, Mikûl* (ime – u *nâšin selû ima / p̄rko dēse? / Mikûl //*);

ad 3: *slûg, šporkûl*;

ad 4: *imên, vimên, brimên, plemên, simên*, ali i: *îmen, vîmen, brîmen*;

ad 5: *gôdišć, sîrišć, mirišć, igrîšć, smetlišć, kolêdišć*, ali i: *lišć*;

ad 6: *čudês, tilês, kolês, nebês*;

ad 7: *dân, – dēse dâ.*

VI. Fonem *u* (= fonetski *v* = *u*, isp. u Tabeli 1)

Fonem *u* ne signalizira nijedan tip imenica.

a) Fonem *u* označuje D. sg. 1. imenica sr. r. na vokal *-e* s neproširenim nastavkom, 2. imenica sr. r. na vokal *-e* s proširenim nastavkom, 3. imenica sr. r. na vokal *-o*, 4. imenica m. r. na vokal *-o*, koje nemaju akcenat na zadnjem slogu, 5. imenica m. r. na konsonant.

Primjeri:

ad 1: *pôlu, pèru, môru*;

ad 2: *îmenu, vîmenu, plêmenu, ditètu*;

ad 3: *sîtu, selû, gñâzdû*;

ad 4: *plâkalu, makâku, Mîrku* (ime), *Rebèlu* (nadimak);

ad 5: *tovâru, popû, tîcu, mladîcu // mladîcu, sapûnû*.

b) Fonem *u* označuje A. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica ž. r. na vokal *-e*, 5. imenica m. r. na vokal *-e*, 6. imenica m. r. na vokal *-o* koje imaju akcenat na zadnjem slogu.

Primjeri:

ad 1: *kûcu, ženû, rûku, divôjku*;

ad 2: *Mikûlu* (ime), *Balûlu* (nadimak). *bârbu, papû*;

ad 3: *slûgu, šporkûlu*;

ad 4: *Kâtû* (ime), *Mâmû* (nadimak);

ad 5: *Milû* (ime), *Rêbû* (nadimak);

ad 6: *pôsru* (pogrdna riječ), *Pâškû* (ime);

c) Fonem *u* označuje V. sg. imenica m. r. na konsonant osim slučajeve izuzetih pod II, c, 4 i 5.

Primjeri:

stolû, kâmiku, prâgu, mîhu, zêcu, prâjcû // prâjcu, kinêzu (riba), *zmâju, mîšu, smričû // smriču, goromûšu, krîžu, kraļû // kraļu, rîbaru*.

d) Fonem *u* označuje L. sg. kao pod a, 1, 2, 3, 4, 5.

Morfološka raspodjela fonemskih skupova

Fonemski skupovi ne signaliziraju nijedan tip imenica.

I. Fonemski skup *un* (= fonetski skup *vn // ʋ* ili *un // ŷ = un* ili *ün*, isp. u Tabeli I)

Fonemski skup *un* označuje I. sg. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda, 4. imenica ž. r. na vokal *-e*, 5. imenica m. r. na vokal *-e*, 6. imenica sr. r. na vokal *-e* s neproširenim nastavkom, 7. imenica sr. r. na vokal *-e* s proširenim nastavkom, 8. imenica sr. r. na vokal *-o*, 9. imenica m. r. na vokal *-o*, 10. imenica m. r. na konsonant, 11. imenica ž. r. na konsonant. (U imenica ž. r. na konsonant varijanta u I. sg. *-un* tek je krajnji rezultat sadašnjega stanja, a upravo je to nastavak *-jun*, ali od sveze glasa *j* i prethodnoga konsonanta dolazi do jotacije. Pritom, ako za to postoje glasovni uvjeti, dolazi i do drugih asimilacijskih rezultata: *kōst-jun* > **kostun* > *koščün*, *lubâv-jun* > *lubâvjun*.) Prema tome fonetski skup *un* postao je opća morfološka karakteristika u I. sg. imenica svih rodova i promjena. Od dvije fonetske varijacije toga skupa prva se (*vn // ʋ = un*) realizira izvan naglaska, a druga (*un // ŷ = ün*) pod naglaskom, jer je naglašeno *un* u I. sg. uvijek dugo.

Primjeri:

- ad 1: *ženün*, *küćun*, *rükün*, *divôjkun*;
- ad 2: *bârbun*, *papün*, *Mikülun* (ime), *Balülun* (nadimak);
- ad 3: *slügün*, *šporkülun*;
- ad 4: *Kâtün* (ime), *Mâmün* (nadimak);
- ad 5: *Milün* (ime), *Mimün* (nadimak);
- ad 6: *pöjun*, *môrun*;
- ad 7: *imenun*, *vîmenun*, *ditëtun*;
- ad 8: *ökun*, *vinün*, *šitun*;
- ad 9: *Mirkun* (ime), *pläkalun*, *Päškün* (ime);
- ad 10: *tüćun*, *kämikun*, *sapünün*, *popün*;
- ad 11: *stüdeñun*, *nöćun*, *koščün*, *mîšjun*.

II. Glasovni skup *ov* (= fonemski skup *ov* ili *ov = ov* ili *ȫv* isp. u Tabeli I)

Glasovni skup *ov* označuje G. pl. 1. imenica sr. r. na vokal *-e* uz izuzetak imenica kako je spomenuto pod A, V, c, 5 gdje taj završetak kao slobodna varijacija alternira sa završetkom *ø*, 2. imenica m. r. na vokal *-o* (koje imaju plural), 3. imenica sr. r. na vokal *-o* uz izuzetak imenica kako je spomenuto pod A, V, c, 6 gdje taj završetak kao slobodna varijacija alternira sa završetkom *ø* i uz izuzetak imenica kako je spomenuto u Napomenama uz promjenu imenica pod II, b, 4. ime-

nica m. r. na konsonant uz izuzetak imenice *dân* kako je spomenuto pod A, V, c, 7 gdje taj završetak alternira s arhaičnim završetkom *ø*, uz izuzetak imenice *lūdi* kako je spomenuto u Napomenama uz promjenu imenica pod II, d i pod A, IV, h, 2 i uz izuzetak imenica kako je spomenuto u Napomenama uz promjenu imenica pod II, c, gdje taj završetak alternira kao vezana varijacija sa završetkom *-i*. Prema tome glasovni je skup *ov*, uz manje izuzetke, tipična morfološka karakteristika imenica m. i sr. roda svih promjena.

Primjeri:

ad 1: *poļôv, ìmenov, ditëtov*;

ad 2: *plākalog, smētālov, makākov*;

ad 3: *përov, selôv, tilêsov, nebêsov, kîlov, barîlov*;

ad 4: *stolôv, kāmikov, tičov, popôv, čobānov, librov, badiļov, dānov, đinarov, pârov, mîsecov*.

III. Fonemski skup *ami(n)* (= fonetski skup *amy(n)* // *amy(̃) = amî(n)*, isp. u Tabeli I)

a) Fonemski skup *ami(n)* označuje D. pl. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda.

Primjeri:

ad 1: *ženāmi(n), rŭkāmi(n), kŭčāmi(n), divôjkāmi(n), rîbāmi(n)*;

ad 2: *bārbāmi(n), papāmi(n)*;

ad 3: *slŭgāmi(n), šporhkŭļāmi(n)*.

b) Fonemski skup *ami(n)* označuje L. pl. kao pod a, 1, 2, 3 gdje taj završetak alternira kao slobodna varijacija s arhaičkim završetkom *-ah*.

c) Fonemski skup *ami(n)* označuje I. pl. kao pod a, 1, 2, 3.

IV. Fonemski skup *ima(n)* (= fonetski skup *yma(n)* // *yma(̃) = imā(n)*, isp. u Tabeli I)

a) Fonemski skup *ima(n)* označuje D. pl. 1. imenica sr. r. na vokal *-e* s neproširenim nastavkom, 2. imenica sr. r. na vokal *-e* s proširenim nastavkom, 3. imenica m. r. na vokal *-o*, 4. imenica sr. r. na vokal *-o*, 5. imenica m. r. na konsonant, 6. imenica ž. r. na konsonant.

Primjeri:

ad 1: *pôļima(n), môrima(n)*;

ad 2: *îmenîma(n), vîmenîma(n), plêmenîma(n)*;

ad 3: *plākālîma(n), rovālîma(n), makākîma(n)*;

ad 4: *selîma(n), dnîma(n), sîtima(n), pâsmîma(n)*;

ad 5: *bròdima(n)*, *popŕima(n)*, *mladićima(n)* // *mladićima(n)*, *kòlčima(n)*;

ad 6: *stvárima(n)*, *kòstima(n)*, *míslima(n)*, *nòćima(n)*, *zěmanima(n)*.

b) Fonemski skup *ima(n)* označuje L. pl. kao pod a, 1, 2, 3, 4, 5 gdje taj završetak alternira kao slobodna varijacija s arhaičnim završetkom *-ih*.

c) Fonemski skup *ima(n)* označuje I. pl. kao pod a, 1, 2, 3, 4, 5.

V. Glasovni skup *ah* (= fonemski skup *ax* ili *ax* = *ax* ili *āx*,
isp. u Tabeli I)

Glasovni skup *ah* označuje L. pl. 1. imenica ž. r. na vokal *-a*, 2. imenica m. r. na vokal *-a*, 3. imenica na vokal *-a* koje mogu biti m. i ž. roda. Taj završetak kao slobodna ali arhaična varijacija alternira sa završetkom *-ami(n)* u L. pl.

Primjeri:

ad 1: *ženâh*, *rūkâh*, *küćah*, *divôjkaĥ*, *řibah*;

ad 2: *bârbah*, *papâh*;

ad 3: *slügâh*, *šporkülah*.

VI. Fonemski skup *ih* (= fonetski skup *yx* ili *ix* = *ix(ih)* ili *ix(ih)*,
isp. u Tabeli I)

Fonemski skup *ih* označuje L. pl. 1. imenica sr. r. na vokal *-e* s neproširenim nastavkom, 2. imenica sr. r. na vokal *-e* s proširenim nastavkom, 3. imenica m. r. na vokal *-o*, 4. imenica sr. r. na vokal *-o*, 5. imenica m. r. na konsonant, 6. imenica ž. r. na konsonant. Taj završetak kao slobodna ali arhaična varijacija alternira sa završetkom *-ima(n)* u L. pl.

Primjeri:

ad 1: *pořih*, *môřih*;

ad 2: *imenih*, *vîmenih*, *plěmenih*;

ad 3: *plûkalih*, *rovâlih*, *makâkih*;

ad 4: *selih*, *dnîh*, *řitih*, *pāsmîh*;

ad 5: *bròdih*, *popîh*, *mladićih* // *mladićih*, *kòlčih*;

ad 6: *stvářih*, *kòstih*, *míslih*, *nòćih*, *zěmanih*.

5. Upute za upotrebu Tabele I

Tabela I rađena je na temelju rezultata iznâjetih u promjeni imenica. U prvom (okomitom) stupcu Tabele I »Sufiksadni fonemski tipovi« jedan su ispod drugoga popisani svi tipovi nastavaka koji se javljaju u promjeni imenica. U drugom su stupcu jedan ispod drugoga sufiksadni fonemi ili njihovi skupovi (sufiksadni morfemi), koji označuju pojedine

padežne nastavke. Realizaciju glasova u nastavcima pod dugim naglas-
kom označuju dugi fonemi, a pod kratkim akcentom ili izvan akcenta
kratki fonemi. Dio se oblika riječi ispred sufiksalnoga morfema ne mi-
jenja pa se taj dio može nazvati – osnovni morfem. U *žen-a žen-* =
osnovni morfem, *-a* = sufiksalni morfem.

Od toga pravila donekle odstupaju dvije kategorije imenica: 1. ime-
nice s nepostojanim *a* (N. sg. *kōlāc*, G. sg. *kōlcā*), 2. imenice u kojih se
ispred prednjojezičnih fonema u nastavcima, kad za to postoje glasovni
uvjeti, vrše razne fonetske promjene (palatalizacije, jotacije).

Primjeri: N. sg. *drūg*, V. sg. *drūže*; N. sg. *kāmik*, N. pl. *kāmici*; N. sg.
kōst, I. sg. *koščūn*; N. sg. *lubāv*, I. sg. *lubāvŕun* i dr.

Kako su te pojave glasovne, a ne morfološke naravi, ne utječu na pro-
mjenu paradigme.

Znak plus (+) u produljenju linije pojedinoga fonema ili fonemskoga
skupa, u rubrici koja upućuje na određen padež, broj, rod i tip imenice,
znači da je taj fonem ili fonemski skup u takvoj poziciji padežni znak
za određen broj, rod i tip imenice.

Gdje nema nikakva znaka, tamo pojedini fonem ili fonemski skup
nije padežni nastavak.

U rubrikama sa dva znaka, plus i minus (±), odgovarajući je fonem
ili fonemski skup padežni nastavak ili samo dijela imenica određenih
pojedinih tipom ili je slobodna varijacija s kojim drugim nastavkom za
isti padež, broj, rod i tip imenice. Tako su npr. nastavci *-ah* (= *ah* ili
āh) i *-ami(n)* alomorfi morfema za L. pl. imenica ž. r. na vokal *-a*: *že-
nāh* – *ženāmi(n)*, od kojih je nastavak *-ah* starija, a nastavak *-ami(n)*
mlađa varijanta. Kako se nastavak *-ami(n)* u imenica kao i u drugih
sklonivih riječi vrlo često realizira i bez završnoga nazalnoga elementa
(što se redovito grafijski obilježava stavljanjem grafema *n* u zagrade),
to je (u slobodnoj varijaciji) još jedan alomorf (tj. samo *-ami*) kao reali-
zacija morfema za padeže u kojima dolazi.

6. Sadržaj Tabele I

- a) Imenice na vokal tipa »a«.
 - I. Akcenat je na zadnjem slogu:
 - a) muški rod: *slūgā*
 - β) ženski rod: *rūkū*
 - II. Akcenat nije na zadnjem slogu:
 - a) muški rod: *Mikūla* (*šporkūla*)
 - b) ženski rod: *motika*
- b) Imenice na vokal tipa »e«
 - I. Akcenat je uvijek na zadnjem slogu:
 - a) muški rod: *Pērē*

β) ženski rod: *Mārē*

γ) srednji rod:

1. Akcenat je na zadnjem slogu: *dancē* (pl. *poļā*)
2. Akcenat nije na zadnjem slogu: *jāje*

c) Imenice na vokal tipa »o«

a) muški rod:

1. Akcenat je na zadnjem slogu: *Pāškō* (*pōsrō*)
2. Akcenat nije na zadnjem slogu: *rovālo*

β) srednji rod:

1. Akcenat je na zadnjem slogu: *mlikō* (*rūnō*)
2. Akcenat nije na zadnjem slogu: *sīto*

d) Imenice na konsonant

a) muški rod:

1. Akcenat je na zadnjem slogu: *gōlāc* (*gōlāc*)
2. Akcenat nije na zadnjem slogu: *lōkot*

β) ženski rod:

1. Akcenat je na zadnjem slogu: *kōst* (u kos. pad. pl.)
2. Akcenat nije na zadnjem slogu: *žālost*

B. Pridjevske riječi

Osnovna je morfološka podjela pridjeva 1. na pridjeve određenoga oblika i 2. na pridjeve neodređenoga oblika. Pridjevi određenoga oblika svršuju se u N. sg. na vokal, i to u m. r. na vokal *-i*, u ž. r. na vokal *-a*, u sr. r. na vokal *-o*, odnosno *-e*, a pridjevi neodređenoga oblika na konsonant u muškome rodu, a u ostalim rodovima svršuju se kao i pridjevi određenoga oblika na *-a* i *-o* // *-e*. Alomorfi su dakle za N. sg.: *i* i *o*, *a*, *o* // *e*.

Razlika između određenoga i neodređenoga oblika pridjeva vidi se međutim samo u N. sg. m. r. jer su nastavci u ž. i sr. rodu u N. sg. i u kosim padežima čitava sg. i u čitavu pl. izjednačeni, odnosno u promjeni pridjeva upotrebljavaju se samo nastavci određenoga oblika pridjeva.

Iz toga izlazi da u jezičnom sustavu takva podjela i ne postoji: bivša je opozicija u sintaktičkoj distribuciji i značenju određenih i neodređenih pridjeva neutralizirana te se podjela pridjeva na te dvije vrste ovdje spominje samo s obzirom na starije stanje u jeziku.

Kao pridjevi mijenjaju se i pridjevske zamjenice i redni brojevi pa će se o njima dalje govoriti kao o pridjevskim riječima. Pridjevske zamjenice najčešće imaju u N. sg. m. r. oblik neodređenoga pridjeva, tj. svršuju se na konsonant, ali ima i drugih varijacija. Isp. o njima kod zamjenica.

1. Napomene uz promjenu pridjevskih riječi

U promjeni pridjevskih riječi u m. i sr. rodu valja razlikovati one koje ispred nastavka imaju palatalan konsonant i one koje imaju nepalatalan konsonant, jer poslije palatalnoga konsonanta dolazi u promjeni m. r. do prijelasa $o \rightarrow e$.

Primjeri: G. sg. *zelènoga* : G. sg. *mojèga*, iz *Dügoga pòla* : *i(s) Sti-vànega pòla*, *pùnoga* : *šùpļega*, *drügoga* : *trèčega*.

2. Morfološka raspodjela fonemā u pridjevskih riječi

Morfološka raspodjela pojedinačnih fonema

I. Fonem *i* (= fonetski *y* ili *i* = *i* ili *ī*, isp. u Tabeli II)

a) Fonem *i* signalizira N. sg. 1. u pridjeva m. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. r., 3. red. brojeva m. roda.

Primjeri:

ad 1: *dòbri čovik* // *čovik*, *žùti cvèt*, *bèli sîr*, *crļèni* // *čarļèni facól*, *vèli bròd*, *sālskī pòrat*, *muškī kapòt*;

ad 2: *nīki lèvut*, *svāki kāmik* // *kāmik*;

ad 3: *přvi* // *pārvi bròj*, *drūgi mīsec*, *trēci* // *trēti kapòt*, *čtvrți* // *čtvārti brāt* // *brāt*, *pēti būs*.

b) Fonem *i* označuje A. sg. kao pod a, 1, 2, 3 kad te pridjevske riječi stoje kao atributi uz imenice koje znače što neživo ili što se shvaća kao neživo.

c) Fonem *i* označuje V. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

d) Fonem *i* označuje N. pl. kao pod a, 1, 2, 3.

e) Fonem *i* označuje A. pl. kao pod a, 1, 2, 3.

Kad se te pridjevske riječi upotrebljavaju samostalno poslije imenice uz koju je atribut, a odnose se na imenicu kao njezin drugi atribut, onda je fonem *i* u A. pl. slobodna varijacija s fonemskim skupom *ih* koji je karakteristika G. pl.

Primjeri: *namīri san se na nīki lūdi* // *svè na dobrīh (dobri) //*, *ti si nāša tvoji škarpini / ā jesī vīdi moji (moji) //*, *vi zājđite prvi tovari / a jā ću drugi (drugi) //*.

f) Fonem *i* označuje V. pl. kao pod a, 1, 2, 3.

II. Glas *a* (= fonem *a* ili *a* = *a* ili *ā* isp. u Tabeli II)

a) Glas *a* signalizira N. sg. 1. u pridjeva ž. roda, 2. pridjevskih zamjenica ž. roda, 3. red. brojeva ž. roda.

Primjeri:

ad 1: *dòbra ženà, žùta gùća, bêla puĵina, crļèna // čarļèna vèšta, vèla gajèta, sàļskâ riva, muškâ košùļa;*

ad 2: *nìka gajèta, svàka stènà;*

ad 3: *přva // pârva ženà, drùga zvìzdà // zvèzdà, trèca // trèta bičva // bičva, četvřta // četvârta sestrà, pèta nesrìca.*

b) Glas *a* označuje V. sg. kao pod a, 1, 2, 3. (O nastavku imenica u tom padežu vidi u promjeni imenica.)

c) Glas *a* označuje N. pl. 1. u pridjeva sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica sr. roda, 3. red. brojeva sr. roda.

Primjeri:

ad 1: *dobrâ dicà, žùta jâja, bêla bibnâ (bibnò – bjelance u jajeta), crļèna // čarļèna zřna // zârna, vèla veslâ, sàļskâ ìdra, muškâ kolèna;*

ad 2: *nìka rùnâ, svàka sïdra;*

ad 3: *přva // pârva jâja, drùga sïta, trèca // trèta pèra, četvřta // četvârta stâlâ, pèta gñâzdâ.*

d) Glas *a* označuje A. pl. kao pod b, 1, 2, 3.

e) Glas *a* označuje V. pl. kao pod b, 1, 2, 3.

III. Glas *o* (= fonem *o* ili *o* = *o* ili *ò*, isp. u Tabeli II)

a) Glas *o* signalizira N. sg. 1. u pridjeva sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica sr. roda, 3. rednih brojeva sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi nepalatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *dobrò dîtè, žùto sïme, bêlo bibnò, crļèno // čarļèno nèbo, vèlo veslò, sàļskò vinò, muškò òko;*

ad 2: *nìko rùnò, svàko sïdro;*

ad 3: *přvo // pârvo jâje, drùgo sïto, četvřto // četvârto stâlò, pèto gñâzdò.*

b) Glas *o* označuje A. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

c) Glas *o* označuje V. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

IV. Glas *e* (= fonem *e* ili *e* = *e* ili *è*, isp. u Tabeli II)

a) Glas *e* signalizira N. sg. 1. u pridjeva sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica sr. roda, 3. rednih brojeva sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi palatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *Stivãne pòlje, Ivãne jùtro, šùple děblò, vrúce lèto, vrazjê dilo // dèlo, mužjê selò, kokošjê jãje;*

ad 2: *nãše rùnò, mojè òko;*

ad 3: *trèce ditè.*

b) Glas *e* označuje G. sg. 1. u pridjeva ž. roda, 2. pridjevskih zamjenica ž. roda, 3. rednih brojeva ž. roda.

Primjeri:

ad 1: *dobrê ženê, žùte gùce, bêle pujìne, crļène // çarļène vèšte, vèle gajète, sãlskê rive, muškê košùle;*

ad 2: *nìke gajète, svãke stènê;*

ad 3: *přve // pârvè ženê, drùge zvìzdê // zvèzdê, trèce // trète bičve // bičve, četvřte // četvãrte sestře, pète nesříce.*

c) Glas *e* označuje A. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

d) Glas *e* označuje V. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

e) Glas *e* označuje N. pl. kao pod b, 1, 2, 3 s varijantama kako je označeno na Tabeli II.

f) Glas *e* označuje A. pl. kao pod e, 1, 2, 3.

g) Glas *e* označuje V. pl. kao pod e, 1, 2, 3.

V. Fonem *u* (= fonetski *v* ili *u* = *u* ili *ũ*, isp. u Tabeli II)

Fonem *u* ne signalizira nijedan tip pridjeva.

Fonem *u* označuje A. sg. 1. u pridjeva ž. roda, 2. u pridjevskih zamjenica ž. roda, 3. u rednih brojeva ž. roda.

Primjeri:

ad 1: *dobrũ ženũ // dõbru žènu, žùtu gùcu, bêlu pujìnu, crļènu // çarļènu vèštu, vèlu gajètu, sãlskũ rìvu, muškũ košùlu;*

ad 2: *nìku gajètu, svãku stènu;*

ad 3: *přvu // pârvu ženũ // žènu, drùgu zvìzdu, trècu // trètu bičvu // bičvu, četvřtu // četvãrtu sestřũ // sèstru, pètu nesřícu.*

Morfološka raspodjela fonemskih skupova

Fonemski skupovi ne signaliziraju nijedan tip pridjevskih riječi.

I. Fonemski skup *in* (= fonetski skup *yn* // *y* ili *m* // *ʒ* = *in* ili *ĩn*, isp. u Tabeli II)

a) Fonemski skup *in* označuje L. sg. 1. u pridjeva m. i sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. i sr. roda, 3. rednih brojeva m. i sr. roda, gdje je slobodna varijacija sa glasovnim skupom *omu* ili *emu* u tom padežu.

Primjeri:

ad 1: (u) *dobrin čoviku, žutin cvětù, bêlin širu, crļënin // čarļënin
facôlu, vëlin brôdu, sãlskîn pôrtu, muškîn kapôtu;*

ad 2: (u) *nîkin lëvutu, svâkin kâmiku // kâmiku;*

ad 3: (u) *přvin // pârvîn rëdû, drûgin mîsecu, trëcîn // trëtîn kapôtu,
čëtvřtin // čëtvârtîn brâtu // brâtu, pëtîn bûsû – sve m. r.;*

ad 1: (u) *dobrin ditëtu, žutin šimenu, bêlin bibnû, crļënin // čarļënin
nëbu, vëlin veslû, muškîn ôku;*

ad 2: (u) *nîkin rûnû, svâkin šidru;*

ad 3: (u) *přvin // pârvîn jâju, drûgin šitu, trëcîn/ // trëtîn zřnu // zâr-
nu, čëtvřtin // čëtvârtîn stâlû, pëtîn gñâzdû – sve sr. r.*

Zanimljivo je da je varijacija sa završetkom *-in* običnija uz prijedlog *u*, a varijacija sa završetkom *-omu* ili *-emu* uz prijedlog *o*: *u sãlskîn pôrtu – o sãlskômu pôrtu, u nãšîn vřtlu //vârtlu – o nãšemu // nãšemu vřtlu // vârtlu.*

b) Fonemski skup *in* označuje I. sg. kao pod a, 1, 2, 3 u svim slučajevima.

II. Fonemski skup *un* (= fonetski skup *vn // v̆ ili un // u = un* ili *ũn*, isp. u Tabeli II)

Fonemski skup *un* označuje I. sg. 1. u pridjeva ž. roda, 2. pridjevskih zamjenica ž. roda, 3. rednih brojeva ž. roda.

Primjeri:

ad 1: (s) *dobrûn ženûn, žûtun gücun, bêlun puĵinun, crļënun vëštun,
vëlun gajëtun, sãlskûn rîvun, muškûn košûlun;*

ad 2: (s) *nîkun gajëtun, svâkun stënûn;*

ad 3: (s) *přvun ženûn, drûgun zvîzdûn, trëcun // trëtun bičvun //
bičvun, čëtvřtun // čëtvârtun sestrûn, pëtun nesrîcun.*

III. Glasovni skup *oga* (= fonetski skup *oga* ili *õga = oga* ili *õga*, isp. u Tabeli II)

a) Glasovni skup *oga* označuje G. sg. 1. u pridjeva m. i sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. i sr. roda, 3. rednih brojeva m. i sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi nepalatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *dobrôga čovîka, žûtoga cvëta, vëloga šira, crļënoga facôla, vë-
loga brôda, sãlskôga pôrta, muškôga kapôta;*

ad 2: *nîkoga lëvuta, svâkoga kâmîka;*

ad 3: *přvoga brôĵa, drûgoga mîseca, trëtoga kapôta, čëtvřtoga brâta,
pëtoga bûsû – sve m. roda;*

ad 1: *dobrôga ditêta, žûtoga šimena, bêloga bibnâ, crļênoga nêba, vêloga veslâ, sâlškôga vînâ, muškôga ôka;*

ad 2: *nîkoga rûnâ, svâkoga šidra;*

ad 3: *přvoga jâja, drûgoga šita, trêtoga mîseca, četvřtoga stalâ, pêtoga gñâzdâ – sve sr. roda.*

b) Glasovni skup *oga* označuje A. sg. kao pod a, 1, 2, 3 u muškom rodu, kad te pridjevske riječi stoje kao atributi uz imenice koje znače što živo ili što se shvaća kao živo.

IV. Glasovni skup *ega* (= fonemski skup *ega* ili *ęga* = *ega* ili *ęga*, isp. u Tabeli II)

a) Glasovni skup *ega* označuje G. sg. 1. u pridjeva m. i sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. i sr. roda, 3. rednih brojeva m. i sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi palatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *šûpļega bobâ, vražjêga poslâ, vrûćega obêda, mužjêga kapôta, kokošjêga vrâta;*

ad 2: *nâšega brâva, mojêga brâta;*

ad 3: *trêćega majêštra – sve m. rod;*

ad 1: *Stivâñega pòļa, Ivâñega jûtra, šûpļega dëblâ, vrûćega lëta, vražjêga dila // dëla, mužjêga selâ, kokošjêga jâja;*

ad 2: *nâšega rûnâ, mojêga ôka;*

ad 3: *trêćega ditêta.*

b) Glasovni skup *ega* označuje A. sg. kao pod a, 1, 2, 3 u muškom rodu, kad te pridjevske riječi stoje kao atributi uz imenice koje znače što živo ili što se shvaća kao živo.

V. Glasovni skup *omu* (= fonemski skup *omu* ili *omu* = *omu* ili *omu*, isp. u Tabeli II)

a) Glasovni skup *omu* označuje D. sg. 1. u pridjeva m. i sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. i sr. roda, 3. rednih brojeva m. i sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi nepalatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *dobrômu čovîku, žûtomu cvêtu, bêlomu sîru, crļênomu facôlu, vêlomu brôdu, sâlškômu pòrtu, muškômu kapôtu;*

ad 2: *nîkomu lëvutu, svâkomu kâmîku;*

ad 3: *přvomu brôju, drûgomu kapôtu, trêtomu mîsecu, četvřtomu brâtu, pêtomu røjaku – sve muški rod;*

ad 1: *dobrômu ditêtu, žûtomu sîmenu, bêlomu bibnû, crļënomu nêbu, vêlomu veslû, sâlškômu vînû, muškômu ôku;*

ad 2: *nîkomu rûnû, svâkomu sîdru;*

ad 3: *přvomu jâju, drûgomu sîtu, trêtomu mîsecu, četvrtomu stâlû, pêtomu gñazdû – sve srednji rod.*

b) Glasovni skup *omu* označuje L. sg. kao pod a, 1, 2, 3, gdje je slobodna varijacija s fonemskim skupom *in* u tom padežu. Zanimljivo je da je varijacija sa završetkom *-omu* običnija uz prijedlog *o*, a varijacija sa završetkom *-in* uz prijedlog *u* (isp. pod A, IV, a, 1, 2, 3).

VI. Glasovni skup *emu* (= fonemski skup *emu* ili *ẽmu* = *emu* ili *ẽmu*, isp. u Tabeli II)

a) Glasovni skup *emu* označuje D. sg. 1. u pridjeva m. i sr. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. i sr. roda, 3. rednih brojeva m. i sr. roda, ako je ispred nastavka u tih pridjevskih riječi palatalan konsonant.

Primjeri:

ad 1: *šupļemu bobû, vražjêmu poslû, vrûcemu obêdu, mužjêmu kapõtu, kokošjêmu vrâtu;*

ad 2: *nâšemu vrâtu, mojêmu brâtu;*

ad 3: *trêcemu majêštru – sve muški rod;*

ad 1: *Stivâñemupõļu, Ivâñemu jûtru, šupļemu deblû, vrûcemu lêtû, vražjêmu dîlu // dêtu, mužjêmu selû, kokošjêmu jâju;*

ad 2: *nâšemu rûnû, mojêmu ôku;*

ad 3: *trêcemu ditêtu – sve srednji rod.*

b) Glasovni skup *emu* označuje L. sg. kao pod a, 1, 2, 3, gdje je slobodna varijacija s fonemskim skupom *in* u tom padežu. I ovdje valja napomenuti da je varijacija sa završetkom *-emu* običnija uz prijedlog *o*, a varijacija sa savršetkom *-in* uz prijedlog *u* (isp. pod A, IV, a, 1, 2, 3).

VII. Glasovni skup *oj* (= fonemski skup *oj* ili *õj* = *oj* ili *õj*, isp. u Tabeli II)

a) Glasovni skup *oj* označuje D. sg. 1. u pridjeva ž. roda, 2. pridjevskih zamjenica ž. roda, 3. rednih brojeva ž. roda. Važna napomena: Glasovni skup *oj* realizira se i iza nepalatalnih i iza palatalnih konsonanata.

Primjeri:

ad 1: *dobrõj ženî, šupļoj vrîci, žûtoj gûci, bêloj puñini, crļënoj vêšti, vêloj gajëti, sâlškõj rîvi, muškõj košûli;*

ad 2: *nîkoj gajëti, svâkoj stêni, mojõj sestri;*

ad 3: *přvoj ženî, drûgoj zvîzdî, trêcoj // trêtoj biçvi.*

b) Glasovni skup *oj* označuje L. sg. kao pod a, 1, 2, 3.

VIII. Fonemski skup *ih* (= fonetski skup *yx* ili *ix* = *ix* (*ih*) ili *ix* (*ih*), isp. u Tabeli II)

a) Fonemski skup *ih* označuje G. pl. 1. u pridjeva m., sr. i ženskoga roda, 2. u pridjevskih zamjenica m., sr. i ženskoga roda, 3. u rednih brojeva m., sr. i ženskoga roda.

Primjeri:

- ad 1: *dobrih obēdov*;
- ad 2: *nāših tovārov*;
- ad 3: *přvih botūnov* – sve m. rod;

- ad 1: *dobrih šitov*;
- ad 2: *nāših selōv*;
- ad 3: *přvih rūnōv* – sve sr. rod;

- ad 1: *dobrih žēn*;
- ad 2: *nāših bičav*;
- ad 3: *přvih srdēl* – sve ž. rod.

Prema tome fonemski skup *ih* označuje G. pl. svih pridjevskih riječi.

b) Fonemski skup *ih* označuje A. pl. (upravo je to G. u službi A.) 1. u pridjeva m. roda, 2. pridjevskih zamjenica m. r., 3. rednih brojeva m. roda, i to samo onda kad te pridjevske riječi kao atributi stoje podalje od svoje imenice uz koju je srodna pridjevska riječ kao atribut u A. pl.

Primjeri:

- ad 1: *zā se san kūpila žūti postōli? / a zā te bēlih //*;
- ad 2: *tī si nāša tvoji tovāri? / a ješ vīdi mojih //*;
- ad 3: *přvi postōlī san nosī pē? gōdišć / i vīř drūgih ću bāren dēse? //*.

c) Fonemski skup *ih* označuje L. pl. 1. u pridjeva m., sr. i ž. roda, 2. u pridjevskih zamjenica m., sr. i ž. roda, 3. u rednih brojeva m., sr. i ž. roda, gdje je slobodna ali arhaična varijacija s fonemskim skupom *ima(n)* u tom padežu.

Primjeri:

- ad 1: (*u*) *dobrih brōdih*;
- ad 2: (*u*) *nāših pōrtih*;
- ad 3: (*u*) *přvih karatēlih* – sve m. rod;

- ad 1: (*u*) *dobrih šitih*;
- ad 2: (*u*) *nāših pōlih*;
- ad 3: (*u*) *přvih gnāzdih* – sve sr. rod;

- ad 1: (*u*) *dobrih kūčah*;
- ad 2: (*u*) *nāših skūlah*;
- ad 3: (*u*) *přvih klūpah* – sve ž. rod.

IX. Fonemski skup *ima(n)* (= fonetski skup *yma(n)* // *yma(̃)* = *ima(n)*,
isp. u Tabeli II)

Fonemski skup *ima(n)* označuje I. pl. 1. u pridjeva m., sr. i ž. roda, 2. u pridjevskih zamjenica m., sr. i ž. roda, 3. u rednih brojeva m., sr. i ž. roda.

Primjeri:

ad 1: (z) *dobrīma(n) brōdīma(n)*;

ad 2: (s) *nāšīma(n) rōjacīma(n)*;

ad 3: (s) *přvīma(n) tovārišīma(n)* – sve m. rod;

ad 1: (z) *dobrīma(n) sītīma(n)*;

ad 2: (s) *našīma(n) jājīma(n)*;

ad 3: (s) *přvīma(n) gnāzdīma(n)* – sve sr. rod;

ad 1: (z) *dobrīma(n) ženāmi(n)*;

ad 2: (s) *našīma(n) skūlami(n)*;

ad 3: (s) *prvīma(n) rībami(n)*.

Prema tome fonemski skup *ima(n)* označuje I. pl. svih pridjevskih riječi.

3. Upute za upotrebu Tabele II

Tabela je II rađena na temelju rezultata iznijetih u promjeni pridjevskih riječi. Za Tabelu II vrijede iste upute kao i za Tabelu I.

4. Sadržaj Tabele II

a) muški rod

I. Akcenat nije na zadnjem slogu: *vĕliki*

II. Na zadnjem je slogu brzi (kratkosilazni) akcenat (˘): *dobrī*

III. Na zadnjem je slogu (dugo)silazni akcenat (˘): *muškī*

b) srednji rod

I. Akcenat nije na zadnjem slogu: *vĕliko*

II. Na zadnjem je slogu brzi (kratkosilazni) akcenat (˘): *dobrō*

III. Na zadnjem je slogu (dugo)silazni akcenat (˘): *muškō*

c) ženski rod

I. Akcenat nije na zadnjem slogu: *vĕlika*

II. Na zadnjem je slogu brzi (kratkosilazni) akcenat (˘): *dobrā*

III. Na zadnjem je slogu (dugo)silazni akcenat (˘): *muškā*.

5. Komparacija

U komparaciji treba razlikovati: I. starije stanje, II. novotvorenine.

I. Starije stanje

1. Brojne mogućnosti za tvorbu komparativa u praslavenskom ostavile su i do danas traga u pojedinim slavenskim jezicima i dijalektima. Od tih je mogućnosti na Dugom otoku, kao i u većini naših govora, prevladala tvorba komparativa nastavcima: naglašenima *-iji* (*-ija*, *-ije*) i nenaaglašenima *-ji* (*-ja*, *-je*) i njegovom historijskom, kombinatnom (poslije labijala) varijantom *-li*, uz akc. ' na korijenu.

2. Nastavak je *-iji* karakterističan za višesložene pridjeve, upravo one kojima je osnova za tvorbu komparativa najmanje od dva sloga, računajući ovamo i pridjeve s nepostojanim *a*: *pāmetan* – *pametniji*, *mūnen* – *muñeniji*, *kuntēnat* – *kuntetiji*, *žvēlat* – *žveltiji*, *mōkar* – *mokriji*.

Jednosložni pridjevi, upravo oni kojima je osnova za tvorbu komparativa od jednoga sloga, mogu imati oba komparativna nastavka.

3. Nastavak *-ji* karakterističan je za kategorije pridjeva sa završetkom *-d* (u m. r. neodređenoga oblika). To se *d* sa *j* iz nastavka jotiralo ($d + j > d'$), a to se, po pravilu čakavske fonetike, realiziralo kao *-j*: *mlād* – *mlāji*, *gr̄d* – *gr̄ji*, *blēd* – *blēji*. Na taj su način ti komparativni likovi upravo ambimorfni jer se u njih ne može povući granica između osnove i nastavka, tj. u njih je suglasnik *j* istodobno i sastavni dio osnove i sastavni dio nastavka, npr. ($m\ l\ a / j$) i /). Takvi su ambimorfni i komparativi *vēci* (: *vēlik*) i *plīci* (: *plītak*) pored *plītkiji*; tu je suglasnik *č* također nastao slijevanjem osnove i nastavka u nedjeljivu cjelinu. Na isti se način realizira komparativ i u pridjeva s nastavkom *-(a)k* ispred kojega je suglasnik *d*, ako se komparativni nastavak nadovezuje na korijen pridjeva, a ne na osnovu pozitivna: *slādak* – *slāji*, *glādak* – *glāji*, *rēdak* – *rēji*. Stapanje se vrši i u komparativa *tāni* (: *tānak*) i *māni* (: *māli*).

Nastavak je *-ji* karakterističan za komparativ još brojnih pridjeva, ali njegovo vezivanje s komparativnom osnovom (s pridjevom) pokazuje i neke inovacije u dugootočkim govorima pa se o tome govori u drugom dijelu.

4. Preostali jednosložni pridjevi u pravilu imaju u komparativu nastavak *-iji* (*-ija*, *-ije*) kao i višesložni pridjevi: *sīt* (*sīta*, *sīto*) – *sītiji*, *pūn* (*pūna*, *pūno*) – *pūniji*, *slāb* (*slāba*, *slābo*) – *slābiji*, *nōv* (*nōva*, *nōvo*) – *noviji*, *cr̄n* (*cr̄na*, *cr̄no*) – *cr̄niji*.

I pri vezivanju komparativnoga nastavka *-iji* s nekim jednosložnim i s nekim višesložnim pridjevima mogu se uočiti neke inovacije u dugootočkim govorima pa se i o njima govori u idućem poglavlju.

5. Pridjevi kojih se osnove za tvorbu komparativa svršavaju na labijalne suglasnike imaju historijski opravdan komparativni nastavak *-li*: *dunbōk* – *dūnbli*, *lip* – *lipli*.

Za njima su se povelili i komparativi *dūgli* (: *dūgast*), *lāgli* (: *lāgak*) i *mēhklī* (: *mēhklī*) (neodređeni se oblik ne govori). Sve su te komparativne tvorbe slobodne varijacije s novim tvorbama s općim komparativnim nastavkom *-iji* (*-ija*, *-ije*): *dunbočiji*, *lipiji*, *dugastiji*, *mehklīji*. Pridjev *lip* ima u komparativu i arhaičnu varijantu *lūfci*. To je fonetska deformacija prema **lēpši*.

II. Novotvorine

1. Nastavkom se *-iji*, između ostaloga, realizira komparativ i u pridjeva na *-(a)k*, *-ok*, *-ek*. Nastavak se *-iji* nadovezuje na osnovu pozitivna. Takav komparativ mogu imati i pridjevi s nastavkom *-(a)k* spomenuti u prvom dijelu koji ispred toga nastavka imaju suglasnik *d*. Ta su, dakle, dva oblika komparativa u tih pridjeva slobodne varijacije od kojih je prva arhaična, a druga novija i kao takva i običnija.

Treba razlikovati dva načina vezivanja komparativne osnove i komparativnoga nastavka u tih pridjeva.

a) Pri vezivanju pridjeva s nastavkom *-(a)k* i komparativnoga nastavka *-iji* ne dolazi do alternacije prethodnoga suglasnika, tj. *k* ostaje *k*: *plītak* – *plītkīji*, *slādak* – *slātkīji*, *špōrak* – *šporkīji*, *krātak* – *kratkīji*, *vītak* – *vītkīji* (isp. i u štok. samo *vītak* – *vītkīji*).

b) Pri vezivanju pridjeva s nastavkom *-ok*, *-ek* i komparativnoga nastavka *-iji* dolazi do alternacije prethodnoga suglasnika *k* sa suglasnikom *č*: *visōk* – *visočiji*, *dunbōk* – *dunbočiji*, *širōk* – *širočiji*, *dalek* – *dalečiji*.

2. Nastavkom *-ji* tvore komparativ jednosložni pridjevi i jednosložni pridjevski korijeni koji služe kao osnova za tvorbu komparativa, a svršuju na suglasnike *k*, *g*, *z* i *s*, pa *r*. Pritom suglasnici *k*, *g*, *z* i *s* alterniraju sa suglasnicima *č*, *ž* i *š*, dok *r* ostaje neizmijenjeno; na takvu se izmijenjenu osnovu zatim dodaje *-ji* (*-ja*, *-je*).

Na taj način postoje komparativi:

a) s promijenjenom osnovom (s konsonantskom alternacijom) i s novim nastavkom, u kojih alternira

1. *k* : *č*: *jāk* – *jāčji* (isp. štok. *jāči*)
2. *g* : *ž*: *drāg* – *drāžji* (isp. štok. *drāži*)
3. *z* : *ž*: *blīz* – *blīžji* (isp. štok. *blīži*)
4. *s* : *š*: *visōk* – *vīšji* (isp. štok. *vīši*)

b) s nepromijenjenom osnovom i s novim nastavkom (upravo restitucijom staroga punoga nastavka)

širōk – *širji* (isp. štok. *širī*)

(Napomena: Nije *gōrji* nego *gōri* jer taj lik i nije dijalekatski, kao što se ne govori na pozitiv *zal*. Njegovo se značenje obično izriče imenicom *hūncut*, a poređenje se vrši opisno, pomoću komparativa *vīšji* (*vīšja*, *vīšje*): *Ti si vīšji hūncut nēgo ūn*; o tome dalje u točki 2. idućega odsječka).

Ponovno se pokazuje da neki pridjevi imaju dvojake komparative: kraće i dulje (*visôk – višji i visočiji*). Oni se upotrebljavaju kao slobodne varijacije. Govorna je tendencija da prevlada dulji komparativni oblik. Drugim riječima, i komparativ teži k uniformiranju tvorbe, i to nastavkom *-iji*. Tako se čak i pored *dražji* (: *drâg*) i *bližji* (: *bliz*) čuje i *dragiji bližji* (bez konsonantske alternacije).

*

1. U komparativu imaju drukčiju osnovu nego u pozitivu: *dôbar – bôli, vèlik – vèci, mâli – mâni*. Pored *bôli* govori se i komparativ prema *dôbar* s općim komparativnim nastavkom *-iji*: *dobriji*. Likovi *bôli* i *dobriji* mogu kadšto imati različitu stilističku upotrebu koja dovodi i do semantičke diferencijacije među njima. Tako se lik *dobriji* pretežno upotrebljava u etičkom smislu (*Tvôj mâli je dobriji o môga.*), a lik se *bôli* kadšto upotrebljava kao komparativ prema pozitivu *lip* (*Tvojâ vèšta je lipa / a mojâ je još boļa.*) I komparativ *vèci* upotrebljava se ne samo prema pozitivu *vèlik* nego i prema pozitivu *visôk*, tj. leksički alternira s komparativom *višji* ili *visočiji* (*Jâ san vèci ô tebe = Jâ san višji // visočiji ô tebe*).

2. Nije neobičan ni opisni komparativ. Tvori se komparativnim priložima: *mâne, bôle, višje* i sličnima i pridjevima u pozitivu: *mâne visôk, višje bogât, bôle kuntènet* (isp. rus. более богатый, менее богатый, ili u nas *mânje bogat*). Osim pridjeva često se upotrebljavaju i imenice. Tad im se pripisuju svojstva koja označuju pridjevi: *Milè je višje čovik nêgo Pērè. Mâne je ženâ nêgo san mîslila. Višje je hûncut nêgo pizâ.*

*

Superlativ se tvori pomoću *nâj* (*nâj*) i komparativa. Naglašeno je ili samo *nâj* ili samo komparativni lik ili oba dijela (*nâjboļi, najbôli, nâjbôli*). To najčešće diktiraju intonacijski i, u vezi s time, stilski razlozi u govornoj jedinici.

Kad se hoće osobito istaći superlativnost značenja, rado se *nâj* udvaja, a katkada i višestruko ponavlja: *Ti si nâj / nâj / nâj / nâjboļi o svè dicè.*

Komparativ i superlativ sklanjaju se kao određeni oblik pridjeva.

C. Zamjenice

Od zamjenica samo lične u 1. i 2. l. sg. i pl. i povratna imaju zasebnu deklinaciju. Sve se ostale mijenjaju po pridjevskoj promjeni.

1. Lične i povratna zamjenica

Uzmu li se u obzir fonetske osobine, karakteristične za dugootočke govore, promjena je ličnih zamjenica 1. i 2. l. i povratne zamjenice ovakva:

Sing: N. *jā, tī, -*; G. *mēne (me), tēbe (te), sēbe (se)*; D. *menī (mi), tebī (ti), sebī (-)*; A. = G., V. *-, tī, -*; L. = D.; I. (*s*) *mānun, tōbun, sōbun - manō, tobō, sobō*.

Plur.: N. *mī, vī*; G. *nās (nas), vās, (vas)*; D. *nāmi(n) (nan), vāmi(n) (van)*; A. = G.; V. *-, vī*, L. i I. = D. U zagradaama su enklitički oblici zamjenica. U I. sg. prevladao je akc. " na prvom slogu pa tako i u I. l., gdje je pod akcentom došlo do realizacije vokala *a* na mjestu nekadašnjeg poluglasa (isp. stesl. *mōnojō*).

Značajno je za promjenu tih zamjenica da im akcenat u svim padežima nije na istom slogu. Time se te zamjenice razlikuju od istih zamjenica npr. u Novome²⁴⁸ i na Hvaru.²⁴⁹ U prvom je akcenat na krajnjem slogu, u drugom na prvom. Na Dugom otoku jedni padežni oblici imaju akc. na početnom, drugi na krajnjem slogu, a tendencija je da prevlada akcenat na prvom slogu.²⁵⁰

Razlike su prema gornjim oblicima u pojedinim selima ove: u svim selima osim S čuju se u D. pl. pored spomenutih oblika i stariji, neujednačeni oblici: *nān, vān*. U »zmorašnjanskoj« skupini sela osobito je još tipičan nastavak *-o (manō, tobō, sobō)* u I. sg.²⁵¹

Kad to traže stilski razlozi, uz oblike G. A. sg. dodaje se navezak *-ka* za pojačavanje. Taj navezak ne utječe na akcenat zamjenice. Ipred oblika zamjenice s naveskom obično ne stoji enklitična riječ: *āko tī trūpiš nēga / jā ću trūpiti tēbeka, svāki nēka glēda sēbeka, očete primīti / mēneka*. Tako izgovoreni ti primjeri imaju istu stilističku vrijednost kao kad se izgovore bez naveska za pojačavanje (*-ka*), ali s veznikom (*i*) ili kojom drugom riječju za pojačavanje ispred zamjenice: *āko tī trūpiš nēga / jā ću trūpiti i tēbe* (upravo *- i tēbe trūpiti*), *svāki nēka glēda sān sēbe, očete primīti i mēne*.

Lična zamjenica za 3. l. glasi u N. sg. *ūn, (o)nā, (o)nō*, a u N. pl. *(o)nī, (o)nē, (o)nā*. Početno je *o* stavljeno u zgrade jer se oblici te zamjenice govore i bez njega; to zavisi od »dotjeranoga« ili manje »dotjeranoga« izražavanja, a to opet od onoga tko govori i kome se govori. Nastavci su u kosim padežima u sg. i u pl. kao u pridjeva poslije palatalnih konsonata, jer se dodaju na osnovu *ń-*. Akcenat je uvijek na početnom slogu osim u D. L. sg. m. i n. U tim padežnim oblicima akcenat može biti na početnom i na završnom slogu: *ńemū se ne isplāti ništa dāvāti, o ńemū se svāšta govōri i prpovīda, ńemū nī vērovāti*, ali */ ko nēčeš tī / daj ńemū, ńemū si dā šōldi ū ruke // ūnda ih prkrīži*, pa i: *ńemū nī vērovāti*.

Kao što pokazuju primjeri, upotreba zavisi od stilističkih razloga i od položaja u govornoj jedinici. Akcenat je na kraju u običnim izjavnim rečenicama, a osobito ako je zamjenica u enklizi (isp. prva tri primjera). Ako se međutim govornom jedinicom iznosi kakva specifična afektiv-

²⁴⁸ Isp. A. Belić, Zamětki, str. 34-35.

²⁴⁹ Hraste, Hvarski govor, str. 34.

²⁵⁰ Cronia, Građa 99.

²⁵¹ Kao što pokazuju primjeri, i u promjeni ličnih zamjenica prevladao je nastavak I. pl. u D. i u L. pl., što je jedna od tipičnih morfoloških karakteristika dugotočkih govora.

nost, npr. pokazuje stav prema trećem licu, onda će akcenat najčešće biti na početnom slogu jer je važnije da akcenat signalizira lice nego padežni oblik. Isp. druga tri primjera koji imaju otprilike ove stilističke vrijednosti:

1. *ko nećeš ti / daj nĕmu*, jer: on je moj prijatelj, dobar čovjek ili sl.;
2. *nĕmu si dā šoldi u ruke // ũnda ih prkrīži*, jer: on je rasipnik, propalica ili sl.;
3. *nĕmu ni vĕrovati*, jer, kao što se zna: on je lažac, varalica ili sl.

Od padežnih oblika ove zamjenice valja napose istaknuti G. sg. f. *ńĕje* koji pokazuje starije stanje (isp. stesl. *jeje*) prema mlađemu stegnutom: *ńĕ*, ali je razlika u upotrebi: *bī san ũ neje* (npr. *sestrĕ*), *bež nĕ* (npr. *sīkīre*) *ne mōren nīšta*. Prvi se oblik odnosi na lice (žensku osobu) drugi na stvar. U »zmorašnjanskoj« skupini sela I. sg. f. glasi *ńō*. U D. sg. f. prema naglašenom obliku *ńōj* nenaglašeni oblik glasi *je* (isp. stesl. *jej*): *plātīli su je žrnātu? / po stō đinari; nī je dōša mūž vĕč trī dāna; māti je je rĕkla*. U upotrebi je i enklitični oblik A. pl. za sva tri roda: *je* (iza prijedloga *ńe*) (isp. stesl. *je*). Taj je lik slobodna ali arhaična varijacija u A. pl. s enklitičnim oblikom *ih* koji služi za G. i A. pl. prema naglašenom obliku *ńih*: *jestĕ vīdīli nāših u vamĕrikah? – jĕ / jĕ // vīdi san ih dvā dāna prīja partĕnce*. Malo kasnije isti je govornik rekao: *bāš san je* (tj. njih) *nāša dōma*. Jedna je žena pitala muža koji se vratio iz Grada (Zadra): *a jesī čā dōni za đicū?* Muž joj odgovori: *zā nĕ san dōni / čīkolāde i zogātulov*. Ostali enklitični oblici zamjenice u 3. l. u sg. i pl., m., n. i f. isti su kao u književnom jeziku s odgovarajućom razlikom u fonetskim vokalnim varijantama (*ga: ga, mv : mu* itd.), jedino što se u A. sg. f. uvijek upotrebljava enklitični oblik *ju*, a nikad *je: vīdi san ju čĕra, vīdi ju je čĕra*.

2. Ostale zamjenice

Mijenjaju se po pridjevskoj promjeni.

a) Posvojne zamjenice.

U G(A). i D. sg. m. i n. posvojnih zamjenica *mōj* i *tvōj* u »južnjanskoj« skupini sela dolaze stegnuti i nestegnuti oblici (G. *mōga* i *mōjĕga*, D. *mōmu* i *mōjĕmu*), a u »zmorašnjanskoj« skupini samo stegnuti (G. *mōga*, D. *mōmu*).²⁵² Prema tome te dvije zamjenice imaju praktički dvije osnove za tvorbu padežnih oblika: *m-* i *mōj-*. U ž. rodu nikad ne dolaze stegnuti oblici. Za promjenu posvojne zamjenice *ńĕzin* osnova je *ńĕzin* – (G. sg. *ńĕzinoga*, D. sg. *ńĕzinomu* ...).

b) Pokazne zamjenice.

I pokazne zamjenice: *(o)vāj*, *(o)vā*, *(o)vō*; *(o)tāj*, *(o)tā*, *(o)tō*; *(o)nāj*, *(o)nā*, *(o)nō* govore se i s početnim *o* i bez njega. Prema *o-* u 1. i 3. l. dolazi *o-* i u 2. lice. Pored oblika *(o)vāj* i *(o)nāj* upotrebljavaju se u or-

²⁵² Isp. i u Građi, 99.

totoničkoj poziciji i oblici *ôv* i *ûn*; to je slobodna ali arhaična varijacija oblika prema oblicima *(o)vâj*, *(o)nâj*. Češća je u »zmorašnjanskoj« skupini nego u »južnjanskoj«. Osim tih oblika čuju se još u N. sg. m. r. i oblici: *(o)vâ*, *(o)tâ*, *(o)nâ* koji su međutim vrlo arhaični. Mlađi ih svijet nikako ne upotrebljava. U »zmorašnjanskoj« skupini postoji i treća varijanta, po uzoru na pridjeve: *(o)vî*, *(o)tî*, *(o)nî*: *oni ribar ni iz našega selâ* (B); *kî je ovî čovîk* (D) (pitanje je bilo o meni); *čâ van otî mâli věj grê?* (B). Pokazne zamjenice imaju u A. i svoje enklitične oblike; sing.: *v*, *vu*, *vo*; *t*, *tu*, *to*; *n*, *nu*, *no*; plural: *vi*, *ve*, *va*, *ti*, *te*; *ni*, *ne*, *na*. (Primjere upotrebe *v*. u poglavlju o proklizi). U »zmorašnjanskoj« skupini sela, najviše u B, osim padežnih nastavaka koji se obično upotrebljavaju poslije nepalatalnih konsonanata (G. sg. *tôga*, *tômu*) zamjenica *tâj* može imati i nastavke koji se obično upotrebljavaju poslije palatalnih konsonanata (G. sg. *têga*, *têmu*). U pokazne zamjenice ide i nekoliko sačuvanih oblika nekadašnje zamjenice **s*, **si*, **se*. Govori se: *jûtros*, *večerâs*, *nočâs*, *danâs*. Osim *jûtros*, gdje je pokazna zamjenica u N. sg. (okrnjena) govori se i (reduciran) oblik G. sg. te zamjenice *sêgutra*, ali i oblik *sêgutros*; tu je krajnje *s* kao vremenski signal za oznaku vremenskoga priloga, prema *danâs*, *večerâs* i dr. Još se ta zamjenica sačuvala u priloga *sînoć*. U samostalnoj zamjeničkoj službi upotrebljava se u poznatoj čakavskoj božićnoj pjesmi: *û se vrîme gôdišća*. No i tu je izolirana pa se formalno, po hiperkorekciji, dovodi u vezu i zamjenjuje sa zamjenicom: *sve* < *vse*: *û sve vrîme gôdišća*.

c) Upitne zamjenice.

Upitne su zamjenice:

1. *kî*, *kâ*, *kô*,
2. *čâ*,
3. *čigôv* (*čugôv*), *čigôva* (*čugôva*), *čigôvo* (*čugôvo*).

Pridjevska zamjenica *kî* služi i za imensku, u štokavskom *tko*, i za pridjevsku, u štokavskom *koji*: *kî ti je rêka?* *Kî si tî mâli / starijî / ôli mlâjî?* Mijenjaju se po pridjevskoj promjeni.

Za prve je osnova pri promjeni *k-*, za drugu *č-*, za treću *čigôv-* (*čugôv-*).

Osim oblika u G. sg. *čêga* zamjenica *čâ* ima u G. sg. i oblik *čêsa* (isp. scal. *česo*). Združen s prijedlogom I. sg. te zamjenice glasi: *sočîn*: *sočîn t'êš otvoriti vrâta?* Glas *o* dolazi u vezi s prijedlogom i u I. sg. zamjenice *kî*: *sokîn*, m. i n., *sokûn* f.: *sokîn si no govori?* *sokûn motîkun t'êš kôpâti?* *sokîn ditêtun mîslîš u grad?* Tako je i u I. pl.: *sokîma(n)*, za sva tri roda: *sokîma(n) grêš na rîbe?*

Zamjenice: *kî*, *kâ*, *kô* i *čâ* imaju u A. sg. enklitične oblike; singular: *k*, *ku*, *ko* i *č*, plural: *kî*, *ke*, *ka* (Primjere upotrebe *v*. u poglavlju o proklizi).

d) Odnosne zamjenice.

Iste su kao i upitne.

e) Neodređene zamjenice.

Prema upitnoj zamjenici *čugôv* (*čugôva*, *čugôvo*) nastale su neodređene zamjenice *sváčugov* i *nčugov*. Prema *čigôv* (*čigôva*, *čigôvo*) govori se *sváčigov* i *nčigov*. Ovi likovi prevladavaju u »zmorašnjanskoj« skupini sela. Kao što se izgubila imenska upitna zamjenica *kôto*, a njezinu je funkciju preuzela pridjevska zamjenica *kî*, tako je nestao i njen korelat *nêkôto*. Mjesto njega se govori pridjevska zamjenica *nîki*.²⁵³ Ona ima također dvostruku funkciju jer služi i za štokavsko *netko* i za štokavsko *neki* (*neka*, *neko*): *nîki mi je rêka?* / *dâ si me zvâ*, ali: *nîki čovîk me je zvâ*. Zamjenici *nîki* u m. r. (u drugoj funkciji) odgovaraju likovi *nîka* i *nîko* u ž. i sr. rodu. Zamjenica *nîki* u značenju *netko* odnosi se na neodređeno čeljade i tada je gramatički samo m. r. Njezin je korelat zamjenica *nîšto*. Ona se odnosi na »nečeljad« i gramatički je uvijek srednjega roda. Odgovara upitnoj zamjenici *čâ*: *nîšto ću ti rêći*; *nîšto san nâša*. Zanimljani su likovi tih neodređenih zamjenica *nîko* i *nîšta*: *nîko mi nî nîšta pomôga*. Prema *nîšta* ima i *svâšta*. Promjena je tih zamjenica ista kao i zamjenice *čâ*. Akcenat je u zamjenica *nîšta*, *svâšta*, *nîšto* kratak (mjesto očekivanoga *nîšta*, ...) prema akcentu u zamjenica tipa *nîki*; isp. arh. varijacija *nîšće* s dugim akcentom.

Neodređena je zamjenica i *čâ*.²⁵⁴ Njezina je upotreba veoma raširena: *jesî čâ vîdi?*; *âko čâ dôbiješ / donesi dôma*; *nî čâ* (= nema ništa, tj. ne može se); *nî čâ za obêd*. Nikad ne dolazi do zamjene te zamjenice i zamjenice *nîšto*, kao što je to čest slučaj s analognim zamjenicama *što* i *nešto* u književnom jeziku u publicističkim izdanjima, npr.: *Ako što dobiješ, donesi kući*, pored: *Ako nešto dobiješ, donesi kući*, bez razlikovanja značenja. U dugootočkim se govorima upotreba tih dvaju oblika strogo razlikuje. *Âko čâ dôbiješ / donesi dôma* – znači: 'Ako išta (bilo šta) dobiješ ... (a može biti da nećeš ništa ni dobiti)', a pozicija: *Âko nîšto dôbiješ / donesi dôma* – znači: 'Ima nešto da dobiješ, pa ako to dobiješ, donesi to kući.'

Ovamo ide i zamjenica *svâs* (konsonantska je skupina *sv-* prema kosim padežima): *svâs je môkar*, G. sg. *svêga*, D. sg. *svêmu* itd. Ženski je rod *svâ*, srednji *svê*.

Neodređenost se zamjenica postiže dodavanjem čestice *kôli* na likove upitno-odnosnih zamjenica. Takve su zamjenice: *kîkôli*, *kâkôli*, *kôkôli*, *čakôli*.²⁵⁵ Mijenja se samo prvi dio, tj. zamjenica, a čestica se uvijek dodaje na kraju padežnoga oblika. Značenje tih zamjenica odgovara značenju kakvo je u štokavskih zamjenica *tkogod*, *štogod*.

Akcentat je i na prvom dijelu, tj. na zamjenici, onda kada je bitno naglasiti osobu. U primjeru: *dâj kômu kôli stô đînari* / / bitno je da se novac dade osobi koja će preuzeti obveze, a sporedno je da ta osoba može biti pojedinačno svaka osoba, upravo tkogod između skupine kojoj se u danoj situaciji čovjek može obratiti. Zato bi ta rečenica u štokavskom prijevodu glasila: *Dâj kômegod stô đînârâ* / / *đînârâ*.

²⁵³ Isp. i na Susku, HDZ 1, 117.

²⁵⁴ Isp. i na Susku, HDZ 1, 117.

²⁵⁵ O čestici *kôli* isp. u ARj. s. v. *koļe*.

Obrnuto u varijanti: *däj komuköli stô dinari / /* ne misli se toliko na osobu, nego je težište na davanju. Glavno je dati novac. Obveze se osobe apstrahiraju jer se same po sebi (iz samoga davanja) razumijevaju. Tome bi značenju u štokavskom odgovarala analogna promjena naglasaka: *Däj kòme göd stô dinārā / / dinārā*.

Drugi se tip sastavljenih neodređenih zamjenica tvori sastavljanjem upitno-odnosnih i pokazne zamjenice drugoga lica: *ki-tāj, kã-tã, kō-tō* i *čã-tõ*.²⁵⁶ Mijenjaju se oba dijela i redovito su naglašena: *ne mōj zbirati // dopešti kōga tōga* (tj. težaka); *däj recetu kōmu tōmu // sãmo nēka ti vjšje donesē tu medicīnu; čapãš se česa tēsa* (tēsa mj. tōga prema česa) / *sãmo? / dã ti vrīme prohãja*.

Kad to traže posebni stilistički razlozi govorne jedinice, drugi dio toga tipa zamjenica može biti i nenaglašen, odnosno enklitičan: *kūpì zãš-to / samo donesì; kōga se djãvla cirĩš // vãzmi kōga-toga // ki ti prvi dōjde* (kazala djevojka svojoj prijateljici koju je ostavio mladić). Značenje tih zamjenica odgovara značenju štokavskih zamjenica: *ma tko, ma što (bilo tko, bilo što)*.

D. Brojevi

Brojevi se mogu podijeliti na glavne, redne i ostale kao i u književnom jeziku. U oblicima, glasovima i akcentuaciji odlikuju se brojevi s više zasebnih crta koje je potrebno prikazati i objasniti.

Prema starijem *jedãn*, pravilno je nastao lik *jedãn* s duljenjem akcentata i promjenom kvalitete vokala. U ž. r. *jenã* i u sr. r. *jenõ* i u kosim padežima svih rodova (G. sg. m. i n. *jenõga*, f. *jenē*, D. sg. m. i n. *jenõmu*, f. *jenõj*, itd.) konsonant se *d* potpuno asimilirao.²⁵⁷ Pod utjecajem književnoga jezika sve se češće restituira *d* pa se govori i *jednã, jednõ*, itd. Broj *jedãn* mijenja se po pridjevskoj promjeni u sg. Po pluralnoj promjeni pridjeva mijenjaju se brojevi *dvã*, m. i n., *dvì* f., *trì* i *četvire*. U broju *õbadvã*, m. i n. i *õbadvì* (arhaičnije *õbadvê*) mijenja se samo drugi dio, ali su oba naglašena. Od *pêt* dalje brojevi se ne mijenjaju.

Karakteristika je brojeva od 5 dalje da im se generalizira oblik bez *-t* iz onih primjera gdje se *-t* potpuno asimilirao u sandhiju. Ta se potpuna asimilacija prije svega morala vršiti ispred nesonornih dentala (*t, d, s, z, š, ž, ć, č*), a zatim se proširila i ispred nesonornih zatvorenih (*p, b, k, g*) pa i drugih konsonanata. To je dakle uprošćavanje konsonantske skupine: *pê postõlov, šēs tavajõlov, dëve žlic, dëse kũc, donesì / pe-šēs pâri bičav*, ali: *pêt ÷ po, šëst i kvãrat, dëvet ùri, dëset arganëlov* (vrsta ribarskoga konopa).

Ispred sonornih konsonanata *-t* može i ostati: *pet misēci, dëvet litar*, pored: *pê misēci, dëve litar*. Po potpunoj asimilaciji *-t*, konsonant se s

²⁵⁶ Isp. u ruskom *kto-to, čto-to*.

²⁵⁷ Isp. isto i na Susku, HDZ 1, 117.

iz broja *šês* asimilirira s idućim spirantskim glasom pa imamo primjere kao: *šê-žlic* (< *šês žlic*), *šê-šarûnov*, (< *šês šarûnov*), *šê-srdêl* (< *šês srdêl*).

Brojevi *sêdan* i *ôsan* ostaju uvijek isti.

U istom položaju kao i u spomenutih brojeva krajnje se *-t* asimilirira u brojeva od 10 dalje te oni glase: *jedanâjs(t)*, *dvânâjs(t)*, *trînâjs(t)* itd. pa *dvâjse(t)*, *trêse(t)*, *četrdesê(t)*, *pedesê(t)*, *sedandesê(t)*, *osandesê(t)*, *devedesê(t)*.

I glas *s* u brojeva od 11 do 19 podliježe istim promjenama kao i glas *s* u broja *šês(t)*. Akcenat *˘* i vokalna kvaliteta (*a*) u brojeva od 11 do 19 važni su za kronologizaciju oblika tih brojeva. Budući da u njih nije došlo do duljenja, odnosno do velariziranja vokala, znači da su oblici kao *jedanâjs(t)* recentna pojava koja se nije već podvrgla zakonu o promjeni vokala u zatvorenu polazaju. Sporadički su paralelni oblici *jedanâj̄s(t)* (*jedanâj̄est*), u kojih je akcenat još na otvorenu slogu.

U brojeva *sedavnâjs(t)*, *osavnâjs(t)* izvršena je disimilacija *mn > vn*.

Brojevi od 100 do 400 glase: *stô*, *dvîsto*, *trîsto*, *četîresto* (i *čêtresto*).

U brojeva od 500 do 900 otpada krajnje *-t* iz osnovnoga broja: *pêsto*, *šêsto* (< *šês sto*), *sêdansto*, *ôsansto*, *dêvesto*. Naglašen može biti i drugi dio tih brojeva, i to onda kad se zbog osobitih stilskih razloga izgovaraju kao dvije riječi s posebnim akcentima (*dvî stô*, *trî stô*). Osim *stô* govori se i *stôtinu*, i to najčešće samo u tom akuzativnom obliku: *îman ovdê je(d)nû stotinû đînari / pà / čã êu š nîma(n)*.

Broj *îlada* (rjeđe *hîlada*) također se najčešće govori samo u akuzivnom obliku *îladu*. No mjesto toga broja obično se govori *miļâr* koji se ponaša kao imenica m. r. na konsonant: *dvâ miļâra*, *pêt miļârov*. Još su poznati brojevi *miļûn* (ili *îladu îlad* ili *miļâr miļârov*) i *miļârda*, najčešće samo u akuzativnom obliku *miļârdu*.

Sastavljeni se brojevi vežu veznikom *i*: *pedesêt i trî*, *dvâjset i četîre*, *sto i pedesêt i dêve(t)*. Veći brojevi mogu imati veznik *i* samo između dva posljednja člana: *îladu ôsan stô devedesêt i pêt*.

Kad se ne želi izraziti precizna brojna vrijednost ili se ne zna točno brojno stanje, nego samo približan broj, upotrebljavaju se ovakvi brojni izrazi: *dvâ-trî*, *trî-četîre*, *pê-šês(t)*, *sedan ôsan*; *desetâk*, *dese-dvânâjs(t)*. U istom se značenju uz brojeve desetica upotrebljava prilog *kôlo*: *kôlo dvâjse(t)*, *kôlo trêse(t)*.

Kad je neodređenost veća, govori se: *dvâjse-trêse(t)*, *trêse-četrdesê(t)*. Neodređenost se sa stotinama izriče ovako: *dvi-trîstô ili dvi-trî-stôtine*, *tri-četrestô ili tri-četre stôtine*, *pe-šê-stô ili pe-še-stôtin*, *sedan-osan-stôtin*. Slično je i s tisućama: *dvi-tri-îlade*, *tri-četre-îlade*, *pe-šê-îlad*, *dese-tâk îlad*. Već se i iz ovih primjera vidi da uz brojeve 2, 3, 4 dolazi paukal, a uz ostale plural, kao i u književnom jeziku.

Brojne imenice *dvôje* i *trôje* imaju samo taj oblik za sve padeže: *čã je / vi dvôje* (= muško i žensko)?; *jesî vîdila no dvôje dicê bez mâtere?*; *ostâla je bez mûža i dvôje dicê* (stradali su u nesreći na moru). Isti ob-

lik s prijedlogom z (= s) služi i za I.: *kāmo će nēsritna z dvōje dicē?* Često se ispred *dvōje* i *trōje* umeće pokazna zamjenica sr. r. *onō*: *bāš je je rēd umrīti s onō dvōje dicē*.

Druge se brojne imenice te vrste ne upotrebljavaju. Od brojnih imenica na *-ica* govori se jedino *trojica*, i to samo kao ime blagdana (sv. Trojstvo, s. Trinitas). (Odatle se može misliti da su se takve brojne imenice u prošlosti tvorile i od drugih brojeva): *Trojica je nāmīn vēlika fēšta*; *od Uskřsa do Trojice je pedesē?* / *vīše sēdan dān*.

Kad broj *jedān*, *jenā*, *jenō* znači »neki« (pridjevska funkcija), onda ima i plural: *jenī*, *jenē*, *jenā*: *jenī grēdu na ribē / a jenī sōlu*; *jenā dicā su dobrā / a jenā arijava*; *jenē ženē vāvīk mučiju / a jenē vāvīk bruntu-lāju*.

Kao likovi broja »jedan« u pluralu ponašaju se i brojni pridjevi: *dvōji* i *trōji*. I jedni i drugi mijenjaju se po pridjevskoj promjeni: *kūpi san dvōji postōli*; *bez dvōjih postōlov i trōjih gāc / ne mōreš vānka kūce*. Brojni pridjevi *dvōji* i *trōji* upotrebljavaju se uz imenice koje znače par čega ili se shvaćaju kao takve: *postōli*, *škarpi*ni (vrsta domaće obuće), *šandāle*, *pāpuče*, *bīčve*, *gāce*, *rukāvi*, *očāli*, *kanočāli*, *rukavice*, *pōlši* (dio rukava), *špigēte* (uzice na cipelama). Isp. *svīma(n) trōjima(n) bīčvami(n) si rāzdra pētū*; *ne bi tebi sīnko / trōji rukāvi učinīli* (tj. trajali) *godīšce dān / a kāmoli jednī?*

Druzi se brojni pridjevi ove vrste ne govore.

Od množnih brojeva govore se *jedānpū(t)* (*jedānpū san ti rēka / i tō je dōsta*, ali: *prāvo je / da jedānpūt i tī plātīš būru*), *dva pūta*, *trī pūta*, *čētre pūta*, ali: *pē pūti*, *šēs pūti* itd.

U značenju *jednostruk*, *dvostruk* govori se: *ūnūl*, *ūnūla*, *ūnūlo*, *dūpal* (češće u određenom obliku *dūpli*), *dūpla*, *dūplo*. Čuje se i *trōdupal* (trōdupli), *trōdupla*, *trōduplo*. Veće vrijednosti izražavaju se opisno.

Govori se i *samodrūg*, *samodrūga*, *samodrūgo* (*kakō ēu jā samodrūga / i još s tīn mālin / pobrātī? tē māslīne // važālo bi dā nas je bāren četīre*); *sānotrēt* (*sānotrēt*), *sāmotrēta* (*sāmotrēta*), *-o* (*jē li ga pustīti sāmotrētoga nā more // a znāš / da nī vīšt ī da je skārso obūčen* – predbacuje žena mužu zbog sina); *samočetvrt*, *-a*, *-o*; *sāmpēt*, *-a*, *-o*. Veći se brojevi ove vrste rjeđe govore; najveći je broj koji se još govori *sāmodesēt*. Ti brojevi imaju u m. r. oblik neodređenoga pridjeva. Mijenjaju se po pridjevskoj promjeni.

Napomena: Činjenica da se takvi množni brojevi dobro čuvaju, čak sve do 10, svjedoči o tome da je dugootočki puk upućen na kolektivni radni proces, pri kojemu je vrlo važno koliko broji radna družina (osobito u ribarstvu).

Redni su brojevi po obliku i po promjeni pravi pridjevi: *přvi*, *-a*, *-o*; *drūgi*, *-a*, *-o*; *trēti*, *-a*, *-o*. Mjesto ovoga posljednjega lika sve se češće govori *trēci*, *-a*, *-e*. Veći su redni brojevi: *desēti*, *dvadesēti* itd. pa *stōti*, *dvīstōti*, *četrestōti* ... *devestōti*. Veći se redni brojevi od *devestōti* ne govore. Ni uz jedan broj akcenat ne prelazi na proklitiku.

Redni brojevi u m. r. *četvrti* i *pěti* u zajednici s pridjevom m. r. *věli* (*věli pěti*, *věli četvrti*) označuje ime blagdana (*Veliki četvrtak* i *Veliki petak*). Zanimljivo da je to pluralna konstrukcija; isp. npr. *G. vělih pětih*, a čuje se čak i oblik po nominalnoj deklinaciji *vělih pět*; *měso se idē pōtli vělih pětih* ili *pōtli vělih pět*; *měso se idē po vělima(n) pětima(n)*. Redni se broj upotrebljava i za naziv prvoga dana u sedmici: *prvi dān*. Drukčije se taj dan nikako ne naziva. Obično se mijenja samo drugi dio, tj. uzima se kao jedna akcenatska jedinica (*pōšli prvidāna dōjde utōrak*), ali se dosta često čuje i s promjenom obaju dijelova, dakle: *přvi dān*, *přvoga dāna* itd.

E. G l a g o l i

Nekih je glagolskih oblika ili posve nestalo ili su se do danas sačuvali samo njihovi usamljeni tragovi. Od glagolskih se vremena upotrebljavaju prezent, perfekt i pluskvamperfekt, pa futur prvi i futur drugi. Aorist se ne govori, a imperfekt se sačuvao samo od glagola *biti* (esse), i to ne u svom pravom značenju, nego za izricanje želje i mogućnosti²⁵⁸ pa donekle ima funkciju imperativa i kondicionala. Prema tome nestala je i mogućnost tvorbe pluskvamperfekta pomoću imperfekta, tako da se pluskvamperfekt tvori samo pomoću perfekta.

Potpuno su nestali iz upotrebe glagolski adverbii. Tragovi participa prezenta aktivnoga vide se samo u nekoliko leksičkih relikata koji su međutim postali pravi pridjevi, tj. ne pripadaju kategoriji glagolskih participa: *vrūc*, *vrūcā*, *vrūcē*; *kipūc*, *kipūca*, *kipūce*; *nosēc*, *nosēcā*, *nosēcē* u inverziji *nosēcā* (ovaj posljednji redovito se govori samo u ž. rodu). U dva su primjera, kao i u književnom jeziku, sačuvani tragovi iščezloga participa prezenta pasivnoga. To su: *pitōm*, *pitōma*, *-o*, i *lākōm*, *-a*, *-o*: *plāhoj kozī ni s kōfe* / *pitōmoj i z rūkē*; *lākomoj ženī ni vodē s kablā*.

Od prošloga glagolskoga adverba i participa 1. nisu se sačuvali nikakvi tragovi. Glagolski pridjevi aktivni (particip 2.) i pasivni služe za tvorbu složenih glagolskih vremena.

Ostali su sačuvani glagolski oblici kondicional sadašnji i kondicional prošli, imperativ i infinitiv. Supin se nije sačuvao osim u petrefaktu: *hōte spāt* (rjeđe: *hodī spāt*, *hōmo spāt*). Dosta je česta upotreba (preterito-perfekta²⁵⁹), sveze futura prvoga glagola *biti* i participa aktivnoga kojega glagola: *īma vīše od ūre dā ga īšće* // *bīće ga vēc nāša*; *bīće pasālo pō ūre* / *o kā san dōša* (govori se i *dōša*, prema *dōšla*, *dōšli*).

I. Infinitiv

Infinitiv se u »južnjanskoj« skupini sela svršuje na *-i* (*y*) kao i u književnom jeziku: *pītāti*, *kopāti*, *hodīti*, *sedīti*, *propētī*, *počāti*, *sēsti*, *prnēsti*, *smīriti*, *zlāmenati* (*se*), *rēcī*, *pēcī*, *lēcī*, *vřcī*, *sīcī*, *strīcī*.

²⁵⁸ Isp. takvu funkciju imperfekta i na Susku, HDZ 1, 132.

²⁵⁹ Isp. Maretić, Gramatika, 248.

Glagol *iti govori se samo složen s prefiksima i može imati oba infinitivna nastavka: *dōjti*, *dōći*, *pōjti* i *pōći*, *nājti* i *nāći*, *zājti* i *zāći* i dr., ali samo *sājti* »sići«. Prvi infinitivni oblik više govori stariji svijet, a drugi govori mlađi svijet.

Glagoli 2. vrste ispred infinitivnoga nastavka *-ti* imaju sufiks *-ni-* (usp. stesl. *-nq-*): *zdahnūti*, *digniti*, *pūkniti*, *zamūknūti*, *maknūti* (*se*), *taknūti*, *špāhnūti* (o magarcu: kad udari, *špāhne* nogom), *lēgniti* (*se*), *střniti*, *přniti*, *grōfnūti*, *skoknūti*.

Kao i u književnom jeziku neki takvi glagoli imaju infinitiv i po drugoj i po prvoj vrsti. To su: *lēgniti* (*se*) i *lēći* (*se*) (4. r.), *dosēgnūti* i *dosēći* (4. r.), *sēdniti* (*se*) i *sēsti* (*se*) (1. razred), *vřgnūti* i *vřći* (4. r.) i njihove složenice. U osobitim prilikama govorne jedinice krajnje se *-i* iz infinitiva može realizirati i kao *-a*. To se najčešće događa u trećem slogu iza naglaska.

U »zmorašnjanskoj« skupini sela dosta se često čuje infinitiv bez krajnjega *-i*,²⁶⁰ ali nije neobičan i s *-i* koje se u najviše slučajeva realizira kao *-a*. Prema tome završetni se vokal u infinitivu u »južnjanskoj« skupini realizira fonetski ovako: $y \rightarrow \vartheta$, a u »zmorašnjanskoj« ovako: $\emptyset \rightarrow \vartheta$ ($\rightarrow y$). Dok je u »južnjanskoj« skupini *-i* pravilo, a *-a* uvjetovana realizacija, u »zmorašnjanskoj« je pravilo *-a*, a *-a* \rightarrow *-i* noviji utjecaj sa strane. Budući da *-i* u infinitiva nije prvotna čakavska osobina (isp. infinitivni oblik u tvorbi futura gdje je uvijek bez krajnjega *-i*, pa i bez konsonanta *t*: *govoriću*), valja i po tome zaključiti da »južnjanska« skupina sela i po toj osobini pokazuje veće inovacije nego »zmorašnjanska«. To osobito vrijedi za SP, gdje je *-i* bez izuzetka.

S obzirom na akcenat valja spomenuti da oni infinitivi koji ispred završnoga *-ti* odnosno *-ći* imaju naglašeno *a*, u »južnjanskoj« skupini sela imaju akcenat $\hat{\quad}$ na vokalu *a*, a u »zmorašnjanskoj« akcenat $\acute{\quad}$, kao i u drugim sličnim prilikama: *pītāti* : *pītāt(i)*; *imāti* : *imāt(i)*.

II. Prezent

Samo prezent glagola *tīti* »htjeti« ima sačuvan nastavak *-u* u 1. l. sg. i glasi *ōću* (*ću*) (naglasak je prema ostalim licima sg. *ōčeš*, *ōće*). Oblik je *vělu* (1. l. prezenta glagola **velēti*, isp. ruski велеть) sasvim arhaičan. U svim ostalim glagolima bivši nastavak *-u* 1. lica zamijenjen je nastavkom iz i. e. atematskih glagola. Kako je taj novi nastavak u 1. licu sveza vokala $+n$ ($< m$), to ta sveza po glasovnom pravilu daje nazaliziranu varijantu vokala, i to: *a*, *i*, *e*, *jē* (izvan naglaska), odnosno \bar{a} , \bar{i} , \bar{e} , $\bar{jē}$ (pod naglaskom). U grafiji primijenjenoj u ovoj radnji to je: *čūvaq*, *plīvq*, *īmāq*; *vīdī*, *nōsī*, *mīslī*, *bēre*, *plāčē*; *čūje*, *snūje*, *kupūje* i *čapq*, *pilq*, *znq*, *mučī*, *čūtī*, *potī* (*se*); *pletq*, *metq*, *idq*. U fonološkoj transkripciji nazaliziran vokal ima vrijednost vokala $+n$. U nekim selima vokal *-e* iz nastavka ispred *-n* (dakle u zatvorenu nazaliziranu položaju) prelazi u vrlo zatvoreno *-e* koje je blisko glasu *i* pa se u tim selima nastavak u 1. licu sg.

²⁶⁰ Isp. i Cronia, Grada 102.

praktički svodi na dva reda nastavka: *a* (*an*) i *i* (*in*). Tako je *bèri*, *dèri*, *plàči*, *čùji*, *snùji*, *kupùji*; *pletj*, *metj*, *idj*. Takvo je 1. l. i od glagola *mò-ci* : *mòri* (nema oblika na *-u*).

U ostalim su licima nastavci isti kao i u književnom jeziku, samo, dakako, s glasovnim karakteristikama dugootočkih govora. Odudara jedino 3. l. pl. U tom licu generaliziran je nastavak *-u* i tamo gdje je u književnom jeziku nastavak *-e*: *vidu*, *govòru*, *mìslu*, *nòsu*.

Glagoli koji u prezentu ispred vokala *-e*, produktom prve palatalizacije, od *k*, *g*, *h* imaju *č*, *ž*, *š* po analogiji imaju i u 3. licu množine *č*, *ž*, *š*: *rečù*, *pečù*, *sičù*, *střžu*, *střžù*, *mòžu* (običnije je *mòru*), *vřžu*. No još je običnije da je i u 3. l. pl. prevladao dulji nastavak s karakterističnim vokalima kao i u ostalim licima. Tako se čitav prezent sveo na veoma jednostavan obrazac kojemu su karakteristike lica ovi završni morfemi, u sg.: *-m*, *-s*, *-ø*, u pl. *-mo*, *-te*, *-ju*. Njima u svim licima prethode morfemi *a* (*a* ili *a* = *a* ili *ā*), *i* (fonetski *y* ili *ɨ*) *e* (*e* ili *e* = *e* ili *ē*) *je* (*je* ili *je* = *je* ili *jē*) koji određuju vrstu konjugacije. Svedeni na tipove, prezent-ski su dakle nastavci:

1. *-an*, *-aš*, *-a*; *-amo*, *-ate*, *-aju*,
2. *-in*, *-iš*, *-i*; *-imo*, *-ite*, *-iju*,
3. *-en*, *-eš*, *-e*; *-emo*, *-ete*, *-eju*,
4. *-jen*, *-ješ*, *-je*; *-jemo*, *-jete*, *-jeju*.

Evo primjera za 3. l. pl.: *pítaju*, *znāju*; *vidiju*, *mučiju*; *bèreju*, *pletèju*, *čùjeju*, *kupùjeju*. Tako je i *rečèju*, *pečèju*, *sičèju*; *střžèju*, *střžeju*, *mòžeju* (običnije *mòreju*), *vřžeju* i napokon *vřšiju*.

Na kojem je mjestu i kakav je akcenat u 1. licu sg. prezenta, na tom je mjestu i takav je i u ostalim licima. Jedino glagoli s akcentom na zadnjem slogu u 1. l. sg. imaju u 1. i 2. l. pl. na tom mjestu dužinu, a na kraju akcenat *˘*. Za 1. i 2. l. pl. sve se više povodi i 3. l. pl. koje također, po analogiji, može na kraju imati akcenat *˘*, a na prednjem vokalu dužinu (ˉ): sg. *pletèn*, *pletèš*, *pletè*; pl. *pletēmò*, *pletētè* pa i *pletētjù*. Ako je u 3. l. pl. kraći nastavak, u takvim je prilikama kranje *-u* redovito dugo (vidi već istaknute primjere). Subjektivno i prema položaju u govornoj jedinici moguće su i drukčije varijacije u 3. l. pl. Tako se od glagola *plèsti* i sličnih 3. l. pl. može realizirati na ove načine:

pletù (sa starijim akcentuiranim nastavkom),
pletèju (akcenat kao u 1. l. sg. s mlađim analoškim nastavkom),
pletèjù (akcenat po uzoru na 1. i 2. l. pl. s mlađim nastavkom),
pletù (akcenat po uzoru na 1. i 2. l. pl., ali sa starijim nastavkom),
pletèjù (mjesto akcenta po uzoru na 1. i 2. l. pl., kvantiteta u prednaglasnom slogu također, a kvantiteta u naglašenom slogu prema starom, naglašenom, kraćem nastavku za 3. l. pl.).

Čak i glagol *bìti* (esse) ima u 3. l. pl. inačice, i to *jesù* i *jesù*.

Glagol *spàti* ima prezent *spìn*, *spīš*, *spī*; *spīmò*, *spītè*, *spīju* (*spījù*), a prezent od *zaspàti* (i drugih složenica) glasi: *zàspen*, *zàspeš* itd.

Glagoli VI. vrste s osnovom na *-iva* imaju *-iva* i u prezentu: inf. *zamahnívati*, prez. *zamahnívan*, *zamahnívaš* itd. Takvi su glagoli: *šporķivāti*, *badívati*, *molívati*, *salpívati*, *kalívati*, *žmojívati*, *žburívati*, *prtočívati*, *zadnívati*, *peturívati*, *oseknívati*. Gdje je u inf. duljina, tu je u prezentu dug akcenat. Kojim se glagolima osnova svršuje na *-eva*, u prezentu imaju *-eva* (kao i u infinitivu) ili *-iva* kao i gore spomenuti: inf. *spíčevāti*, prez. *spíčevan* ili *spíčivan*, *kažévati*, prez. *kažévan* ili *kaživan*. Glagoli VI. vrste s osnovom na *-ova* imaju u prezentu nastavke slično književnom jeziku: inf. *kupovāti*, prez. *kupùjen* (*kupùjin*), *kupùješ* itd.

Prema infinitivu *živiti* iz 3. glag. vrste prezent je: *živén*, *živěš* itd. po 3. razredu 1. vrste. To je upravo prezent od glagola *živsti* po 1. vrsti, ali se taj infinitiv ne govori, isp. inf. *zěsti*, prez. *zěbén*, *zěběš* itd.

Prezent glagola *títi* glasi: *òću*, *òćeš*, *òće*; *òćemo*, *òćete*, *òćeju*, enklitiki: *ću*, *ćeš*, *će*; *ćemo*, *ćete*, *ćeju*. Enklitični oblici upotrebljavaju se i kao naglašeni, i to samo u pitanjima: *ćěš pòjti ũ grad? ćěte kùpiti rib?; ćěmo se vrniti?* Gdjekad se čuje i arhaična varijanta prezenta: *òću*, *òteš*, *òte*; *òtemo*, *òtete*, *òteju*. Zanimjekani je prezent toga glagola: *něću*, *něćeš* itd.

Prezent glagola *biti* »esse« glasi: *jesân*, *jesī*, *jē*; *jesmō*, *jestē*, *jesū* ili *jesū*. Enklitični su oblici: *san*, *sī*, *je*; *smo*, *ste*, *su*. I enklitični oblici ovoga glagola upotrebljavaju se gdjekad kao naglašeni, i to i opet samo u pitanjima: *sī se vrnī?; stē bili na rībah?; smō se sagundāli?* (tj. sporazumjeli). Zanimjekani je oblik toga glagola: *nīsân*, *nīsī*, *nī*; *nismō*, *nistē*, *nisū* (*nisū*). Mjesto 1. i 2. l. sg. *jesân*, *jesī* često se govori kraći zajednički oblik *jēs*, zanimjekano *nīs*. Tako se govori onda kad je bitno što potvrditi ili zanimjekati, a nije bitno istaknuti lice: *jesī doněsa đrv? jēs //* (ovdje *jēs* prvenstveno služi za potvrđan odgovor, kao npr. u knjiž. »da«); *jesī doněsa đrv? nīs //* (ovdje *nīs* služi u prvom redu kao negativan odgovor, kao npr. u knjiž. »ne«). Takva se funkcija prezenta pomoćnoga glagola *biti* osobito potvrđuje trećim licem sg. koje je osim svoje glagolske funkcije potpuno preuzelo i funkciju potvrdne čestice »da«: *jē dōša Mile? jē! (nī!); jē pālo ča dažjā? jē! (nī!)*. Upotreba lika *jē*, odnosno *nī* (pored *nē*) u primjerima kao što su navedeni naoko se slaže s upotrebom odgovarajućega ortotoničkoga lika glagola *biti* (*jēst*, *nīje*) u književnom jeziku (*Je li došao Mile? Jest. (Nīje.); Je li palo kiše? Jest. (Nīje.)*). Da je funkcija lika *jē* (*nī*) u strukturi dugootočkih govora ipak posve drukčija nego u književnom jeziku, očito dokazuju ove usporedbe:

dugootočko:	književno:
<i>znāliš / čā se dogāja?</i> <i>jē (nī, pored nē)</i>	<i>Znāš li, štō se dōgādā?</i> <i>Dā. (Nē.)</i>
<i>vidilite / kō vrimē?</i> <i>jē (nī, pored nē)</i>	<i>Vidite li, kākvo je vrijemē?</i> <i>Dā. (Nē.)</i>
<i>znāliju / dī je lēvut?</i> <i>jē (nī, pored nē)</i>	<i>Znāju li, gdjē je lēūt?</i> <i>Dā. (Nē.)</i>

U gornjim primjerima u književnom se jeziku nikako ne mogu upotrijebiti odgovarajući likovi: *jěst*, (*nije*).

Kao što nema potvrđne čestice »da« u dugootočkim govorima, tako se »da« ne upotrebljava ni u pitanjima. Njegovu funkciju uvijek vrše oblici glagola *biti*.

Čestica se »li« u pitanjima upotrebljava inkorporirana u prezentu (*očelimo k obědu? mǎslilite pǎrtiti*; isp. i gornje primjere). Inače je pitanje s »li« (kao i pitanje s »da«) u dugootočkim govorima čist štokavizam. Bez njega se upitnost postiže intonacijskim kvalitetama govorne jedinice.²⁶¹

III. Imperativ

Taj je glagolski oblik sačuvao do danas 2. l. sg. i 1. i 2. l. pl. kao i u književnom jeziku. Treće l. sg. i pl. tvori se opisno, pomoću riječi *něka* i 3. l. prezenta glagola.

Do danas se sačuvalo nekoliko arhaičnih likova imperativa nekadašnjih aтемatskih glagola. To su: *ij*, *ijmo*, *ijte* od glagola *išti*; *vij*, *vijmo*, *vijte* od glagola *viti*; *zapovij*, *zapovijmo*, *zapovijte* od glagola *zapoviti*; *spovij*, *spovijmo*, *spovijte* od glagola *spoviti*. Od njih se jedino imperativ glagola *išti* može (u brzu govoru) realizirati bez *-j*: *i*, *imo*, *ite*. Ali prema svim tim imperativima govore se istoznačne varijante imperativnih oblika: *idi*, *vidi*, *zapovidi*, *spovidi*, a to su upravo novotvoreni imperativni oblici glagola: *vđiti*, *zapovđiti*, *spovđiti*.

I s obzirom na završetak *-ji* ili *-j* u ostalih glagola ima razlike od tvorbe imperativa u književnom jeziku, prema pravilima koje je prof. Sreten Živković potanje formulirao nego što je to obično u normativnim gramatikama ili u prof. A. Belića.²⁶² Prof. Belić između ostaloga kaže: »Samo u slučajevima gde se *j* čuva u sad. vremenu ono se čuva i u imperativu ne ispadajući ispred *i*«. To pravilo ne obuhvaća mnoge primjere jer npr. glagoli: *trovati*, *kupovati* i mnogi drugi nemaju imperativ: *truji*, *kupuj*, nego: *truj*, *kupuj*, iako u sad. vremenu imaju *j*: *trujem*, *kupujem*. Prof. S. Živković²⁶³ za tvorbu imperativa u književnom jeziku postavlja ova pravila:

1. »Dovoljno je reći, da se krajnji vokal 3. l. mn. prezenta *-u* ili *-e* zamjenjuje u imperativu sa *-i* kod svih glagola, koji pred tim *-u* ili *-e* nemaju *j*: *tres-i*, *griz-i*, *plet-i* . . . *zr-i* . . . (uzimajući pritom u obzir produkte 2. palatalizacije ispred *i*: *reci*, *strizi*).

2. Kod glagola, koji ispred *-u* i *-e* imaju u prezentu *-j*, zamjenjuju također te vokale s *-i* u imperativu, ako je u prethodnom slogu dugouzlazni akcenat: *báj-i*, *buj-i*, *gaj-i*, *blej-i*, *daj-i*, *prodaj-i*, *izdaj-i*, *taj-i*, *uj-i*, *zuj-i*.

²⁶¹ U kojim prilikama mjesto akcenta *jesān*, *jěs* odnosno *nisān*, *nis* ima akcenat *jesǎ*, *jěs*, *nisǎ*, *něs* isp. što je rečeno u poglavlju Obrati u rečeničnom sklopu u Stilišćići.

²⁶² Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II. sv. 2: Reči sa konjugacijom, Beograd 1951, str. 109, šapirografirano.

²⁶³ Objašnjenje imperativa.

3. Svi ostali glagoli sa *-j-* ispred *-u* i *-e* ne zamjenjuju te vokale u imperativu, t. j. nemaju u jednini nikakav nastavak (u množini dobivaju *-mo*, *-te*); *čuj*, *bij*, *dospij*, *broj*, *kopaj*, *brij*, *sij*, *kljuj*, *daj*, *znaj*, *kuj*, *vojuj*, *daruj*.«

Bilo je potrebno i ovdje citirati ta pravila da bi se imao oslonac za tumačenje tvorbe imperativnih oblika u dugootočkim govorima.

Prvo Živkovićevo pravilo u cijelosti vrijedi i za imperativ u dugootočkim govorima. samo se moraju dodati neke napomene:

- a) u 3. l. pl. prezenta generaliziran je samo jedan nastavak, i to *-u* (vidi tamo);
- b) za tumačenje imperativnih oblika prema 3. l. pl. prezenta potrebno je uzeti u obzir samo kraće likove toga oblika i
- c) glagoli koji u prezentu ispred vokala *-e* produktom 1. palatalizacije od *k*, *g*, *h* imaju *č*, *ž*, *š* iste te glasove (*č*, *ž*, *š*) imaju i u imperativu (isp. što je rečeno o tim glasovima i u 3. l. pl. prezenta).

Primjeri: *trēsī* (*trēsīmo*, *trēsīte*), *pletī*, *govorī*, *kūpī*, *vazmī* (inf. *vazēsti* // *vazēti*, prez. *vāzmen* . . . *vāzmu* // *vāzmeju*), *sکوچی*, *mūči* (inf. *mučāti*), *rodī*; *striži*, *leži* (inf. *ležāti*), *lēži* (inf. *lēči*), *vřiži*, *vūči*, *tuči* i dr.

I drugo Živkovićevo pravilo u načelu vrijedi za dugootočki imperativ, ali se mora dodati napomena da je mjesto sloga *s* (dugo)uzlaznim akcentom u dugootočkim govorima slog *s* nenaglašenom duljinom.

Primjeri: *dāji*, *tāji*, *prodāji*, *zūji*, *trūji* (inf. *trovāti*) i dr.

Osim tih i takvih primjera u nekih je glagola restituirano *-i* u imperativu i kad ispred nastavka nemaju slog *s* duljinom (bilo da je taj slog primarno kratak ili pokraćen), kao što su: *bleji*, *broji*, *loji*, *kroji*, *gloji*, *žmoji* (s akcentom na kraju) pa *lāji*, *hāji*, *rūji* (inf. *rīti*, prez. *rūjen* . . . *rūju*) (s akcentom na osnovnom slogu). Dodaju li se tima i drugi, kao *kūji*, *sīji*, *šīji*, *kupūji*, onda se vidi da je kategorija glagola s imperativom sa završetkom *-ji* mnogo raširenija nego u književnom jeziku.

Treće Živkovićevo pravilo također u načelu vrijedi za imperativ u dugootočkim govorima (primjeri: *kōpaj*, *darūj*, *prolij*, *čapāj*, *molāj* itd.), ali ima i odstupanja od njega što potvrđuju primjeri iz gornjega pasusa.

Važno je međutim u tome svemu istaknuti da osim imperativnih likova kao *sīji*, *šīji*, *kūji*, *kupūji*, *prodāji* postoje i likovi bez *-i*: *sij*, *šij*, *kūj*, *kupūj*, *prodāj*. Razmotre li se te dvije prividno paralelne imperativne tvorbe, lako će se uočiti da su tu zapravo posrijedi dvije po funkciji različite kategorije glagola. Prva je kategorija imperfektivnih glagola (*sījati*, *šīti*, *kovāti*, *kupovāti*, *prodāvāti*), a druga je kategorija perfektivnih glagola: (*u*)*šiti*, (*po*)*sījati*, (*s*)*kovāti*, (*po*)*kupovāti*, *prodāti*. Iz činjenice što ima glagola koji nemaju dug slog ispred imperativnoga nastavka, a ipak imaju imperativni nastavak kao i oni s dugim slogom, treba zaključiti da imperativni nastavak u dugootočkim govorima ne zavisi od akcenatsko-kvantitativne kvalitete sloga ispred toga nastavka (kao što je to u književnom jeziku), iako je uistinu dug slog ispred nastavka oznaka imperfektivnih glagola, nego je kvaliteta imperativnih nastavaka u dugootočkim govorima određena kvalitetom (ili funkcijom) samoga glagola (ili funkcijom

funkcijom samoga imperativa). Imperativi simpleksā sa završetkom -j (*dāj*) prema imperativnima sa završetkom -ji (*dāji*) stoje u opoziciji po značenju. Prvi znače izvršenost (perfektivni glagoli), a drugi vršenje (imperfektivni glagoli) glagolske radnje. Donosim za ilustraciju ove primjere: *dāj ditētu cīcu* ≠ *dāji ditētu cīcu*. Tako je: (*u*)šij mi tō ≠ šiji mi tō. Simpleksi kao *broji, lāji, kroji* uvijek se realiziraju kao imperfektivni. Ali od *hājati* ima: ne *hāj* i ne *hāji*. Tu se dakle opozicija drži.

Neki imperativi, osobito oni koji su primili interjekcijsku funkciju, često se deformiraju, odnosno realiziraju bez kojega vokala, najčešće bez krajnjega -i iz 2. l. sg. To onda može uzrokovati i druge glasovne promjene. Tako pored punoga oblika imperativa glagola *mučāti*: *mūči, mūčimo, mūčite* postoji i reduciran oblik: *mūč, mūčmo, mūšte*. Od glagola *bīžāti* pun imperativ glasi: *bīži, bīžimo, bīžite*, a reduciran je oblik: *bīž, bīžmo, bīšte*. Glagol *hōđiti* ima pun imperativ *hōđi, hōđimo, hōđite*, a reducirane oblike ima samo u pl. *hōmo, hōte*. Od glagola *rēci* pun je imperativ: *reči, rečimo, rečite*, a reducirani se realizira samo u 2. l. pl. *rēšte* (<**rečte*).²⁶⁴ Slično je i u nekim drugim govorima, npr. na Susku.²⁶⁵

U brzu govoru redukcija može zahvatiti i kvantitetu akcenta (u vezi s čime dolazi i do kvalitativne promjene vokala), a može se odraziti i u gubitku zvučnosti krajnjih konsonanata ili u nestanku koje druge kvalitete konsonanata, kao što je realizacija afrikate bez zatvorenoga elementa. Primjeri: *bīš, bīšmo, bīšte; mūš, mūšmo, mūšte* i sl.

Budući da imperativ može poprimiti interjekcijsku službu, mogu se i neke interjekcije upotrijebiti u službi imperativa. Najobičnije su: *nā* (u značenju »uzmi« – »uzmite«, »uhvati« – »uhvatite«), *nē* (u značenju »nemoj« – »nemojte«). Ovamo ide i: *āj, ājmo, ājte* (u značenju »hodi«, »hodimo«, »hodite«), a to je (kao i u štok. *hajde, hajdemo, hajdete*) nastalo od tur. interjekcije *haydv* s našim ličnim nastavcima za imperativ.

Od glagola *čūti* imperativ se nikako ne govori. Mjesto njega govore se prezentski oblici s optativno-interrogativnim značenjem: *čūješ, čūjemo, čūjete* (*čūješ // ōdma dōjdi dōma*). Prezentski oblici u optativno-interrogativnoj funkciji mogu i u nekih drugih glagola zamijeniti imperativ, iako ti glagoli imaju imperativne oblike. Takva upotreba prezenta služi kao stilističko sredstvo za ublaživanje (modificiranje) imperativnoga značenja: *znāš da nēće ništa biti od onōga? / čā san rēka*. Kategoričkije bi bilo: *znāj ...* Takvu funkciju imaju i prezentski oblici glagola *vīti* (*vīditi*) osobito u reduciranom obliku: *vīš*, prema čemu je i *vīšmo, vīšte: vīš / čā san donēsa; majō // vīšte dī je bila škātula*.

IV. Glagolski pridjevi

1. Glagolski pridjev aktivni

Promjena je glasa *l* na kraju sloga i riječi najdosljednije i najpotpunije zahvatila upravo krajnje *l* u m. r. glagolskoga pridjeva aktivnoga. Njezin

²⁶⁴ Isp. neke primjere u Građi, str. 102.

²⁶⁵ HDZ 1, 119.

je rezultat da je taj oblik uvijek bez glasa *l*,²⁶⁶ premda je taj glas u većini čakavskih govora jedna od tipičnih morfoloških oznaka čakavskoga dijalekta u odnosu na štokavski. Glas *l* u m. r. glagolskoga pridjeva aktivnoga ostavio je svoj timbar u dugom naglašenom krajnjem vokalu (*pità, govori, dà, sè* »sjeo«, *klè*). Ako taj vokal nije naglašen, nego je u zana-glasnoj poziciji, nestao je i taj timbar, jer su se u sustavu općenito po-kratile zanaglasne duljine. Tako je ta glasovna promjena postala i jedna od tipičnih morfoloških karakteristika po kojoj dugootočki govori, uz još neke obližnje govore, zauzimaju posebno mjesto među čakavskim govo-rima, pružajući se kao klin između jugoistočnoga²⁶⁷ i sjeverozapadnoga²⁶⁸ čakavskoga tipa. Prema tome nastavci su glagolskoga pridjeva aktivnoga, sg.: -, *-la, -lo*; pl. *-li, -le, -la, (vīdi, vīdila, vīdilo; vīdili, vīdile, vīdila)*. Promjene po padežima nema.

Glagolski pridjev aktivni od glagola: *umřiti, zapřiti, třti* glasi: *ùmra, umřla, umřlo; zãpra, zãprla, zãprlo; trã, třla, třlo*, zanemarujući ovdje mogućnost ostvaraja *r* kao *ar*. Muški se dakle rod u nastavku izjednačio s oblicima m. roda drugih glagola dobivši na kraju vokal *a* (isp. *rěka, naša, dõša. stũka*) pri čemu je nekadašnje slogotvorno *r* (*r*) postalo neslogotvorno. U pl. m. r. *umřli* (umřli) označuje ime blagdana »Dušni dan«, »Mrtvi dan«, pa se i mijenja poput imenica m. roda (*sũtra su umřli, lěto je svè do umřlov, na umřli se grè na grõbi*).

U glagolskom pridjevu aktivnom uglavnom je generaliziran akcenat m. roda: *bī, bila, bilo; mõga, mõgla, mõglo; rěka, rěkla, rěklo; trěsa, trěsla, trěslo; dà, dala, dalo; zvã, zvãla, zvãlo; prõda, prõdala, prõdalo; klè, klèla, klèlo* itd.

Nikad ne dolazi do restitucije glasa *t* kod glagola *rěsti* (kao u knjiž. *rãstao*): *rěsa, rěsla, rěslo*.

Glagolski pridjev aktivni služi za tvorbu složenih glagolskih oblika.

2. Glagolski pridjev pasivni

Po svojoj se tvorbi i funkciji podudara sa stanjem u književnom jeziku: *obuvèn, obuvèna, -o; nõšen, -ena, -eno; rõjen, rõjena, -o; brãn, brãna, -o; prãn, prãna, -o; podũprt, -a, -o; nãdut, -a, -o*. Ponaša se kao pravi pri-djev. Služi za tvorbu pasivnih glagolskih oblika.

V. Složeni glagolski oblici

1. Futur

U futuru se obično ispušta završetak *-ti* ili *-ći* pa npr. od glagola *piti* i *rěci* futur glasi: *pīcu, rēcũ* (*pīcu / dõkle me je võla; rēcũ ti / čã mĩslĩn*), ali se čuje sve više i *piti ćũ, rěći ćũ*. Kad je futur u inverziji, infinitiv je uvijek u svom pravom obliku (*sũtra ćũ põjti ù grad; põsli nèce biti vri-mena*). Osobita je tvorba futura pomoću oblika prezenta glagola *imãti* i

²⁶⁶ Isp. i u Gradi, str. 102.

²⁶⁷ Npr. hvarskoga; isp. JF XIV.

²⁶⁸ Npr. novljanskoga; isp. Zamětki.

infinitiva. Značenje se takva futura dodiruje sa značenjem imperativa: *sūtra imaš kŭpiti mālomu postōli*. Futurom se i inače može izraziti zapovijed u blažem obliku: *ko būde vrīme / sūtra ćeš sköpati vřta(l)*; to je samo blaže rečeno: *sköpaj vřta(l)*; *ka tō svřšite / pōjti ćete po drvā*. To je opet ublaživanje zapovijedi: *pōjđite po drvā*.

Futur egzakti se tvori od glagolskoga pridjeva aktivnoga i oblika trenutnoga prezenta glagola *biti*: *būden būdeš . . . būdeju*. Mjesto glagolskoga pridjeva aktivnoga kadšto se upotrebljava i infinitiv: *ako būdeš kōpāti spo kŭće / gļēdaj posići onŭ kupīnu; ka būdeš prēsti jārīnu / vazmŭ lāgļe vretenō // jērbo se kīda*.

2. Perfekt

Tvori se kao i u književnom jeziku: *bi san, pā san, rēka san* (sve 1. 1. sg. m. r.). Enklitiki oblik pomoćnoga glagola *biti* obično ne dolazi u ortotoničkoj poziciji: *prija san skōro pā*, ali: *jesi bi u grādu?; jestē viřērali?* Kad se iz poštovanja kojoj osobi govori »vi« (a tako se govori svakoj starijoj osobi, gotovo redovito, čak i roditeljima, osim u SP), uvijek je u pluralu i glagolski pridjev: *bārbā // čā ste se jurē vřnili?; nanā // di ste bili?* U vrlo arhaičnom govoru u takvim se prilikama mjesto 2. 1. sg. i 2. 1. pl. još mogu čuti i oblici 3. 1. pl.: *dīda / di su bili?; dīda su mi rēkli / dā in donesēn ognā za špañulēt*. U istim se prilikama 2. odnosno 3. lice upotrebljava i u drugim glagolskim oblicima.

3. Pluskvamperfekt

Tvori se samo pomoću perfekta pomoćnoga glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga kojega glagola: *bi san pōša dā ću ũ grad / pā san se ōpe vrnŭ; bila mi je rēkla māti / da ne grēn pō more; pasāni škŭr smo tāmo bili ništo ulovili? / ali ovāj nismō ni mrīžu umočili; bi je niki rēka? / da ni fajdē na dvŭ katrīde sediti*.

4. Kondicional

Karakteristični su oblici kondicionala sadašnjega vremena glagola *biti*: *bin, biš, bi; bimo, bite, biju*. Oslanjajući se na oblike prezenta (isp. osobito 3. 1. pl. *biju* : 3. 1. pl. *tōpiju* od glagola *topiti*, u čemu je razlika prema stanju u Novome,²⁶⁹ oni u isto vrijeme čuvaju najstarije stanje.²⁷⁰ Paradigma se ličnih oblika dobro drži te nema tendencije da se generalizira oblik jednoga lica (3. sg.) za tvorbu kondicionala, kao što je to u nekim drugim govorima.²⁷¹ Nekoliko primjera upotrebe: *i mojā māti bi ćapāla rib / kā bi imāla takōvi ferāli //; jā bin se mālo srāmova takō govōrŭti //; dōša si / dōša // mā / svŭ biju volili / da se nisi nika više vrnŭ //*.

²⁶⁹ Isp. Belić, Zametki, 72.

²⁷⁰ Isp. Hamm, Gramatika, 150.

²⁷¹ Isp. npr. i u obližnjem ninskom; vidi Lj. Maštrović, Ninski govor, Radovi JAZU u Zadru, 2, 134.

Tvorba kondicionala sadašnjega i kondicionala prošloga odgovara tvorbi u književnom jeziku: *dā si prīja dōša? / bī bīš-vīdi ča nisi nīkad-vīdi // bīla bin se vrnīla is pōrta / a nē iz vōsika //*.

VI. Optativ

Taj glagolski oblik služi za izricanje želje. Upotrebljava se osobito mnogo u kletvama, psovkaama i zaklinjanjima. Primjeri: *nē bilo te / tī te nē bilo //; mōre te pojīlo //; grūm te ubī //* = Grom te ubio;! *nestālo te //; oči ti štīkli //; krepā bōγda //; dāvli te ođnīli / da te ođnīli //; ne dōša //; strīla te zaklāla //; kūga te umorīla //* itd.

NEPROMJENJIVE RIJEČI

U jezičnim raspravama općenito pa tako i u raspravama o kojem dijalektu ili mjesnom govoru dosta se napora ulaže da se pruži adekvatan opis i da se lingvistički objasne pojave koje se opisuju. Uza sve to, tek najiscrpniji opisi pružaju nešto više podataka o inventaru i o upotrebi nepromjenjivih riječi jer se one ne uklapaju u morfonološki opis, a izmiču i fonetsko-fonološkom opisu; za taj se opis obično nađu prikladniji, obavjesniji primjeri. Nepromjenjive riječi holje bi se uklapale u opis stilskih osobina jer imaju znatan utjecaj na stilističku upotrebu jezičnih podataka, ali je sve dosad i stilistika ostala po strani ili u najboljem slučaju na rubu dijalektoloških istraživanja i opisa.

Ovdje će se govoriti o svim vrstama nepromjenjivih riječi u dugootočkim čakavskim govorima, a to su:

1. prilozi,
2. prijedlozi,
3. veznici,
4. usklici.

Unaprijed se polazi od toga da su navedeni lingvistički nazivi pojmovno strogo određeni pa da ih nije potrebno tumačiti. Isto se tako polazi od pretpostavke da je poznata i gramatička funkcija tih riječi i da su jasni njihovi međusobni odnosi i odnosi prema drugim riječima. Prema tome, ovaj osvrt ostaje strogo u dijalektološkim okvirima dugootočkih čakavskih govora; u njemu se obuhvaćaju samo tipični podaci iz inventara nepromjenjivih riječi, a ne svi mogući podaci, i o njima se govori samo s gledišta upotrebe u dugootočkim čakavskim govorima. Tako određen predmet dopušta jasno razgraničenje prema svemu onome što se njime ne obuhvaća, ali može biti polazište za sličan opis u drugim čakavskim govorima ili može poslužiti kao uporište za poredbeno proučavanje u većem broju čakavskih govora i odskočnica za slična proučavanja i opise u drugim, nečakavskim govorima.

I. Prilozi

Kao što je rečeno, više ili manje redovito u svim se dugootočkim selima dulji naglašeni vokal u zatvorenom slogu, i to ne samo pred sonantima (*j, l, l̄, m, n, ŋ, r, v*) nego i pred ostalim suglasnicima, zvučnima i bezvučnima. Ta pojava nije mimoišla ni priloge, npr. *danās* (< *danäs*), *nočās* (< *nočäs*), *večerās* (< *večeräs*). To je trebalo odmah na početku utvrditi da bi se shvatila razlika u naglasku nekih priloga u čakavskim govorima na Dugom otoku i u kojem drugom čakavskom govoru gdje se uz zadržavanje staroga mjesta naglaska ujedno zadržava i njegova stara (kratka) kvantiteta (dakako, i stara kvaliteta).

Prilozi *danās*, *nočās*, *večerās* i još mnogi drugi dobivaju često u dugootočkim govorima navezak *-ka* koji navezak služi kao deiktična čestica za pojačavanje, npr. *kadžka*, *voděka* (*i oděka*), *totěka*, *unděka*, *kāmoka*, *tāmoka*, *vāmoka*, *nāmoka*; *kuděrka*, *vuděrka*, *tuděrka*, *nuděrka*; *svuděrka*.²⁷²

Primjeri upotrebe: *vuděrka je pasāla, a nē tudēr; jesī dōša vāmoka!* (tj. 'Dojdi ovamo!'); *totěka to klādi!*

Drugi su pojedinačni primjeri: *jütroska*, *šinočka*, *nočāska* (često i s disimilacijom: *nečāska*), *vāvika* i *vājka*, *vānka*.

Distribucija s naveskom *-ka* u priloga prema primjerima bez te čestice (*tāmoka* : *tāmo*) određuje se stilističkim razlozima govorne jedinice. Prilozi prošireni česticom *-ka* odreda su nosioci rečeničnoga akcenta, a svrha je čestice da još više potencira njihovu upotrebnu vrijednost.

Pitanje se za smjer kretanja govori upitnim prilogom *kuděr(ka)*, a odgovara se ili opisivanjem smjera (*kros fōšu*, *prko mocīre*, *drīto*, *s pūtūn* itd.) ili prilozima: *vuděr(ka)*, *tuděr(ka)*, *nuděr(ka)*.

Primjeri upotrebe: *kuděrka grēs? vuděrka, s ovūn kanizēlun, pā kros fōšu, ūnda prko mocīre di je smōkva.*

Pitanje za cilj kretanja i za mjesto govori se istim upitnim prilogom *kadi* (ili *dī*), a odgovara se i opet ili

- a) opisivanjem cilja ili
- b) prilozima za oznaku cilja ili mjesta.

Primjeri upotrebe:

Ad a) 1. Pitanje za cilj kretanja: *kudi grēs? Odgovor: grēn u crīkvu; grēn na pòrat; grēn u grād.*

2. Pitanje za mjesto: *kadi si bi? Odgovor: bi san u pòļu; bilā je na Gladūši.*

²⁷² Kao što se kaže u poglavlju o stilistici, kad to traže stilistički razlozi, navezak se *-ka* dodaje i uz oblik GA. sg. ličnih i povratne zamjenice. Taj navezak ne utječe na akcentat ni u zamjenica. Ali ispred oblika zamjenice s naveskom *-ka* nikad ne stoji enklitična riječ: *āko tī trūpiš nēga, jā ću trūpiti tēbeka; svāki nēka glēda sēbeka! đćete prīmīti mēneka?* Tako izgovoreni ti primjeri imaju istu stilističku vrijednost kao kad se izgovore bez naveska *-ka* za pojačavanje, ali s veznikom *i* ili kojom drugom riječju za pojačavanje ispred zamjenice: *āko tī trūpiš nēga, jā ću trūpiti i tēbe; svāki nēka glēda sān sēbe!; đćete prīmīti i mēne?*

Kao što pokazuju primjeri, na pitanje za mjesto odgovara se imenicom u lokativu, kao i u književnom jeziku, za razliku od nekih čakavskih govora u kojima je ta sintaksna pravilnost poremećena.

Ad b) 1. Pitanje za cilj kretanja: *dī (kadī) grēš?* Odgovor: *grēn vāmo(ka); grē tāmo(ka); pōša je nāmo(ka).*

2. Pitanje za mjesto: *dī (kadī) si bī?* Odgovor: *bī san vodē(ka); bilā je totē(ka); bili su undēka.*

Na pitanje: *dī si bī?* i na pitanje: *dī grēš?* jednako se odgovara: *dōma*. Isto se tako jednako odgovara: *vānka, nīder*. Kao što je poznato, u književnom se jeziku može razlikovati: *kòd kućē : kūći, vāni : vān, nīgdje : nīkamo*.

Osim *zdōkle* ('odakle') govori se u istom značenju i samo *dōkle*: *zdōkle si dōša?*; *dōkle su vī lūdi?* ('Odakle su ovi ljudi?'). Taj se sastavljeni upitni prilog *z-dokle* oblikom dakle izjednačio s drugim upitnim prilogom *dokle* kojim se pita o vremenskoj ili prostornoj granici vršenja radnje ili trajanja stanja (ili zbivanja): *dōkle si spā?* ('Dokad si spavao?'); *dōkle ste kopāli?* ('Dokad ste kopali?'); – *dōkle grē nāša mejā?* (tj. do kojega mjesta ili točke); *dōkle ste se šēčāli?* Ovaj posljednji primjer uzet sam za sebe može imati i mjesno i vremensko značenje pa se prema tome tek iz situacije razabire kad je *dokle* upitni prilog, a kad je vremenski veznik kao što je u primjeru: *čēkajte dōkle se vřnen*.

Karakteristika je priloga tendencija za otvorenim slogovima, vjerojatno po uzoru na velik broj priloga koji imaju na kraju vokal kao što su npr. *dōli, gōri, zāda, sprīda*, a osobito prilozima od pridjeva, npr. *mālo, pūno, dobrō* i dr. Ne isključuje se ni opća govorna tendencija u tom smislu.²⁷³ To je kod priloga ipak prije moguće nego kod ostalih riječi jer se prilozima ne analiziraju (nepromjenjive riječi) pa je svejedno kakav im je oblik. Kao rezultat otvaranja slogova imamo ove i slične primjere: *ōpe* ili, prejetirano, *jēpe, ōdma, čēra (prkočēra, zāprkočēra)*, itd. Ta se tendencija realizira i na drugi način, i to tako da se prilogu na završetni konsonant doda koji vokal. Tako osim *ope (jēpe)* imamo i oblike *opēta (opet + a)* i *jēpeta (jepet + a)*. Na jedan od opisanih načina nastali su i prilozima *nāpri* i *nāprida, kā* i *kadā, nāza* i *nāzada*. I prilog *tōlič* ima i lik *tōliča*. Da su navedeni prilozima doista osamostaljeni i u jednom i u drugom liku, tj. da ne zavise isključivo od toga da li slijedi ili ne slijedi koji suglasnik, pokazuju ovi primjeri: *kā ūn dōjde, dōjdi i ti; kā nī křvi, nī nī bōli* (poslovice); *dīle se vrnī nāza; ne hōdi nāzada!; pōj nāpri!; vrnī se*

²⁷³ Tako je, kao što se pokazalo, karakteristika brojeva od 5 dalje da im se generalizirao oblik bez *-t*, iz onih primjera gdje se *-t* potpuno asimilirao u sandhiju. Ta se potpuna asimilacija morala prije svega vršiti ispred nesonornih dentala *t, d, s, z, š, ž, ć, č*, a zatim se proširila i ispred nesonornih zatvorenih *p, b, k, g* i drugih konsonanata. To je dakle uproščavanje konsonantske skupine, s ciljem otvaranja slogova: *pē postōlov, šēs tavajōlov, dēve žlic, dēse kūć, pe-šēs pāri bīčav*. Ispred sonornih konsonanata *-t* može ostati: *pēt misēci, dēvet litar*. U glagola se ta tendencija zapaža u tvorbi futura ne samo bez krajnjega *-i* (iz infinitiva) nego i bez čitava završetka *-ti*.

nāzada i donesī krūha. Možda se baš tendencijom za otvaranjem slogova mogu dijelom razumjeti i primjeri kao *danāska, večerāska* u kojih je došlo do otvaranja slogova dodavanjem naveska *-ka*.

Dodavanjem čestice *-kōli* priložima *kā* (< *kad*) i *đi* dobivaju se složeni prilozii *kakōli* (< *kadkoli*) i *dikōli* koji imaju neodređeno vremensko odnosno mjesno značenje.²⁷⁴

Primjeri upotrebe: *kakōli ćemo i mi imāti krūha: biće ju klāla dikōli, sāmo nē zna đī*.

Neodređenost se priloga *đi* postiže i dodavanjem tom prilogu čestice *-to* ili *-tu*: *đito* ili *đitu* ('bilo gdje')²⁷⁵.

Primjeri upotrebe: *sēdi đito (đitu), sāmo sēdi!; nī čūdo dā se zgūbiju kā ih pūstiš đitu*.

U svim je dugootočkim govorima poznat i prilog *ća*, kao što je to i u mnogim drugim, ponajviše ipak u čakavskim govorima. Znači odmicanje od mjesta.²⁷⁶

Primjeri upotrebe: *hōmo ćā!; pōjte ćā zdōvle!; ćā hōte, đico, ne činīte mi šćetu!*. Samo *ćā* poprima i funkciju usklika.

Osim *vāvik* ('uvijek') govori se i *vâjk*, haplološkim gubitkom *v* i desilabizacijom glasa *i* iza vokala. No zbog tendencije za otvorenošću slogova, na taj lik (upravo na oba navedena lika) može prionuti *-a* pa se uz *vāvik* i *vâjk* govori i *vāvika, vâjka*. Time su se ta dva lika formalno izjednačila s primjerima kao *tāmoka* i dr.²⁷⁷

Kao pozajmljenica iz talijanskoga jezika govori se prilog *ānci* (tal. *anzi*).

Primjeri upotrebe:

Pitanje: *jesī ćapā kō kīlo rīb?*

Odgovor: *jēs ānci dēse, ko nē i vīše*.

Suprotno je *nānci*.

Primjeri upotrebe: *nisān ćapā nānci kīlo rīb*.

Ali *nānci* ima i vezničku funkciju. Vezničku funkciju ima i *nānka* (tal. *neanche*), ali *nānka* može imati i funkciju prave negacije.

Primjeri upotrebe:

Pitanje: *jesī za lītru vīnā?*

Odgovor: *nānka!* ('Ne!').²⁷⁸

²⁷⁴ Već je rečeno da se čestica *koli* dodaje i na likove upitno-odnosnih zamjenica po čemu one postaju neodređene zamjenice.

²⁷⁵ Čestica se *to*, (upravo oblik pokazne zamjenice *taj - ta - to*) može dodati i upitno-odnosnim zamjenicama po čemu one postaju vrsta neodređenih zamjenica.

²⁷⁶ Potanje se značenje priloga *ća* opisuje u ARJ, s. v.

²⁷⁷ Isp. slično i kod veznika *ānka* (tal. *anchè*).

²⁷⁸ O vezničkoj funkciji *nānka* i *nānci* v. kod veznika.

Talijanskoga je podrijetla i vrlo frekventan prilog *šūbito* (tal. *subito*) (npr. *šūbito se vrnī!*), ali se često govori i naš prilog *ōdma* (čak i u liku *ōma*). Kad se međutim želi naglasiti hitnost kakve radnje, tj. potreba da se hitno izvrši, to se izriče kombinacijom talijanskoga i našega priloga: *ōdma dā si pōša cā, šūbito!* Time se postiže mnogo povoljniji učinak nego da se to isto izreče reduplikacijom ili samo našega ili samo talijanskoga oblika priloga. Uz *ōdma – ōma* (< *odmah*) kao arhaična slobodna varijanta govori se i *dīle*, npr. *dīle me poslušaj!*

Prilog *věć* realizira se ispred suglasnika kao *věj: věj ūn govōri; věj san ti rēka; věj ću jā tō učinīti*. Mjesto toga priloga najčešće se ipak govori stari prilog *jurē*, dakle u liku s otvorenim slogom: *jurē si dōša; cā ste se jurē vrnīli?*

Prilog *zajācē* ('u zavjetrini', 'u prisojū') vjerojatno je (s obzirom na lik i kvantitetu) okamenjen A. sg. neutruma s prijedlogom *v* (**v za-jet-je*).

Primjeri upotrebe: *stāni zajāće dī ne pūše; sēla je zājaće dā je nī zimā*.

Ima znatan broj nepromjenjivih riječi (bez obzira na postanje) koje u rečenici mogu imati i funkciju priloga i funkciju prijedloga, kao što su: *znūtra, zvānka, sprīda, zāda, zgōra, zdōla, prōti, prīja, pōtli* (i *pōsli*) itd. Primjeri za prilošku funkciju: *zvānka je līpa, a znūtra kī znā kakōva je; divōjka se glēda sprīda, a nē zāda; poglēdajte zgōra i zdōla; tī vājka govōriš prōti; vrnī se pōtli, sū nīman vrimēna*.

Primjere za prijedložnu funkciju *v*. kod prijedloga.

2. Prijedlozi

Iako prijedložni likovi zavise od glasovnoga konteksta u izreci, ipak se može predvidjeti i odrediti osnovni, rječnički lik i uvjetovani likovi svakoga prijedloga pojedinačno. Izolirano od fonetskoga (i fonološkoga) prikaza kao oblika glasovnoga ostvarivanja (i funkcije) moguće je govoriti o glasovnom liku prijedloga uzimajući u obzir fonetske promjene za svaki prijedlog posebno. Ovdje se govori samo o najkarakterističnijima.

Prijedlog *z* ('iz') ostvaruje se na više načina: *z, ž, s, š, ø*, a sve se češće zapaža i *iz*. Rječnička je varijanta toga prijedloga *z*. Govori se u neutralnom položaju, ispred vokala i ispred sonornih i zvučnih konsonanata, osim ispred *z* i *ž*. Druge varijante zavise od kvalitete početnoga konsonanta riječi koja se s tim prijedlogom izgovara kao jedna akcenatska i izgovorna cjelina.

Primjeri upotrebe:

1. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *z*: *vrnīla san se z Omīšeñaka; grēn z Glādūše; tō si dōni z Beverinovich; dōšli smo z rib; naši su se vrnīli z grāda, stočī vōdu z buklīje; dōšla je z Marāsovih*.

2. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *ž*, i to ispred palatala *l* i *n*: *vrnī ovčīne ž nīve; cā češ učinīti ž lučice; utočīću ž lūtoga karatēla*.

3. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *s*, i to ispred bezvučnih konsonanata, osim ispred onih koji su navedeni u t. 4. i 5.: *vrācan se s Pōrta; nī lūdi su s Pūnte Bijānke; zvādi rībe s kašēte; utočī pīti s karatēla, zlij tō s pōta.*

4. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *š*, i to ispred *č* i *ć*: *Grēmō š Čūhū. Vrnīli su se š Čorbakōvih.*

5. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *ø*, i to ispred *s*, *z*, *š*, *ž*: *zvādi zdīle (< z zdīle); grēmō Žājnice (< z Žajnice); znemī sīta (< z sīta); grēn Šōrcovih (< z Šorcovih).*

6. Prijedlog se *z* ostvaruje u novijoj alternaciji s likom *iz*. Krajnji se konsonant *-z* od *iz* ostvaruje na gore navedenih pet načina kao i sam prijedlog *z*. Najveća je frekvencija varijante *iz* u slučajevima kakvi su navedeni u t. 5. Time se upravo suzbija gubljenje morfema, tj. nastoji se održati razlikovnost: *zvādi i-zdīle (< iz zdīle); grēmō i-Žājnice (< iz Žajnice). Znemī i-sīta (< iz sīta); grēn i-Šōrcovih (< iz Šorcovih).*

Oblik se *iz* upotrebljava i kad se hoće govoriti »korektnije«. Ta »korektnost« najviše dolazi do izražaja u razgovoru sa strancima i uz nazive stranih zemalja: *dōša san iz Itālije* (uz obično: *z Itālije*). Tako je: *iz Amērike* (uz: *z Amērike*, upravo najčešće: *z Amērik*, arhaičnije: *z Vāmerik*) itd.

Prijedlog se *s* također ostvaruje na više načina, zavisno od početnoga konsonanta iduće riječi. Ti su ostvaraji ovi: *s*, *š*, *z* i *ø*, a sve se češće ostvaruju i *sa*.

Kao osnovni oblik toga prijedloga varijanta se *s* govori ispred vokala i ispred bezvučnih konsonanata, osim ispred onih koji se izuzimaju idućim točkama.

Primjeri upotrebe:

1. Prijedlog se *s* ostvaruje kao *s*: *pōj s Āntūn pō more; s tōbun se ne mōre žīvīti; s kin grēš na rībe?*

I pred riječima koje se počinju sonornim konsonantima običniji je ostvaraj *s* nego *z*: *hōdi s mānun; govorīla sam s Mīrkun; potūka se je s Līnkun; čā ćeš učīnīti s rībami; hōte s nāmin.* Ostvarivanje prijedloga *s* kao *s* vrši se pred sonornim konsonantima *l*, *r*, *m*, *n*, *j*, *v*, ali ne i pred *l*, *n* (v. niže).

2. Prijedlog se *s* ostvaruje kao *š*, i to ispred *l*, *n*, *č* i *ć*: *š nūn se nī šker-cāti; pōj š Lūbicun; mōj Mikūla je pārti u Šibenik š Čičūn; vozī san se š Čūčinun.*

3. Prijedlog se *s* ostvaruje kao *z*, i to ispred zvučnih konsonanata (ne računajući sonorne): *hōdi, sīnko, z Bōgun; brāt z brātun ne govōri; trūpi je z glāvūn u zīd.*

4. Prijedlog se *s* ostvaruje kao *ø*, i to ispred *s*, *z*, *š*, *ž*: *pōša je sīnun na rībe; govorīla san Šīmicun; nāša san se Zermūn; govorīla san Žgēnbun.*

5. Prijedlog se *s* ostvaruje u novijoj alternaciji s likom *sa*. Taj lik osobito dolazi u primjerima s potpunom asimilacijom (u praksi je to redukcija) prijedloga *s s* konsonantima idućih riječi s kojima se taj pri-

jedlog izgovara kao jedna izgovorna jedinica gdje bi ostvaraj prijedloga s bio sveden na \emptyset : *pōša je sa sīnun na rībe; govorīla san sa Šīmicun; nāša san se sa Zērmūn; govorīla san sa Žgēnbun*. Iz ovakvih se primjera upravo ne saznaje je li tu upotrijebljen prijedlog u liku sa ili u reduplikaciji sas, s tim bi se likovima neutralizirao i lik saz. U vezi s tim zanimljive su sveze kao: *sa-zbūre, sa-zjūga, sa-zjāprka, sa-zmōrca* (četiri osnovne strane svijeta odakle pušu četiri glavna vjetra: *būra, jūgo, jāpršni vitar ili dō-nak, zmōrašīni vītar ili tremuntāna / trmuntāna*).²⁷⁹

Kao prefiksi *z-* i *s-* također podliježu glasovnim promjenama, pa se prefiks *z-* može ostvariti kao *s-* i obrnuto tako da se često ne razabire o kojem se prefiksu upravo radi.

Primjeri upotrebe: *zbiti, zgoriti, zbužati, zgūliti*. Ali primjeri kao *zūti (se), zvāditi* imaju prefiks *z-*, a primjeri kao *strniti (noga strne), sājti* i sl. imaju prefiks *s-*.

Prijedlogom *u* i lokativom imenice koja znači kakav vremenski termin označuje se vrijeme koje je u vezi s tim vremenskim terminom: *u Božīcu, u Vēlikoj Gōspī, u Petrōvi, u Uskřsu* (usp. u književnom jeziku: *o Božīcu, o Uskrsu* i sl.).

Neki običniji prijedlozi imaju ovakve oblike: *přko, přma, ūsr* (< *usred*), *pr* (< *pred*),²⁸⁰ *o(d)* (npr. *tī svītī od Abe do Šīla* za razliku od primjera: *o čēsa si tō učini? o drīva*), *po(d)* (npr. *glēdaj dā ne pādeš po stōl* za razliku od primjera: *svītī san pod Abu*) itd. Kao što primjeri pokazuju krajnji konsonant ima samo funkciju vezivanja kao kakav hijat-ski glas. Kad međutim u govornoj jedinici nema uvjeta za hijat, onda se krajnji konsonant u prijedloga i ne ostvaruje, tj. generalizira se oblik koji je uvjetovan položajem. Usp. *ko Rāve* (kod Rave), *spo Mužīnovih* (ispod Mužinovih) prema: *ko Trpułaka* (kod Trpuljaka), *spo Dōminišovih* (ispod Dominišovih). U tome je smislu razumljiv i prijedlog *pu* s genitivom koji je vjerojatno nastao od imenice *put* (postanje od staroga prijedloga *puł – pułi – pułi* ne čini se vjerojatno),²⁸¹ ali se više danas *-t* ne govori niti ispred vokala: *grēn pu Učīcovih; ša je pu svēte Marīje*.²⁸²

Prijedlog *radi* upotrebljava se i u uzročnom i u namjernom značenju. Primjeri upotrebe:

- a) uzročno: *nāši nisū šlī na rībe rādi vītra*.
- b) namjerno: *māti je šlā ū grad rādi prsāda*.

Karakteristična je upotreba prijedloga *bez* u negiranju čega; ta se upotreba oslanja na talijansku sintaksu. Primjeri upotrebe: *šā si ū grad bēz da si mi rēka* (tal. senza dirmi); *da nisī nīšta učini bēz avizāti me* (tal. senza avvisarmi).

²⁷⁹ Usp. o tome više u mojem radu: Podrijetlo naziva Citorij, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 2, 401–410, osobito bilješku br. 24.

²⁸⁰ O izgovoru sonantnoga *r* vidi u poglavlju o tom glasu.

²⁸¹ U ARj. s. v. tumači se i *pu* postanjem od *pułi*.

²⁸² *Pōči (pōjti) pu svēte Marīje* isto je što *umrijeti i biti pokopan na groblju* koje je groblje kod crkve svete Marije u Salima.

Napokon se donosi i nekoliko primjera upotrebe onih nepromjenjivih riječi koje osim funkcije priloga (v. kod priloga) mogu imati i funkciju prijedloga.

Primjeri upotrebe: *ne hōdi zvānka mūlā; vā kozā grē vāvik zāda mēne; čā je znūtra kūće, ne trība dā ie zvānka* (uzrečica); *nō su nāši zdōla Lavdāre; nī te stīd vāvik govorīti prōti mūžu?!; pōtli mīse obēd* (uzrečica).

3. Veznici

Među veznicima mogu u ovoj prigodi biti zanimljivi oni koji se ističu bilo svojim oblikom bilo osobitom upotrebom. Svi drugi problemi u vezi s upotrebom i službom veznika zajednički su općem ustrojstvu hrvatskoga jezika pa se izuzimaju iz ovoga opisa.

Rastavni je veznik *ōli*: *ōli kūpī ōli hōdi čā; kā se grāne lēlaju, ōli je vītra ōli ga je bilo* (izreka).

Veznikom se *ōli* može i počinjati rečenica, osobito kad se nadovezuje na ono što je prije rečeno.

Prvi govornik: *nisān nīšće dōbi*.

Drugi govornik: *ōli tō nīsī znā i prīje*.

U rečenici odgovoru veznik se *ōli* približava značenju uzročnoga veznika *zar*, ali se mjesto rečenice u obliku pitanja isti sadržaj izriče neupitnom rečenicom jer se iz same situacije (iz objektivnih prilika) moglo očekivati da će tvrdnja biti negativna pa i ne treba posebno pitati je li se unaprijed očekivao negativan ishod; važnije je izreći uvjerenje da se jedino takav ishod i mogao očekivati. Ta se nijansa značenja ne bi adekvatno mogla izreći direktnim pitanjem.

Osim suprotnoga veznika *ali* često se govori *ma* iz talijanskoga jezika: *jesī pāmetan, ma nīsī fūrbast*. Talijanskoga je podrijetla i veznik *ānka* (tal. anche): *ma čā ānka i vā māla vakō tūsna grē u skūlu?!* Suprotno je *nānka* (tal. neanche): *nismō čapāli nānka lōge*. Blisko značenje ima i veznik *nānci*: *nisān se nānci sīti na māter*. Svi ovi veznici služe i kao riječi za isticanje. npr. *ānka i tī si dōša*.

Osim oblika uzročnoga veznika *jer* dosta se govori i *jērbo* ili njegova varijanta *jēbo* (s redukcijom -r-), ali se *jērbo* (*jēbo*) osjeća prema *jer* kao arhaizam: *nisān dōša jērbo nisān znā dā ste me zvāli*.

O vezniku *dōkle* bilo je već riječi kod priloga. Treba osobito istaknuti vrlo dobro razlikovanje toga vremenskoga veznika i vremenskoga veznika *ka(d)*. Usp. primjere: *čekaj dōkle (ne) svršin* za razliku od: *ka svršin kopāti, ūnda ćemo zājno obēdvati*.

Kao *dōkle* načinjen je i veznik *pōkle*: *pōkle san zīša s kūle, nisān proštī nānka jedān libar*.

Zbog oblika potrebno je još spomenuti i veznik *jāko* u dopusnom značenju: *jāko san māla, isto san se ōdala*.

I ovaj veznik može poslužiti kao riječ za pojačavanje ili isticanje, približujući se tada značenju imperativnoga *neka*:

Prvi govornik: *Ěvo san dōša!*

Drugi govornik: *Jāko si!*

Navedenom se rečenicom izriče približno značenje: 'Iako si došao, to sada nije više toliko važno'. Eliptičnost je iskaza u rečenici *jāko si!* dopunjena stvarnim kontekstom u kojem je ta rečenica izgovorena.

4. Usklici

Usklici su riječi najraznovrsnijega značenja i podrijetla, a i njihova fonetika i fonologija ne mora biti uvijek u skladu s fonetskim i fonološkim ponašanjem u ostalih riječi. To još uvijek ne znači da se u usklikima iskorištavaju glasovne mogućnosti kojih nema u fonetskom odnosno fonološkom inventaru, ali ti glasovi mogu u usklikima biti drukčije raspoređeni nego u ostalim vrstama riječi. To osobito vrijedi za tip usklika onomatopejskoga podrijetla.

Usklik je bola *jō: jō, čā me bolī glāvā!* Mjesto toga usklika često se govori i usklik talijanskoga podrijetla *ājme* (tal ahimè): *ājme mēni, razbī san glāvu*. Čest je i usklik *ahān* kojim se izriče čuđenje, upozorenje, negodovanje i sl.: *ahān, sā cete dobīti čā vas grē; ahān, razbili ste staklō; ahān ti nīh, čā su se onī divērtili činīti*.

Kao i u drugim govorima, pa i u književnom jeziku, mnogi su usklici onomatopejska podrijetla: *ūš!* (tako se općenito tjeraju domaće životinje, osobito kokoši), *kīc!* (o kozi), *māc!* (o mački), *pī-pī-pī . . .!* (dozivanje kokoši), *sē-sē-sē . . .!* (za pitanje kozlića i janjaca), *nā-nā-nā . . .!* (za vabljenje domaćih životinja), *brrr . . .!* (za vraćanje domaćih životinja), *mūjs!* (za dozivanje mačke), *př-př-přrr . . .!* (vabljenje domaćih životinja da piju), *vā!* ili *čūš* (za tjeranje magarca) itd.

Onomatopejski su usklici i oponašanja prirodnoga zvuka: *tūuu . . .!* (oponašanje brodske sirene), *būn!* (oponašanje topovskoga hica), *pīn!* (oponašanje puščanoga hica), *cīn!* (oponašanje zvuka što se čuje pri prijelomu staklenoga predmeta), *ššš . . .!* (oponašanje puhanja vjetra), *řřř . . .!* (oponašanje zvuka zrakoplovnoga motora), *zzz . . .!* (oponašanje zujanja pčela), *ōp!* (oponašanje zvukom kakva nagla pokreta, obično skoka), *ōpla!* (isto), *kū-ku!* (oponašanje kukavičina oglašivanja), *kukurīku!* (oponašanje oglašivanja pijetla), *bēee . . .!* (oponašanje oglašivanja ovce), *mēee . . .!* (oponašanje oglašivanja koze), *āu-āu . . .!* (oponašanje oglašivanja magarca), *mjāu!* (oponašanje oglašivanja mačke) itd.

Onomatopejskoga su podrijetla i neki ostvaraji glasovnim organima koji ne idu u strogo glasovne kvalitete, a imaju smisloražlikovnu funkciju. To su neka vrsta avulzivnih (mljaskavih) zvukova, o čemu se pitanje govori u poglavlju Izvanjezične izražajne kategorije.

STILSKE OSOBINE

(u svjetlu sintaksnih i semantičkih odnosa)

Uvodna razmatranja

1. Opće napomene o stilu

Naziv stil obuhvaća u sebi najrazličitije pojмене kategorije. Upravo svaka ljudska aktivnost ima svoj stil (književni, športski, graditeljski, odgojni stil). Osobina je stila da pokazuje način kako se vrši ili kako je izvršena ova ili ona ljudska djelatnost pa se stil definira kao »način, metoda rada«,²⁸³

U definiciji stila svake pojedine aktivnosti mora se voditi računa o njezinim specifičnostima. Tako npr. Maretić²⁸⁴ koji govori o problemu pismenoga izricanja ljudske misli, definira stil kao »način pismenog izricanja misli«. U dijalektu, u kojemu se preko dijalekatskoga subjekta obuhvaćaju svi elementi jezičnoga izraza, stil se može definirati kao način pripočavanja predmeta jezičnoga izraza gdje je predmet jezična sadržajnost, a jezični izraz govorna i negovorna izražajna sredstva. Budući da se predmet jezičnoga izraza realizira preko jezičnih subjekata, to i stilske osobine predmeta jezičnoga izraza zavise od subjektivnih faktora, bilo jednoga bilo više subjekata. To je i osnovni razlog za razne diferencijacije u jeziku na grupne pa i individualne »jezike«, upravo »jezične stilove«, već prema tome kojemu i kolikomu društvenomu sloju pripadaju jezični subjekti. Otuda različiti »jezici«: prema mjestu (gradski, periferijski, pokrajinski, seljački), prema zanimanju (administrativni, vojnički, novinarski, poslovni), prema društvenom položaju (aristokratski, pučki, građanski), prema učenosti (učeni, školovani, đački, neškolovani, čobanski, primitivni), prema dobi ili uzrastu (dječji, neizgrađeni, izgrađeni) prema spolu (ženski, muški, muškarački, infantilni), prema etičkim mjerilima (prostački, »kočijaški«, uličarski, vulgarni, kavanski, dotjerani, otmjeni, birani, profinjeni), prema danoj situaciji (svečani, govornički, propovjednički, mitingaški, konferencijski, šatrovački), prema književnoj upotrebi (umjetnički, pjesnički, pripovjedački, prozaički), prema upotrebnoj vrijednosti (razumljiv, nerazumljiv, »majmunski«, »neandertalski«) itd., itd. Prema tako velikom broju specijalnih »jezika« stoji pravo mnoštvo najraznovrsnijih stilskih osobina koje ih pobliže određuju. Ipak je gotovo nemoguće postaviti granicu gdje se svršava jedan, a gdje počinje drugi takav specijalni »jezik«. Šatrovački npr. nastaje u danoj situaciji, a pravi je razlog njegova postanja »nesumnjivo socijalne prirode«,²⁸⁵ ali se on danas specificira gotovo kao »đački jezik«, a po upotrebnoj vrijednosti u odnosu na razgovorni jezik mogao bi se kvalificirati kao »nerazumljiv jezik« jer se sastoji »ili od

²⁸³ Klaić, Rječnik stranih riječi, Zgb. 1951.

²⁸⁴ Gramatika, str. 575.

²⁸⁵ Isp. A. Šoljan – I. Slamnig, O šatrovačkom, Krugovi 1, 1955, str. 83.

potpuno novih riječi ili od postojećih riječi koje se upotrebljavaju u nekom specijalnom značenju». ²⁸⁶ Teško je danas povući oštru liniju i između dijalekta i književnoga jezika jer su općenito utjecaji književnoga jezika na dijalekte toliko snažni (škola, radio, novine, predavanja, administracija, vojska) da se u dijalekte stalno uvlače osobine književnoga jezika, čime se znatno i sve više mijenja fizionomija pojedinih dijalekata. Zato ćemo u tako »pomlađenim« dijalektima naći i takvih stilskih osobina, pa i elemenata nekih specijalnih »jezika«, koji su još do jučer pripadali sferi samo književnoga razgovornoga jezika; takvih osobina ima i u fonetici, i u morfologiji, i u leksiku, i u sintaksi. To je upravo i razlog što se o navedenim specijalnim »jezicima« i ovdje govori jer se njihovi stilski utjecaji susreću i u dugootočkim govorima, iako neće biti moguće da se pojedinačno odrede. Prema tome među stilske osobine dugootočkih govora valja ubrojiti sve što bilo na koji način ima specijalnu primjenu u tim govorima, mada je mnogošta u njima opća jezična svojina našega jezika.

2. *Pristup dijalektološkoj stilistici*

Stilistika zauzima sve važnije mjesto u lingvističkim proučavanjima, ali se pretežno zaustavlja na proučavanju stilskih vrijednosti standardnih jezika. Stilistika u dijalektologiji ostala je nekako po strani lingvističkih istraživanja i tek je u najnovije vrijeme aktualizirana u tolikoj mjeri da se o njoj raspravlja i na dijalektološkim kongresima. ²⁸⁷ Na taj način otvara dijalektologija još jedno, dosad neistraženo svoje područje od kojega se mogu očekivati značajni lingvistički rezultati. Kao što je evoluirala svijest o lingvističkoj važnosti proučavanja dijalekata, tako su evoluirala i shvaćanja o različitoj vrijednosti dijalekatskoga sadržaja; konačno se i dijalekatski sadržaj počeo obuhvaćati metodologijom stilističkoga proučavanja.

Vladajući ukupnošću dijalekatskoga inventara kao jezičnim korpusom za izricanje svojih misaonih sadržaja, dijalekatski je govornik više od govornika koji se služi standardnim jezikom upućen na stilističko iskoristavanje govorne građe. Kako je i dijalekatska građa usustavljena jezičnost, doduše s veoma velikim, ali ipak ograničenim brojem raznovrsnih jedinica kojima se izriče neograničeno mnogo misaonih sadržaja, dolazimo do zaključka da kombinatorika jezičnim sredstvima nadomješta i u dijalektologiji ograničenost sustavno određenoga dijalekatskoga inventara. S toga gledišta stilistički se mogu iskoristiti sva izrazna dijalekatska sredstva; glasovi i naglasak, oblički i tvorbeni inventar, inventar riječi i skupova riječi pa i čitave izreke, tj. sva izrazna sredstva. Zato je stilističko proučavanje u dijalektologiji manje suženo i manje ograničeno

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ Usp. Dr. Helmut Hatzfeld, Questions disputables de la stylistique (referat održan na Prvome međunarodnom kongresu opće dijalektologije 1960. godine u Louvainu i Bruxellesu).

nego analogno stilističko proučavanje u standardnom jeziku, jer u njemu nisu (i ne mogu biti) iskorištena sva sredstva jezičnoga izraza kao u usmenoj riječi spontanoga govornika.

Svaki je dijalekatski sustav funkcionalan i svako proučavanje toga sustava, pa i proučavanje njegova stila, iziskuje određenu sistematičnost. Za svaki govor mogu biti tipične različite stilske osobine, a i one mogu međusobno kvantitativno varirati. Dok jedne imaju široku primjenu u svakidašnjem govoru, druge su vezane za specifične situacije, npr. za određenu vrstu radova, za određeno doba, za određene prilike itd.

Kao što se može koji govor proučavati djelomično (tako da se npr. obradi samo fonetika i fonologija, ili samo morfologija, ili koji drugi dio govornih osobina, čak i samo jedna ili nekoliko izoliranih osobina), tako se i stilistika može ograničiti na proučavanje stilističke vrijednosti samo jedne ili samo nekoliko osobina govornoga stila. Cjelovitost i djelomičnost u stilistici odgovaraju analognim pojmovima u drugim znanstvenim disciplinama. Opću stilističku sliku kojega govora stvaraju mnogobrojne stilske osobine toga govora. Svim stilističkim osobinama nekoga govora odgovara objektivna stvarnost u trenutku govora. Tako shvaćena stilistička obradba govora omogućuje dijalekatskoj stilistici objektivno zaključivanje i time joj osigurava mjesto među empiričkim znanstvenim disciplinama kakva je lingvistika uopće. Prema tome, proučavanje kojega jezika ili dijalekta bez stilističkoga proučavanja u lingvističkom je smislu nepotpuno, parcijalno.

Ovdje se o stilskoj vrijednosti dijalekatske građe govori na temelju oglednih primjera iz čakavskoga narječja kako se realizira u govorima na Dugom otoku kod Zadra.

Primjeri stilističke distribucije

1. *Primjeri za stilističku distribuciju realizacije glasova, naglasaka i dužine*

Da bi se mogla sagledati stilistička vrijednost upotrebe glasova, naglasaka i dužine u dugootočkim govorima, potrebno je i za ovu priliku štogod reći o glasovnom i prozodijskom sustavu tih govora.

Ako iz sustava dugootočkih slogotvornih glasova izuzmemo slogotvorno *r*, koje je izvan korelacije, i suprafonematsku nazalnost \sim , koja se može superponirati bilo kojemu samoglasniku, ostale je oralne samoglasnike zgodno podijeliti na dvije skupine: u prvaj neka budu refleksi historijski kratkih, a u drugoj historijski dugih samoglasnika. Da ne govorimo »prvi« i »drugi«, uvjetno bismo ih mogli nazvati »otvoreni« i »zatvoreni«, jer je većina »otvorenih« doista fonetski otvorenija, sa spuštanjem i centraliziranim položajem jezika u usporedbi sa »zatvorenima.« *K* »otvorenima« se pridružuje i prednjojezično *a*, a *k* »zatvorenima« stražnjojezično *a*. U tekstovnim će se primjerima s tehničkih razloga dijakritični znaci izostaviti s time da *d u g i* naglašeni *i*: *le*: *la*: *lo*: *lu*:

i nenaglašeni *i: e: a: o: u:* samoglasnici znače »zatvorene« *ĩ ě q o y*, a kratki *i e a o u* »otvorene« *ĩ ě q o y*, ako se izrijekom ne određuje drukčije. Tim se načinom bilježenja za ovu priliku postiče bolja uočljivost i sigurnija usporedba između reda »zatvorenih« i »otvorenih« vokala. Kad je kojemu samoglasniku dodana nazalnost, upotrijebit će se znak \sim . Iako se u sustavu otvoreni vokali redovito realiziraju kao kratki, a zatvoreni kao dugi, sama *k r a č i n a* i sama *d u ž i n a* redovito nisu fonološki u opreci.

Akcentatsko-kvantitativni ostvaraji bilježe se u ovoj prilici ovim znakovima:

- /˘/ (brzi akcenat)
- /˘:/ (silazni akcenat)
- // (spori akcenat)
- /'/ (uzlazni akcenat)
- /:/ (nenaglašena dužina)

Bitna je osobina dugootočke kao čakavske akcentuacije s historijskoga gledišta da se u načelu sačuvalo staro mjesto naglaska s prednaglasnim dužinama. Nisu se u sustavu sačuvale zanaglasne dužine. Neutralizirane su i naglasne intonacijske opreke. Kvantitativne se opreke relativno dobro čuvaju.

U dugootočkim se govorima mogu realizirati i »srednji« samoglasnici *i e a o u*, kratki i dugi. To su kombinatorne vokalne varijante – alofoni, koji nastaju neutralizacijom kvantitativnih fonetskih razlika među spomenutim dvama vokalnim sustavima. Mogu se realizirati i naglasci: spori // kao varijanta brzoga (˘) i uzlazni (') i zanaglasna dužina (:) kao varijante silaznoga (˘:). Realizacija se tih samoglasnika, naglaska i dužine uvjetuje osobitim prilikama govorne jedinice i ima izrazitu stilističku vrijednost.

Iznesenu tvrdnju očito dokazuje razlika u naglasku i vokalnoj kvaliteti u ovim dvjema paralelnim rečenicama:²⁸⁸

pq̄p̄ mĩ ję řękq̄ 'Otac mi je rekao'.
papá mi je rëka.

Prva je rečenica obična izjava. Može se nastaviti kojom god novom izjavom što je nameće postojeća situacija. U njoj neko (bilo koje) dijete nešto izjavljuje svom sugovorniku ili sugovornicima. Ništa se posebno ne ističe pa izgovor te rečenice i morfološki, i fonetski, i akcentatski odgovara normama govornoga sistema. Ta je, dakle, rečenica na približno nultom stilističkom stupnju, tj. bez stilske obilježnosti.

²⁸⁸ Zbog usporedbe i uočavanja razlika između dugootočke vokalne fonetike i vokalne fonetike u hrvatskom standardnom jeziku, u ovom se poglavlju obilježavaju fonetske osobitosti dugootočkoga vokalizma.

Situacija je u drugoj rečenici drukčija. Jedan je dječak prerezao u z u 'konop kojim se isteže ribarska mreža'. Ribari su ga oštro ukorili. On je bio jako pogođen ukorom, jer je bilo očito da ribari misle da je to učinio iz prkosa ili nestašluka. On je međutim samo izvršio očev nalog. To ribari nisu znali, a niti su znali zašto je dječakov otac kao vođa ribolova naredio da se u z a prereže. Izgovorom rečenice

papá mi je rèka

– fonetski i prozodijski u izmijenjenu obliku (drukčija je i rečenična intonacija, ali se ona s tehničkih razloga posebno ne bilježi) dječak je na osobit način istakao da je prerezao u z u jer je p a p a rekao, i to upravo n j e m u povjerio. Drugom je, dakle, rečenicom dječak izrazio na afektivni način svoj osobito povjerljiv i intiman odnošaj prema ocu. Specifično stvorena objektivna stvarnost uvjetovala je specifičan način dječakova izražavanja. U spomenutom se primjeru realizirala akcenatskom kvalitetom: akcenat je nosilac stilističke vrijednosti. U vezi s novom akcenatskom kvalitetom došlo je i do kvalitativnih fonetskih promjena u odnosu na vokalnu kvalitetu dugootočkih govora. Stoga se u drugoj rečenici bilježe samoglasnici »srednjim« samoglasnicima, kako se bilježe u standardnom jeziku, jer im približno glasovno i odgovaraju.

Slično je i u primjerima koji se dalje donose, tj. gdje je zabilježena štokavska akcenatska kvaliteta, tamo se i samoglasnici bilježe štokavskim, »srednjim« znakovima. Jedino se u idućim primjerima više ne opisuju specifično stvorena situacija koja je izazvala promjenu akcenatske i u vezi s njome vokalne kvalitete. Dovoljno je da se ona zamisli.

nemò:j ga trùpiti sa silaznim akcentom,

nemó:j ga trùpiti s uzlaznim akcentom.

Prva je rečenica obična zabrana, a u drugoj se uza zabranu ističe želja koja uključuje i lice, baš *njega, ga*. Vezana je i uz vizualnu predodžbu, tj. radnja treba da se upravo dogodi. I ovdje se dakle ističe stav govornika prema sugovorniku, a taj je stav afektivan.

Slično je:

da ní:si (npr. to učinio što je upravo trebalo da učiniš) za razliku od *da nì:sj* (npr. *dòšq ne bjš njšče dðbi*) 'Da nisi došao, ne bi ništa dobio'.

I tu se akcenatskom kvalitetom izriče osobita akcenatska stvarnost pa i tu akcenat (uzlazni) ima stilističku vrijednost.

Uz pojavu štokavskih (trebalo bi zapravo reći »štokavoidnih«) akcenata specifično stvorena objektivna stvarnost može uvjetovati i pojavu dužine iza akcenta, koja također ima stilističku vrijednost. Tako se npr. može ostvariti

ná bela:jka

'dozivanje ovaca koje se tako zovu'

ná vrbo:ška

s dužinom iza akcenta. Takvim se načinom izražavanja (dozivanje ovaca) izriče specifičan odnošaj između pastira i ovce ili ovaca, a on je nekako intiman, poput ljudskoga. Taj je promijenjeni odnošaj izazvao promjenu običnoga načina izricanja naziva ovaca *bělâ:jka, vr̀bò:škq* (sa silaznim akcentom). Promjena se sastoji u tome da se upravo ništa posebno ne ističe (odnosno sve se podjednako ističe) pa je u tim primjerima naglasak (spori) samo varijanta nenaglašenosti; on samo signalizira početak riječi, odnosno akcenatske jedinice. S obzirom na takvu kvalitetu naglasaka akcenatska je silina i visina podijeljena na dva ili na sve slogove, a duga se kvantiteta i dalje zadržala kao varijanta silaznoga naglasaka. Kao što se zna, »dvosložnost« je bitna oznaka štokavskih uzlaznih akcenata pa se i ovdje u sličnim prilikama bilježe štokavski akcenti i dužina. S pojavom štokavskih uzlaznih akcenata i dužine iza akcenta usko je vezana i promjena vokalne kvalitete pod tim akcentima i poslije njih. Mjesto izgovora *bělâ:jka, vr̀bò:škq* (s otvorenim i zatvorenim vokalima koji su u fonetskom sustavu dugootočkih govora) u primjerima:

ná bela:jka

ná vrbo:ška

(kad se izgovore s opisanom afektivnom mocijom) i vokali su izgovoreni »srednjim« vokalima, približno kao u standardnom jeziku, pa se i bilježe kao u standardnom jeziku.

Na ograničenom je broju primjera kao stilističko sredstvo prikazana promjena vokalne i akcenatsko-kvantitativne kvalitete. Stilističku vrijednost može imati i zamjena dugoga naglasaka kratkim, uzlaznoga silaznim i obrnuto ili promjena mjesta naglasaka, zamjena samoglasnika jednoga sustava samoglasnikom drugoga sustava itd. Na isti se način može zapaziti i stilistička upotreba konsonantskih fonema i njihovih varijanta (alofona). Iz ovoga prikaza postaje očito da posao dijalektologa nije završen opisom fonetskoga stanja i utvrđivanja fonološkoga i akcenatsko-kvantitativnoga sustava kojega govora, nego da se u govoru mora istraživati i stilistička upotreba pojedinih govornih osobina. Tek se tako mogu razumjeti mnogobrojne, s historijskoga gledišta nesustavne pojave u govoru koje zapaža svaki terenski istraživač.

2. Primjeri za stilističku razdiobu realizacija morfema

U dugootočkim je govorima običan nastavak u vokativu jednine muškoga roda morfem *-e*, a tek izuzetno morfem *-u* (iza palatala, kao i u hrvatskom standardnom jeziku). Zamjena jednoga vokativnoga morfema drugim uvijek ima stilističku vrijednost. Kad se npr. želi osobito naglasiti valjanost i važnost kojega dječaka, tada se i njemu kaže *čòvì:k* kao i odrasleme, ali se u vokativu obično upotrijebi manje običan, samim time i afektivniji oblik *čòvikù* (nastavak *-u*), a ne *čòviče* (nastavak *-e*), npr.

hòdi vàmò lì:pi mò:j čòvikù.

Kao što je *čoviku* mjesto *čoviče*, isto tako može biti *gospoda:rù* mjesto *gospoda:rè*, *měštru* mjesto *měštre*, *ribaru* mjesto *ribare*, *teža:kù* mjesto *težačè* itd. U svim je tim primjerima zamjena morfema *-e* morfemom *-u* uvjetovana stilskim razlozima i kao takva ima stilističku vrijednost.

U ženskom je rodu običan vokativni nastavak *-o*: *ženò*, *sestrò* pa i *ženico*, *sestrico*. Kad se međutim želi pohvaliti koja djevojčica pa se nastoji po vrijednosti i valjanosti podići do odrasle žene, onda se i njoj govore isti nazivi kao i ženi, ali se u vokativu najčešće upotrijebe isti nastavci kakvi su u nominativu, tj. *-a*, a ne *-o*. Time se izriče naročita prisnost koja se ne bi postigla uporabom svakidašnjega, konvencionalnoga oblika vokativa:

li:pa mojà domačica, ti: si menì svè ure:dila

ti: ženica mojà, ma časi bàš svè pomèla

U srednjem je rodu obično vokativni oblik kakav je i nominativni (tj. svršava se na *-o* ili *-e*) pa nema formalne mogućnosti za slične stilističke uporabe vokativa, ali se takve mogućnosti stvaraju na drugi način. Obično se od imenica srednjega roda prave deminutivi nastavkom *-iće*: *seliće*, *jà:jíće*, *mli:kiće*, *ðkiće*, *ùhiće*. Kad se takvi deminutivi govore u vezi s kakvim djetetom, najčešće u namjeri da mu se tepa, da se odobrovolji, da se stekne njegova naklonost, tj. kad mu se iz bilo kojih razloga želi istaknuti vrijednost i važnost, onda se u govoru pri spominjanju govornih i sličnih deminutiva često zamjenjuje vokativni završetak *-e* završetkom *-o*: *seliço*, *jà:jíço*, *mli:kiço*, *ðkiço*, *ùhiço*:

ćeš li:pi mò:j popiti vò mli:kiço

hòdi ðkiço mojè hòdi ti: tvojà:j màteri

di mi te boli: ùhiço

kò: li:po seliço je vidi nà:š mà:li

dàcu jà: tebi jenò jà:jíço.

Takve tvorbe imaju veoma naglašenu afektivnu vrijednost i služe kao stilističko sredstvo.

Nastavci se glagolskih oblika također mogu upotrijebiti kao stilističko sredstvo. U dugootočkim je govorima normalno da je glagolski pridjev radni u muškom rodu bez nastavka *-l*. Kad se npr. kaže

vràk te òdni,

to je normalan oblik. Ako objektivna stvarnost zahtijeva ekspresivniji izraz, onda se upotrijebi duži, ekspresivniji oblik glagolskoga pridjeva radnoga

vràk te odnèsa.

Želi li se izraz ublažiti, upotrijebit će se tuđi, manje poznat, eufemistički oblik glagolskoga pridjeva radnoga

vrāk te odnija.

No i takav se eufemistički izričaj može potencirati na taj način da se glagolski pridjev radni reduplicira

vrāk te òdnija dà te òdnija.

Efekat je još jači ako se redupliciraju prve dvije varijante s poznatijim, domaćim oblikom glagolskoga pridjeva radnoga

*vrāk te òdni dà te òdni
vrāk te odnèsa dà te odnèsa.*

Glagoli se mogu i drukčije rabiti kao stilističko sredstvo. Tako npr. »proširenjem infiksom glagoli dobivaju iterativno-razvlačno, augmentativno-karikaturno ili deminutivno-posprдно značenje«:²⁸⁹ *hùškati, liskati, bàckati, rosuľati, kùckati.*

*ne bi ũ: tò bi: učini: àli ga je nahùškala ženà
čà liskaš toliko tà:j pijà:t
nika mi tà ženà ne dà: mì:ra nògo me vàvik bàcka
pòčelo je rosuľati
tà dicà ćeju me skùšumàti, ma ùvik kùckaju ùvik batarèlu činù:.*

Posebna je vrsta onih deminutivnih glagola koji imaju pravo deminutivno značenje i upotrebljavaju se u vezi s dječjim radnjama ili radnjama koje se uzimaju kao dječje. Obično nastaju tako da se na imperativ kao osnovu dodaje infinitivni nastavak *-ti*. Kad je jednom stvoren takav tip glagola (npr. *tùciti* prema *tù-ći*, imper. *tu:ći*), onda se analogno stvaraju i drugi deminutivni glagoli s tim nastavkom, čak i od onomatopejskih osnova. Deminutivni se glagoli često iskorištavaju kao eufemizmi umjesto odgovarajućih glagola potpuna značenja. Kad se međutim ti glagoli upotrijebe u pravom deminutivnom značenju, a ne kao zamjena za depreciativne glagole, onda i nemaju eufemističko obilježje, jer često deminutivnost sama po sebi isključuje depreciaciju. Najobičniji su deminutivni glagoli: *griziti, bùšiti, pàpati, trùpiti, kàkiti, pì:šiti, sè:riti, pè:riti, čàpiti, nùmiti, zòviti* i dr. Karakteristično je za sve te glagole da imaju akcenat na prvom slogu, i to ili (´) ili (´:), tj. nastalo je ujednačenje po tipu *kùckati*. Pošto je stvoren glagolski tip, mogu takvi glagoli dobivati i prefikse, mogu mijenjati i vid i uopće se dalje razvijati poput svih ostalih glagola, stvarajući sve nove i nove forme, npr. *griziti, ugriziti, ugrizivati*. Akcenat je postojan.

²⁸⁹ Petar Skok, *O sufiksima -isati, -irati i -orati*, Jezik, 2, 1955/56, 48–51.

Kao što se vidi, deminutivnost je u glagola dosta obilata, ali nije slučajna ili samovoljna, nego je motivirana društvenim razlozima i ima određenu društvenu funkciju koja se, kao što se pokazalo, svodi na eufemizme i na uporabu za oznaku dječjih radnji, dakle s naglašenom stilističkom mocijom.

Ovdje je prikazana stilistička uporaba samo nekih morfoloških oblika i samo nekih nastavaka za tvorbu riječi. Htjelo se samo upozoriti da osim problema utvrđivanja morfološkoga stanja u kojem govoru postoji i problem utvrđivanja mnogoznačnosti uporabe morfoloških oblika, da pojedine morfološke kategorije mogu imati više alomorfnih modifikacija i da svaka od njih može imati drukčiju stilističku vrijednost.

3. Primjeri za stilističku razdiobu riječi, skupova riječi i čitave rečenice

U različitim situacijama riječ može poprimiti različita značenja koja u odnosu na njezino osnovno značenje imaju stilističku, afektivnu vrijednost. U dugootočkim je govorima česta uporaba augmentativa, osobito s pejorativnim i deprecijativnim značenjima. No osim takve uporabe, njima se mogu postići i mnoge druge stilističke kvalitete. Značenje se razabire iz konteksta čitave rečenice. Tako npr. riječ *glavina* (s augmentativnim sufiksom *-ina*) znači 'velika glava', ali može značiti i 'usanje' (tj. specijalno preparirana koža goveđe glave koja se upotrebljava za poplate na domaćoj obući). Množinski oblik *glavine* mogu biti 'riblji otpaci uopće', a ne samo 'riblje glave'. Analogno iznesenim primjerima *jušina* i *vodina* nisu samo augmentativi s pejorativnom mocijom prema osnovnim riječima *ju:hà*, *vodà*, nego u određenom kontekstu znače 'stočni napoj'.

Katkada se značenje diferencira uporabom različitih sufiksa za augmentaciju. Npr. riječ *smò:kva* ima augmentativne likove *smokvìna* i *smokvetìna*, no dok prvi od njih uglavnom ima pravo augmentativno značenje, drugi ima i izrazito pejorativno obilježje pa prvenstveno znači 'pokvarena, trula smokva'. U tom diferenciranju i jest njihova stilistička i osobito semantička vrijednost.

Kao stilističko sredstvo može poslužiti i dopuna izraza tzv. podštapalicama. Svrha im je da proširenjem, razvlačenjem, sjeckanjem govorne cjeline oslabe njezinu afektivnu vrijednost. Najobičnije su leksičke podštapalice razne nepromjenljive riječi, tj. riječi koje i inače služe kao dopuna uz druge riječi. Između ostalih takve su podštapalice: *ūdè // undè* 'ondje', *ūdà // undà* 'onda', *totè 'tu', ovò, onò, ononìko* i dr.

vo lèto smo svàki ūdè ćapàli pà:r ìlad-dinari
sì: mi je totè slàbo pròša u skùli, àli nì: bes pàmeti
rèka si mi onò dà si nabàvi šò:ldi.

U tim rečenicama riječ *ūdè*, *totè*, *onò* nisu u svojem pravom značenju (priloga, odnosno pokazne zamjenice), nego im je prava svrha da se njima ublaži efekat izgovorenih rečenica.

Leksičke se podštapalice mogu upotrijebiti i u obrnutom smislu: da povežu odijeljene, nedovoljno poznate elemente određene jezične stvarnosti u sadržajnu cjelinu, a da se pri tome govorni izražajni elementi ne odvajaju većim pauzama, tj. da se postigne što povoljniji efekat. Za takvo je izražavanje karakteristična reduplikacija ili višestruko ponavljanje koje riječi, osobito veznika i prijedloga *kod, u, da* i drugih:

*trèfili smo se kòd kòd kòd kod ò:grade
nà:š otà:c je pòšo ù ù u tršje
rè:kla mi je màti dà dà da za và:s ni: nišće ku:pìla.*

Usp. takav način učenikoga izražavanja kad slabo poznaju školsku lekciju pa pri odgovaranju kao da mucaju.

Sličnu stilističku vrijednost ima i dodavanje ili umetanje u rečenicu skupova riječi (sintagma) pa i cijele rečenice koja je izvan smisla temeljne rečenice:

*nì: čovì:k, bì: je niki rèka, od gòzja da mòre svè podnì:ti
vò ti je, čà se rečè:., kanà:ta
nì: mene stalo, čà ću ti povi:ti, ni do nìhovich trojätrov ni do nìhove
mùžike
hodila sã, bòže mi pròsti, vàvik po pù:tu, a isto sã se zgubìla.*

Kao što je već rečeno, u svim se tim primjerima ide za tim da se stvarnost prikaže povoljnijom za čovjeka.

Bez takva promatranja uporabe riječi, skupova riječi pa i čitave rečenice ne bi se pravo moglo odrediti njihovo pravo značenje. Značenje riječi određuje njihova funkcija u rečenici, a značenje rečenice čitav govorni kontekst. Može se, dakle, kazati da semantička vrijednost riječi nije nipošto statička. Njezino se konvencionalno značenje često modificira, pa i sasvim mijenja. Time se ipak ne narušava govorna suvislost. U stvarnom se kontekstu uvijek sadrži dovoljno jezične zalihosti da se razumije njezino modificirano značenje. Na taj se način konvencionalno značenje riječi smjenjuje kojim stilističkim, a ovo može dugotrajnom uporabom u određenom kontekstu uvjetovati novo konvencionalno značenje. Tako se može reći da se sustavnost i nesustavnost stalno dopunjavaju. To se potvrđuje usporedbom historijskoga i sadašnjega značenja mnogih riječi.

4. Primjeri za stilističko nadomještanje neglasovnih izraznih sredstava glasovnima i obratno

U dijalektu se, osobito u neposrednu općenju često iskorištavaju kao izrazno sredstvo i različiti neglasovni (nezvukovni) elementi.

Pokazati npr. kome lakat, osobito ako se još po njemu udari pešću ruke, izraz je preziranja pa prema tome i uvreda onome kome se pokazuje. Smisao je dakle i te kako jasan, iako su potpuno izostala govor-

na izražajna sredstva. Sličan učinak ima i pokazivanje rogova. Rogovi se pokazuju tako da se na ruci saviju prsti palac, srednjak i prstenjak, a kažiprst i mali prst ispruženi čine rogove.²⁹⁰ Tome je slično i udaranje po stražnjici prema onome koga se prezire, odnosno vrijeđa. Sve su to veoma česti načini izricanja deprecijativnoga sadržaja negovornim izražajnim sredstvima. No razvoj je i tu išao još dalje. Pokret (tj. negovorno izražajno sredstvo) može biti popraćen govorom, ali pokret može i potpuno izostati. Tako se npr. mjesto pokreta ruke kojim se pokazuje *lakat* može samo reći *èvo ti gi:b* ili *nà ti gi:b* ili samo *gi:b* (razumije se gib, tj. pregib ruke u laktu). Tako se kaže *èvo ti ròzi* ili *nà ti ròzi* ili samo *ròzi*, čak i *òčeš ròzi*. Jednako je tako *èvo ti guzìcu* ili *nà ti guzìcu* ili samo *guzìcu*. To je dakle obrnuto nego u primitivaca. U njih je uvijek primaran pokret. U gornjim su međutim primjerima riječi poprimile sve izražajne kvalitete pokreta. Govor riječima zamjenjuje govor pokretima, a to je trajna značajka ljudskoga razvitka i napretka.

Mimikom i gestama mogu se realizirati i drukčiji jezični sadržaji: dozivanje (mahanjem kažiprstom ili čitavom rukom od naprijed prema sebi), zabrana (mahanjem kažiprstom ili čitavom rukom u lijevo i desno), negiranje (mahanje glavom u lijevo i desno), potvrđivanje (mahanjem glavom gore i dolje), stišavanje buke (stavljanjem kažiprsta na usne) itd. Takav se način izricanja jezičnoga sadržaja mnogo primjenjuje. Gotovo uvijek djeluje ekspresivnije nego odgovarajuća glasovna sredstva. Uvjetuje ga određena stvarnost, a odnos je govornika prema toj stvarnosti uvijek afektivan. Iako je takav način izražavanja većinom unaprijed sadržajno određen, konvencionalan za dijalekatski jedinstven skup ljudi, stilistička mu je vrijednost naročito u tome što je ipak izuzetan, povremen, afektivan, a ne običan način izražavanja. To je dakle jedna od mogućih izraznih modifikacija određenoga jezičnoga sadržaja, ali u posebnim uvjetima.

Stvarni je kontekst obično unaprijed objektivno određen, on je stalno prisutan faktor u jezičnoj stvarnosti bez obzira na koji se način ona ostvaruje i koliko je individualizirana. Vrijednost je stvarnoga konteksta kao neglasovnoga izražajnoga sredstva naročito u tome što stvara »rječnički kratak izraz«, tj. ostvaruje ono »što riječi nisu izrazile«²⁹¹ ili nisu do kraja izrazile.

Kad se što zapali ili gori, povikom *ogà:n* i pokazivanjem na zapaljeni objekat glasovno je izgovorena samo jedna riječ, a sadržajno se dobiva smisao čitave rečenice. 'Zapalila se kuća', npr. Vizualna predodžba dopunjava ono »što riječi nisu izrazile«. Slično je kad npr. tko koga poziva da mu priđe pa dozivani, pošto dođe, reče *èvo*. Tu je riječ »evo« samo upozorenje (ima funkciju usklične riječi), a smisao je 'Došao sam'. Takvo se značenje razabira iz stvarnoga konteksta, tj. stvarne prisutnosti dozivane osobe. Stvarni kontekst može i posve isključiti glasovno sredstvo, on može i samostalno sadržavati punu, cjelovitu obavijest.

²⁹⁰ O rogu usp. prinos Marijana Stojkovića, *Zbornik za narodni život i običaje*, 29.

²⁹¹ Guberina, *Zvuk*, str. 64.

Dijalekatski teren veoma obiluje takvim i sličnim modifikacijama jezičnoga sadržaja. Nije na odmet napomenuti da se neglasovna izražajna sredstva na dijalekatskom terenu veoma često iskorištavaju za prikazivanje ili karikiranje karakternih ili fizičkih osobina, osobito nedostataka koje osobe (npr. snobovsko, servilno, prepotentno ili bahato držanje, šepanje i sl.) pri čemu su i te kako jezično sadržajna, razumljiva. U njihovom izboru ili čestoti može biti i većih razlika između dijalekatskih (i jezičnih) terena. Stoga na svakom terenu treba tražiti ono što je karakteristično za taj teren, jer, kao što se pokazalo, izbor i količina takvih elemenata utječu i na način glasovnoga izražavanja. U tome se ogleda povezanost svih izražajnih sredstava. Pri tome je stvarni kontekst (sam ili zajedno s glasovnim izražajnim sredstvima) poput mimike i gesta samo jedna od mogućih izraznih modifikacija jezičnoga sadržaja. Kao mogući modifikator jezičnoga sadržaja, stvarni je kontekst stilističko sredstvo.

Posebna stilistička primjena jezičnih sredstava

1. *Infinitiv u službi imenice*

Ispitujući govor na Dugom otoku, zapazio sam da se veoma često upotrebljavaju infinitivi *piti* i *jesti* (jesti) mjesto imenica *piće* i *ice* ili njima sličnih. Odmah toj pojavi i nisam posvetio posebnu pažnju smatrajući u početku da je to obična leksička zamjena. No kad sam čuo i takve primjere u kojima uz infinitiv dolaze prijedlozi kao pokazatelji padežnoga odnosa, kad su, štoviše, uz takav infinitiv izgovoreni atributi, i u nominativu i u kosim padežima kao uza svaku drugu imenicu, i kad su, napokon, uz takve infinitive upotrijebljeni determinativni članovi, bilo je jasno da se u ispitivanim govorima neki infinitivi upotrebljavaju kao da su imenice. Zapazivši tu pojavu, nastojao sam je protumačiti i porediti sa stanjem u ostalim našim govorima i u književnom jeziku.

U dijalekatskim se radovima dosta govori o infinitivu, donose se mnogi primjeri (zbog akcenatskih, fonetskih ili morfoloških razloga), ali slične potvrde za primjenu infinitiva kao imenice nisam našao u dijalekatskoj literaturi.

Naše se suvremene normative gramatike književnoga jezika dosta bave sintaktičkom upotrebom infinitiva, pa u njima ima govora i o imeničkoj upotrebi infinitiva. U zagrebačkoj se Brabec-Hraste-Živkovićevoj gramatici (III. izdanje) kaže: »Infinitiv služi kao dopuna imenicama, glagolima, pridjevima« (str. 93.), a »kada dva ili više infinitiva imaju funkciju subjekta, obično ih s ostalim dijelom rečenice vežemo rječju to« (str. 235: *Učiti, naoružati se čvrstim znanjem – to je prava i najveća dužnost svakoga našeg omladinca i omladinke.*). U beogradskoj se Stevanovićevoj gramatici (II. izdanje) kaže da se infinitivom samo označuje »o kojoj radnji je reč« (str. 429.). Po tome, »infinitiv je glagolski oblik koji samo imenuje glagolsku radnju«, a »kao ime glagolske radnje

infinitiv se upotrebljava u službi subjekta« (str. 431.) kao i svako drugo ime. Da »infinitiv može da bude subjekat«, potvrđuje se i u Maretićevoj gramatici (II. izdanje, str. 562.) i u svim drugim starijim i novijim gramatikama. Iz ovoga kratkoga pregleda upotrebe infinitiva u službi imenice vidi se da postoji jednodušno mišljenje o takvoj funkciji infinitiva. A ta je funkcija (pored ostalih koje infinitiv može imati) upotreba infinitiva kao imenice ili mjesto imenice. Prvu određuju sintaktički elementi, a druga je obična leksička zamjena. (Ispor. za drugu funkciju primjer: *Dobroga je pastira ovce strići, a ne derati*, mjesto: *Dobroga je pastira striženje ovaca, a ne deranje*.)

Kao ime glagolske radnje jedino infinitiv (uza supin) između glagolskih oblika može biti subjekt (i objekt) rečenice. Iz istoga razloga infinitiv npr. u romanskim jezicima može poslužiti kao imenica ako se upotrijebi s determinativnim članom kao i svaka druga imenica (Ispor. talijanske primjere: *il bere* = piće, *il mangiare* = jelo). To je dakle opća pojava, koja ima svoje mjesto i u našem jeziku. Svoje podrijetlo vjerojatno vuče još od prajezika. O tome A. Belić kaže: »Infinitiv predstavlja u slovenskom prajeziku skamenjeni oblik dativa glagolske imenice na -tb«, a »u starim epohama indoevropskih jezika čuvali su se i drugi padeži ove glagolske imenice«. ²⁹² Dalje kaže A. Belić: »Istina je da se katkada one glagolske imenice od kojih su infinitivi postali čuvaju i u nominativu jednine npr. u staroindiskom *pīti-s* 'pijenje vode' u množ. *pītáyas* 'piće' ali . . . u tim oblicima te su riječi ili glagolske ili predmetne imenice (pijenje, piće), a ne infinitivi.« ²⁹³ U našem se jeziku zadržava oblik infinitiva, ali sa značenjem imenice. U primjerima iz književnoga jezika razabira se samo značenje glagolske imenice. T. Maretić i to značenje u nekim primjerima (Ispor.: *Htjeti imam u sebi, ali činiti dobro ne nalazim*.) pripisuje utjecaju staroslavenskoga jezika, jer da je tu »Vuk zacijelo uzeo infinitiv držeći se crkvenoslavenskog teksta« (str. 563). Bilo bi stoga zanimljivo ispitati u govoru Karadžićeva kraja je li to književni utjecaj ili narodna govorna osobina. Može se barem pretpostaviti da je Vuk i onakvu upotrebu infinitiva mogao čuti u narodnim govorima i da ju je kao narodnu govornu osobinu, bilo svjesno bilo intuitivno, upotrijebio u tekstu prijevoda Svetoga pisma, odakle je potvrđena (Rimlj. 7, 18). Tome ne proturiječe primjeri iz dugootočkih govora. Oni potvrđuju da takva upotreba infinitiva u narodnim govorima doista postoji. Štoviše, u dugootočkim govorima, za razliku od književnoga jezika, infinitiv može dobiti ne samo značenje glagolske imenice nego i pravo (potpuno) značenje predmetne imenice. U nekim primjerima može imati i oba ta značenja. Upotreba infinitiva kao glagolske imenice evidentna je iz primjera u književnom jeziku, pa se iz dugootočkih govora donose potvrde samo za potvrdu infinitiva kao predmetne imenice.

²⁹² O jez. prirodi i jez. razvitku, str. 293.

²⁹³ Ibidem.

I. Infinitiv *piti*

Pöpili su pöt pìti. Däj mi žmùl pìti. Mojä ženà i jà trìbamo svàki na dän dvì litre pìti. Ot pìti ga glāvà bolì. Tò pìti ti je lùto. Pöpi sam mălo pìti, pà me je glāvà zabolìla.

II. Infinitiv *isti*

Kršćàne mōji, skunšumà je u lâmp od òka dvâ kìla ìsti. Dìco mōja, kî će vas hrānìti; tìlo bi van se svàkomu na dän (nà dan) dvâ kìla ìsti, a dòkle ću jà tò stvorìti. Čà je vèle vèle toliko ìsti ne bì pojì ni bōja. Jò, sèstro mōja, tìlo bi in se svàkomu brìme ìsti; i tovàra biju pojìli dā in ga je dāti.

Zanimljivo je pritom da infinitiv *piti* kao predmetna imenica ne označuje bilo koje piće, nego se čestom situacijom njegovo značenje ograničilo samo na *vino*, specijaliziralo se. Takvo je značenje u svim gornjim primjerima, a ono se potvrđuje još i ovima:

Utočì pìti! (Objašnjenje: Obično se toči *vīnō*, a ne *vodā*. Voda se grabi iz *guštérne*, odnosno iz *kablā*. Ako se ipak stavi u *butìlu* pa se iz nje toči, reče se: *Utočì vodē!* a ne: *Utočì pìti!*).

Jesì utočì pìti? (Objašnjenje slično predašnjem.)

Vògodišće ìmamo mălo pìti (tj. malo *vina*, jer je bila suša i bolest je poharala *grōzje*).

Dōnila san van mălo pìti (rekla je žena mjesnom župniku donijevši mu *vino* za *pogrēbicu*).

Vògodišće nì pìti. Jā nē znan kakò ćete se pasāti bēž néga (svakako bez *vina*, a ne bez *vode*).

Vògodišće nì dobrōga pìti (tj. nema *dobrōga vinā*, jer se na *grōzju* pojavila bolest i nije dobro sazrelo pa se glavčina *vina* pretvorila u *mūfu*).

Dodajmo još i ove primjere u kojima su zajedno infinitivi *piti* i *isti* u značenju predmetne imenice:

Dì nì pìti i ìsti, čūrma nì zadovōljna (tj. gdje nedostaje *vina* i *hrane* . . .).

Bes pìti i ìsti ne grēn ti na žrnātu (tj. bez *vina* i *hrane* . . .; šire značenje: ako mi toga dana ne osiguraš *hranu* i *vino* . . .).

Bez posebnih objašnjenja što se upravo kojom rečenicom željelo reći u nekim bi se primjerima infinitiv mogao shvatiti kao glagolska imenica. To osobito vrijedi za posljednji primjer. Da li u njemu ono *piti* i *isti* znači *pijenje* i *jedenje* ili *piće* i *jelo* (*piće* – *pīcē* i *īcē* – *īcē*), može se odrediti samo poznavajući i situaciju u kojoj je ta izreka bila upotrijebljena.

Budući da je infinitiv indeklinabilan a služi kao imenica, njegovu imeničku službu nužno određuju razna sintaktička sredstva:

I. Infinitivu prijanja determinativni član u obliku pokazne zamjenice (*ovo, to, ono*). Ispor. primjer: *Tò pìti ti je lùto.*). Determinativni član

pokazuje da je kongruencija uz infinitiv u službi imenice u srednjem rodu, kao što je i u književnom jeziku. (Ispor. primjere: *Plivati je ugodno. Raditi je korisno.*)

2. Uz infinitiv dolaze razni prijedlozi koji određuju njegov padežni odnos prema drugim riječima u rečenici. (Ispor. primjer: *Ot piti ga glāvā boli.*)

3. Imeničku službu infinitiva potvrđuju imenice koje označuju mjeru i uz koje obično stoji objekat u genitivu (Ispor. primjer: *Dāj mi žmūl pīti.*)

4. Imeničku službu infinitiva nadalje potvrđuje zanijekani glagol uz koji također treba da stoji objekat u genitivu. (Ispor. primjer: *Vōgodišće nī dobrōga pīti.*)

5. Napokon, to osobito uvjerljivo potvrđuje atribut uz infinitiv. (Ispor. primjer: *Vōgodišće nī dobrōga pīti.*)

Između infinitiva *piti* i *isti* prvenstvo u službi predmetne imenice treba dati infinitivu *piti*. To se osobito potvrđuje njegovom leksikalizacijom u značenju *vino*. Infinitiv *isti*, naprotiv, nije se mogao leksikalizirati na isti način kao i *piti* jer njegova upotreba nije bila uvjetovana tako čestim jedenjem iste hrane, kao što je u glagola *piti* bila uvjetovana stalnim pijenjem istoga pića – *vina*. Zato se leksikalizacija infinitiva *isti* izvršila samo po analogiji jednako česte (ili približno jednako česte) upotrebe toga infinitiva kao i infinitiva *piti* u službi predmetne imenice, a ne po analogiji odgovarajuće specifikacije predmeta (tj. određene vrste hrane).

Kad su se stala naporedo za isti predmet (*vino*) upotrebljavati dva različita naziva (*vīnō* i *pīti*), moglo je doći i došlo je do stanovitoga razgraničenja u njihovoj upotrebi. Tako je naziv *vīnō* pretežno zadržao opće značenje riječi (*piće koje se kao sok iscijedi iz grožđa u kojemu se nakon vrenja stvara alkohol*), a sadržaj se lika *pīti* uglavnom upotrebljava s emotivnim prizvukom, i to uvijek meliorativnim. Ako se kad izriče pejorativna mocija, nju zadržava lik *vīnō*, odnosno njegove izvedenice: *vinīno* i *vinūрино*. Zato se osobito gostu, strancu, ženi ili kojoj viđenijoj osobi radije kaže: »*Očete pīti?*« nego: »*Očete vīnā?*«. Pri tom je za stilsku karakterizaciju govora važno i to, da se u takvoj prilici radije upotrebljava oblik molbe nego zapovijedi. Obično se neće reći: »*Nā vam pīti!*« »*Vazmīte pīti!*« ili koji drugi oblik zapovijedi.

Ovdje je ukratko prikazana sintaktična upotreba infinitiva kao predmetne imenice u dugootočkim govorima. Zanimljivo bi bilo utvrditi ima li koji infinitiv u službi predmetne imenice i u kojem drugom našem govoru i po čemu se sve razlikuje od nje.

2. Metafore kao stilska osobina

1. Metaforički je način izražavanja općejezični fenomen; poznat je i u najstarijim sačuvanim tekstovima (usp. npr. jezik Biblije), običan je i u najbiranijem književnom jeziku (usp. osobito jezik diplomacije), a

prisutan je i u najspontanijem jezičnom priopćavanju (u dijalektima i mjesnim govorima, u raznim profesionalnim i staleškim idiomima, u slengovima itd.).

Proučavajući dugootočke čakavske govore stalno sam slušao metaforički način izražavanja, i to u tolikoj mjeri da u svojem istraživanju nisam mogao ni zaobići ni zanemariti tu pojavu koja u govornom kompleksu ima tako važnu komunikativnu, samim time i diferencijativnu funkciju. A ta je funkcija u prvom redu stilistička. Ovdje donosim neke stilske upotrebe jezične građe u dugootočkim govorima.

Na spomenutom je terenu za stilsku upotrebu riječi osobito karakteristična obilna upotreba naziva životinjskih dijelova tijela mjesto naziva odgovarajućih ljudskih dijelova tijela. Takvom se upotrebom riječi postiže poseban afektivni sadržaj, a to znači da se jezik (u ovom slučaju dijalekat) semantički obogaćuje ne samo leksičkim prinovama nego i raznovrsnim služenjem postojećim leksičkim jedinicama. Tako se npr. *pipitula* 'jezik u peradi' može upotrijebiti mjesto naziva *jezik* (npr. *Usâhla ti pipitula!*), *gübica* 'naziv za životinjski dio glave' može biti *usna*, čak i *brada* (npr. *Zaçepì gübicu!*), *čünka* 'njuška' se može upotrijebiti mjesto *lice*, *obraz* (npr. *Dobićeš po čünki*), *kopito* 'papak' postaje *stopalo*, ali i čitava *noga* (npr. *Sebì potègnì tò kopito!*), *čânpruge* ili *čânprage* mogu biti *ruke*, a i sami *nokti* (npr. *Ne biš mōga imâti mǎlo kráče të čânpruge?*), *šija* 'vrat u životinja' dobiva značenje *vrat u ljudi* (npr. *Zakrèñću ti tün tvojuñ šijun*), *grīva* može biti *kosa* (npr. *Vrǎg me òdni kò ti ne ostrìžèn tū tvoju grīvu!*), *žvǎle* dobivaju značenje *usta* (npr. *Lèšto si otvorila žvǎle; ni te trībalo pūno moliti.*), *kljūn* bude *nos* (npr. *Nǎ se tǎj kljūn!*) itd. Odatle je dalje osobina stila da tko *čōfa* 'zoblje' (npr. *Nemōj čōfati u svǎkin pijātu!*), da se *cēri* (npr. *Cēriš se kǎ i šimja.*), da se *nakostrūši* (npr. *Svǎ se je nakostrūšila kǎ i jěž.*), da *njuška* (npr. *Tò ti je pǎs, a nē čovik, svūder njuška.*), da *mǎše grīvom* (npr. *Čǎ mǎše grīvun kakò da si tovǎr.*) itd.

U vezi su s takvim stilskim osobinama metaforičkoga značenja vrlo česti pridavci ljudima i samih životinjskih naziva: *skòt* 'opći naziv za životinju' (npr. *Jò, kǎ skòt je; ne mōreš š njuñ ni živiti ni umriti.*), *kònj* (npr. *K vrǎgu ti i tvojà mlǎdost, nisi nògo niki kònj, bōgami!*), *tovǎr* 'magarac' (npr. *Záč nisi dōša, tovǎre, kǎ san te zvǎla?*), *mūlo* (npr. *Srǎn te bilo, mūlo špòrko!*), *krǎva* (npr. *Nisi nògo nika krǎva kǎ nima svisti.*), *kobīla* (npr. *Kobīla špòrka, je li tò bilo učiniti?!*), *mūla* (npr. *Nisi kobīla ni krǎva, nògo nǎjgore, mūla.*), *kēnja* 'magarica' (npr. *Nakòve kēnje trība na dalèko iskāti*) itd. Pejorativnost se tih naziva još pojačava čestom upotrebom augmentativnih oblika. Augmentativi su više obični pri upotrebi ženskih naziva, npr. *kravetina*, *kobiletina*, *kenjetina*, *višketina*, *mazgetina* itd.

Neki su nazivi za životinje postali pravi osobni i porodični nadimci, a ima i prezimena od njih: *Buhǎ*, *Buharić*, *Črv*, *Grižica*, *Gnjūda*, *Sklât*, *Skrpūn*, *Skrpunić*, *Skrpunđvi*, *Šarunić* itd. Kao što se osobama pridaju životinjski nazivi, pripisuju im se i radnje što ih izvode životinje. Tako tkogod može *lǎjati* (npr. *Čǎ takò lǎješ?*), *būsati* 'udarati se glavama kao

ovnovi' (npr. *Jôš mălo pã ceju se pobüsati*), *rovãti 'revati'* (npr. *Vrãk ti berikãtu ôdni, cã rovêš?!*), *blejãti* (npr. *Blejã, blejã, ma ne badivan te!*), *kmečãti 'oglašavati se kao koza'* (npr. *Kmečã, kmečã, ma i dodijaće ti!*), *kukurikãti* (npr. *Ki vrãg nõ kukuriče celi dãn?*), *prmljãti 'preživati'* (npr. *Kôga vrãga stãlno ništo prmlješ?*), *listi 'puzati'* (npr. *Ne mören njãnka listi od ùmora.*), *špahičãti 'ritati se i udarati nogama'* (npr. *Cã ne möreš s mïrun stãti, cã sãmo špahiceš nogãmi?*), *mřkati 'tjerati se'* (npr. *Nimaž drũgoga poslã nogõ sãmo mřkati kolo divõjak?!*) itd.

Za stilsku karakteristiku govora valja istaknuti i veoma čestu upotrebu augmentativnih, hiperboličnih, karikaturnih i deprecijativnih riječi: (npr. *Maknĩ tü glavĩnu!*), *šãčina* (npr. *Ïma šãčinu kã i mãmjun.*), *trbũšina* (npr. *Cã misliš s tũn tvoju trbũšinun?*), *jezičina* (npr. *Usãha ti, bõgda, tãj tvõj jezičina!*), *nožũrina* (npr. *Maknĩ tẽ nožũrine!*), *guzičina* (npr. *Takõvu guzičinu nĩma svãka divõjka.*) itd.

Među stilske osobine ovoga reda ide i veoma česta upotreba nadimaka: 1. po tjelesnim i drugim manama ili osobinama, 2. prema imenu nosilaca tih mana, pri čemu ime postaje sinonim (kao apelativ) za samu manu.

Ad 1.: *Ćõrdo, Cõto, Krnevãl, Ćõravac, Ćõrãdovica, Glavãn, Kljãjõ, Mũto, Škiljẽ, Morẽto, Mõrica, Ćrna, Belãjka, Plišẽ, Plišivac, Plišivka, Ćulic, Mũterko, Kĩlavac, Zũban, Lanpãlo, Mezõmo, Kvilẽ, Bilẽ, Bẽla, Nosãn, Vlasãn, Gõbo, Gõba, Gõbica, Cũnfo* itd.

Ad 2.: Ne navodeći ovdje ni jedno od tih imena samo ističem da se izbjegava davanje djeci tih imena jer bi to po efektu bilo isto kao da im se nadjene kao ime koji nadimak naveden pod br. 1.

Nadalje je stilska osobina davanje nadimaka po podrijetlu: *Krãnjãc, Krãnjka, Krãnjčevi* (podrijetlom iz Kranjske), *Pũntarkini, Pũntarkiic, Pũntarka* (podrijetlom iz Punte Bijanke, tj. iz Velog Rata). *Pulizãnovi, Pulizãn, Pulizãnka* (podrijetlom iz Pule) itd. To osobito vrijedi za udane žene iz drugih mjesta koje se obično zovu po mjestu rođenja: *Iška* (rodod iz Iža), *Zãglavka* (rodod iz Zaglava), *Žmãnka* (rodod iz Žmana), *Kukljĩška* (rodod iz Kukljice), *Rãvka* (rodod iz Rave), *Bẽtinka* (rodod iz Betine), *Ugljãnka* (rodod iz Ugljana) itd. I kad se muškarac priženĩ u drugo mjesto, takõder se može nazvati po mjestu rođenja: *Zãglavac* (rodod iz Zaglava), *Rãvljani(n)* (rodod iz Rave), itd. Ti se nazivi mogu prenijeti i na djecu roditelja koji su podrijetlom iz drugih mjesta.

I kad se žene udaju u svojem selu, često se nazivaju po imenu ili nadimku obitelji odakle su došle: *Jõkinica* (iz Jokinih), *Raljẽvijska* (iz Raljevićovih), *Palikũjska* (iz Palikućinih), *Ćirbinka* (iz Ćirbinih), *Parãdovica* (iz Paradinih), *Bõnjinka* (iz Bonjinih), *Kãstijka* (iz Kastićovih), *Kãrinka* (iz Karinjovih) itd. Muškarci kad se prižene zadržavaju i dalje svoje obiteljsko ime, odnosno obiteljski nadimak.

Osobita je stilska osobina veoma često i direktno pridavanje osobama riječi koje znače što loše, bilo u fizičkom bilo u moralnom pogledu:

fūrbo, fūrba, munjelo, múnjenjak, múnjenica, pōždrò, poždrļjvac, poždrļjvka, poždrļjvica, trišćenjak, 'lijencina', trišćenica 'lijena žena', šporkūlja (m. i f.), hāntavac, hāntavica, lažļjvac, lažļjvka, lažļjvica, lupēž, lupežica, šēmpijo 'maloumnik', šēmpija 'maloumnica', sopoljvac, sopoljvka, sopoljvica, smrdekljvac, smrdekljvka, smrdekljvica, beštīmadūr, beštīmadurica itd. Česti su i atributi sa sličnim značenjima: *fūrbast, múnjen, hāntav, špōrak, lažļjv, trišćen, poždrļjv, sopoljiv* itd. Atributi se, dakako, upotrebljavaju u onom rodu koji traži rečenična suvislost.

Ovamo ide i upotreba tabuiranih izraza i riječi kojima se često međusobno nadaruju govornici: *guzīca, gōvnò, gōvnjar, mōna, kūrba, pōsrò, pōsranka, popišin, popišinka, nasradin, nasradinka, kurjebālo* itd. Neke su od tih riječi postale i pravi osobni nadimci.

Upada u oči da je velik broj pogrđnih naziva talijanskoga podrijetla (evo još nekih: *rufijān, rufijānka, murlāko, murlāka, makāko, berekīn, berekīnka, štrēlo* itd.) što nije bez važnosti za rekonstrukciju socijalne strukture stanovništva u proteklim razdobljima strane dominacije.

10. Navedene stilske osobine, iako veoma česte, praktički svakidašnje, po svojoj su distribuciji ograničene društvenom konvencijom koja vrijedi za tabuirane riječi. U direktnom obraćanju tako se drugoj osobi može obraćati samo osoba iste ili starije generacije, a osobe mlađe generacije konvencionalno su upućene samo na obraćanje imenom ili na druge konvencionalne načine. Odnos je dakle upotrebe navedene jezične građe isti kakav je i odnos upotrebe »ti« ili »vi« u direktnom obraćanju. Kome se govori »ti«, njemu se mogu u direktnom obraćanju govoriti nazivi i nadimci po tjelesnim i drugim manama, po podrijetlu, donekle i nazivi koji su prave tabuirane riječi i izrazi. Ako bi se ti isti jezični podaci iskoristili pri direktnom obraćanju osobama kojima se inače, po konvenciji, govori »vi«, takvo bi obraćanje bilo u određenoj mjeri deprecijativno. Ta je deprecijacija po svojoj težini (obilježenošću) srazmjerna društvenom ugledu osoba kojima se tako obraća.

3. Obrati u rečeničnom sklopu kao stilska osobina

Jezični (dijalekatski) je fond i kao struktura i kao zbir jedinica određen svojim inventarom. Dok je taj inventar, iako veoma raznolik i jedva podložan popisu, ipak konačan i ograničen, priopćajne su mogućnosti pomoću toga inventara praktički neograničene. Pogotovu je stilska razina u upotrebi jezičnoga inventara ono kombinatorno sredstvo koje neprekidno omogućava da se istim jezičnim sadržajima mogu priopćiti nova, dodatna i nijansirana značenja. Tom cilju služi i upotreba obrata u rečeničkom sklopu.

Među stilske obrate u rečeničkom sklopu ide potvrdno odgovaranje na ono što je jasno da je negativno. Značenje se razabire iz cjelokupne jezične stvarnosti. Evo za ilustraciju te pojave nekoliko primjera:

Pitanje: *Jesiš skopâ svê?*

Odgovor: *Jês, nis mōga o prêše.* (Značenje je: *Nisam.*)

Izrečena želja ili zapovijed: *Donesi mi žmûl vodê (!).*

Odgovor: *Oću ôma, prija nôgo si mi rêka.* (Značenje je: *Neću.*)

Pitanje: *Jê dôša Āntê?*

Odgovor: *Jê, jêdva je čêka dâ te poslûša.* (Značenje je: *Nije došao.*)

Obrnuto se odgovara negativno mjesto potvrdno, ali su takvi odgovori vezani za osobite prilike u kojima govornik negativnim odgovorom napada ili se brani, u svakom slučaju čini odnosno govori ono što je suprotno stvarnosti (negacija negacije).

Pitanje: *Jesiš skopâ vřtal?*

Odgovor: *Nisân.* (Značenje je: *Jesam, iako ti misliš da nisam.*)

Pitanje: *I nisiš skopâ vřtal pôsli svêga nôga čâ san ti nabroji?*

Odgovor: *Nisân.* (Značenje: *Nisam li? tj. Jesam.*)

Takvi se primjeri ne čuju često i teško je stvoriti prigodu da ih subjekti ponove, ali su neobično važni i zbog nijansiranja u značenju i zbog mogućnosti akcenatskih promjena kao nosilaca nijansiranih značenja, odnosno zbog drukčije intonacijske linije rečenice. Dok je u prvom negativnom odgovoru intonacijska linija 2 – 1, eventualno 3 – 2, dakle silazna, u drugom je 2 – 3, dakle uzlazna, pa se u toj prilici drugi odgovor može prikazati ovako: ²*Nisan*³.

Kao i gore, tako se i ovdje može odgovoriti pozitivnim odgovorom koji izgovoren osobitom rečeničnom intonacijom ima negativno značenje:

Pitanje: *Čâ si baš ti morâ tō učiniti?*

Odgovor: *Jesâm.* (Značenje: *Jesam li? tj. Nisam.*)

Intonacijski to je opet: ²*Jesan*³. U oba je slučaja akcenat upravo realizacija br. 3 (uzlazne) rečenične intonacije. To je i razlog što se ponekad rečenična intonacija uzima kao akcenatska kvaliteta pa se bilježi akcenat ~ mjesto ^ ili obrnuto, a to može dovesti i do pogrešnih tvrdnji o akcenatskom inventaru istraživanoga govora.

4. *Deminucija, augmentacija i pejoracija* *kao stilsko osobina*

Iako se ovdje uzimaju u razmatranje tvorbene kategorije koje su strukturni nosioci afektivnih značenja u odnosu na riječi od kojih su izvedene, nije govor o njihovim značenjima koja imaju po svojoj tvorbenoj obilježnosti, nego je riječ o njihovim dodatnim značenjima koja dobivaju kontekstualno, po svojoj stilskoj obilježnosti.

Važno je za mentalitet ljudi, a onda se to odražava i u govornom stilu, da se o svojem ekonomskom položaju, prihodima i uspjesima govori tako

da se sve nastoji prikriti ili barem umanjiti, dok se istovremeno tuđe uveličava i preko mjere. Ako se i priznaje što dobro i pozitivno u vlastitom materijalnom položaju, odmah se umanjuje ili anulira iznošenjem i uvećavanjem mnogih nepogoda i teškoća. To pretvaranje i lažno prikazivanje vlastitoga materijalnoga položaja dolazi otuda što je čovjek (ovdje konkretan čovjek na Dugom otoku) bio izložen stalnom strahu: pred vanjskom opasnošću za vlastiti život i osobnu imovinu, strahu pred opasnostima od neposrednih gospodara, izrabljivačkih režima, raznih prekomjernih davanja, tlake, poreza i sl. kojima je stalno bio izvrgnut, iako je često jedva vezivao kraj s krajem. Prema tome ta naopakost ima korijen u nepravednim društvenim odnosima, u neprijateljskoj stvarnosti kojoj je dugotočki seljak živio vjekovima. Opet se pokazuje da se u jezičnom izrazu može naći odraz razvitka društvenih odnosa.

Posjedovanje je tabu. Ono se nastoji prikriti ili barem umanjiti na bilo koji način. Iako je poznato da čakavci (za razliku od kajkavaca) u normalnom priopćavanju malo upotrebljavaju deminutive, na Dugom otoku su deminutivi dosta česti, ali se najviše upotrebljavaju za deminuciju u vezi s priopćavanjem o svojem materijalnom položaju. Ti su dakle deminutivi osobita stilaska osobina preventivnoga karaktera.

Tako se obično kaže:

vričica mukê, barilce ũlja, maštêlic mastã, bãčvica mãslin, komadić zemljê, rŭniće vŭne, zdilica idenja, hljibić kŕuha, pŕitić mlíkã; kŭćica, brodić mržice, prãčić, kŕzlica, bravíc itd. i onda kad bi mjesto deminutiva trebalo upotrijebiti riječi od kojih su deminutivi izvedeni. Tako je među nazivima za ribe *skrpŭn* najčešće *skrpuníc*, *skrpina* je obično *skrpinica*, *zubãc* je *zubãčić*, *agãč* je *agãčić* itd. sve i kad su te ribe izrazito velike. U takvu govoru svi ti deminutivi imaju prizvuk pejorativnosti, a ako je to moguće, rado se u takvim prilikama upotrebljavaju i izrazi s pejorativnim značenjem, poglavito ako je riječ o domaćim životinjama koje tko posjeduje, npr. *ogŭljenica* (ovca tobože tako slaba i mršava da joj se guli, tj. otpada vuna), *zdihalica* (uopće o životinjama koje su tobože tako slabe da jedva dišu, tj. upravo će *zdahniti*, uginuti), *pihãlica* (značenje isto kao predašnje; riječ je načinjena prema glagolu *pihãcati* 'teško, jedva disati'), *gologŭska* i *golovrãtka* (najčešće o kokošima koje su tobože tako slabe da im ispada perje), *krepãlina* (tobože tako slaba životinja da se već može smatrati kao da je *krepãla*, tj. uginula) itd.

Karakteristična je u tom smislu i osobita stilaska vrijednost primjene sufikasa za deminuciju i kad se njima zamijene sufixi za augmentaciju, opet dakako s razloga da se umanji vrijednost vlastitih dobara.

Pitanje: *Dì je sãmo nestãla nakŕva pogãčica* (tj. onako velika)?

Odgovor: *Bŕra, ði je nestãla? Pojili smo je. Trŭd je bilo pojisti nŕ sinjãn pogãčice* (tj. tako malu pogaću).

Čuđenje: *Jêzus, kã ribetina* (tj. kakva velika riba)?!

Odgovor: *Jê, kã se mi svì skŭpimo kŕlo zdile koliko nas ima, pariće se ðã je ribica, da ne rečên gŕrica.*

Mjesto deminutiva ili pejorativnih izraza rado se upotrebljavaju i riječi i izrazi koji znače što malo, male jedinice mjere mjesto velikih, manja brojčana vrijednost mjesto veće i sl.

Primjeri: *Imam, undè, jedân pâhalj vûne pa nè znan čâ ću š njin* (Ima međutim podosta vune, a ne može je prodati.). *Jè, jè, sèstro mòja, osūšili smo, za prâvo rëci, jenû dvî-trî šake smòkav, ma pojilo bi se i dûplo više* (U stvari, osušili su i dva-tri kvintala smokava.). *Hodila san u butigu dâ ću jâ kupiti mêtar česakòli za stâviti nâ glavu, za facòl, i tâmo mi je odriza kakò da bi za jenû dvâ dlâna nîke jâdne ròbice i zâ to san mu, po mòju dûšu, plâtila jâkih pêt litar ûlja* (Ovdje je jako umanjeno i obezvrijeđeno ono što se dobiva, a uvećano i precijenjeno ono što se daje.). *Tâmo govòru dâ su nâši ćapâli jenû dvî-trî stò kili rib, sâ jesû, nisû, jâ nè znam* (Žena koja je to rekla dobro je znala da su njezini »ćapali« i preko tisuću kilograma riba.). *A, imâli smo, imâli, vògodšće, undè, jenû pè-šes kvârât mâslin, âli isto nî nika dôsta* (Ovdje je broj 5–6 zamijenio broj 50–60.). Takvi se i slični primjeri čuju svakodnevno u govornoj upotrebi.

Ako se u sličnim prilikama ne upotrijebi ili se ne može upotrijebiti takav preventivan način izražavanja, onda se obično upotrebljavaju augmentativi u pejorativnom smislu. Njima se dakle ne umanjuje veličina (jer se ona praktički ne može umanjiti), nego vrijednost onoga o čemu se govori.

Primjer: *Bâš nîmam čâ klâsti nâ se; ovâ jakètina mi je svè čâ îman* (Bila je riječ o dobroj i očuvanoj jaketi, a ne o kakvoj poderotini.). *Ne bin baciljâ za drûgo, sâmo dâ mi je ovû gajètinu porebačâti dâ se bâš ne raspâdne* (Riječ je bila o dobroj i gotovo novoj gajeti, samo joj je počela otpadati boja.). *Hòdi zbògun, sînko, ne vrîdi tâj bravîna kolîko ni crno spod nôhta* (Odgovor je uslijedio nakon susjedove pohvale susjedu da ima dobroga brava). *Čû san, Mikûla, da imâte jedân vèli badânj pâ san van ga ti pitâti za nîko vrîme* (rekao prvi govornik, molitelj). *A, îman, tâmo, nîku badnjînu, mâ ne valjâ, nè, nî za laûr* (rekao drugi govornik kako bi uskratilo posuđivanje). *Bîlite mi dâli kènju za sùtra; pognâ bin mâlo sabûnâ dôma* (rekao prvi govornik, upotrijebivši profilaktički izraz »malo sabuna«). *A nî ti onâ kènjina za nositi; dân pò dan će krepâti* (rekao drugi govornik upotrijebivši augmentativni pejorativ »kenjina« i dodavši da će »krepati« kako bi uskratilo posuđivanje).

Ljudi ne bi bili ljudi kad im ne bi bilo svojstveno i da se hvale svojim sposobnostima, vrijednošću i uspjesima, onim što su stekli i što imaju, no i opet će više iz opreza nego iz skromnosti u takvim prilikama u nabrajanju svojih stečevina radije upotrijebiti izraze za malo nego što će se poslužiti izrazima koji označuju pravu mjeru ili veličinu onoga o čemu govore. Svoju će uslugu i sebe ipak dovoljno istaknuti. Osim toga, dugotočki seljak muškarac obično govori u prvom licu, poglavito ako je stariješina u kući, pa i onda kad se što tiče čitave njegove obitelji.

Priča jedan vlasnik *kenâstrele* 'mreža plivalica za srdele': *A jesmò, vò lèto smo, undè, ćapâli svâki na dèl pâr îljad đinari, takò san jâ dôbi s mrîžun i desetâk îljad. Kupi san onû njinicu i nôvi brodić, a nisân ni glâdova, nè, za prâvo rëci. Pr Božić san šâ ũ Grad pâ san kupi, totè, i dvî*

vrićice mukê, a za Božić san ubi i prāćića. Od onđ sinjān šöldov čā san zašpārā dā san ženì za fuštān dā ne grē ni onā golā, a nisū mi ni dicā bāš golā, nē. O tih rib kāpne mi ōnji tānto kikōli đinar; ne mōren se bāš potūžiti, nē. E, ma morā umīti. manizāti se; nē znan kā me je postilja vidila, nōgo na pajōlih. Pā mi govōru: »Imaš«. Čēš djāvla imāti kō si zā sunca dōma. A kī se bāš okriće, mōre, dāj, prživiti, mōre. Komukōli nī Amērika ni u Vamērikah, a komukōli je ovdēka. Čā govōrin, trība se manizāti, baciljāti, a nē gljēdati ōće li ti s nēba pāsti. Jā se ne mōren potūžiti . . .

Za dopunu karakteristike stilskih osobina dugootočkih govora posebno treba nešto reći o načinu izražavanja kad se govori o tuđim materijalnim prilikama ili kad je tko prisiljen na razna neželjena davanja.

Tuđe se redovito preuveličava i precjenjuje. Navest ću i opet jedan karakterističan primjer nevezanog govora. Govori žena svojoj znanici o svojim (objema ženama poznatim) susjedima koji su objektivno iste ekonomske moći kao i obitelj te žene. Žena odgovara na pitanje znanice o njezinim susjedima:

A, latkō je, bōra, za njih. Imaju onī, bōme, svēga. Učinili su prko trēse bāri vīnā (uistinu tek nešto više od dvadeset), ā i ūlja ēe in mālō fāliti do dvājse bāri (uistinu oko dvanaest). A ūnda ovčīne? Kōlo pedesēt ovčin ēeju imāti (uistinu tek 34). Bīćeju učinili po mālū stō kīli šira (uistinu oko 50), ā da ne govōrin o ribamin. Ne pasā mīsec a da u njihovu kūču ne grē kī znā koliko miljārov đinari. A svē rēšto? Kī bi ti, sēstro mōja, nabrojī čā sve dōjde vā nu kūču . . . A mī smo, čā ću ti rēći, bāš dospīli, propāli. Nī kī s kūće zājti vānka. Jā bāš nē znan kakō ćemo vē zīme prživiti; bāš nan je rēd umrīti ō glada, pā, fāla Bōgu . . .

I pri izdavanju sve se uveličava. Smišljeno se upotrebljavaju izrazi koji će potencirati mjeru, broj i vrijednost onoga što se izdaje. Nisu rijetki izričaji da je tko morao dati za dug: *dvā, ma kakōva brōda gnjōja*, za dohotak: *nājviši maštēl māslin, jāko barīlo vīnā, vēliku spṛtu smōkav, cēloga brāva*, za pogrebicu: *rāzun kabāl vīnā*, za porez: *bī bi zā ni šōldi cēlu famēju obūka*, za razne druge daće: *oglojāli su me dō kosti*, za globu: *i kōžu ti gljēdaju ogūliti*, za lemozinu: *ne mōreš se ni Bōgu moliti beš šōlda*, itd. Za takvo izražavanje karakterističan je i primjer što sam ga čuo od jedne žene od koje su tražili nekakvu naplatu, dinare: Odgovorila je: *Ne poznīvan ga (tj. dinar), stvorila se u vā nj kō ga poznīvan* (Ovo je, dakako, već prekomjerno uveličavanje svoje bijede pa može izazvati i suprotan efekat od onoga koji se želi postići).

Razmotrivši stilsku vrijednost deminutivnih i augmentativnih tvorbenih kategorija, uočili smo da njihova učestalost zavisi od određenih izvanjezičnih čimbenika. Ne može se, dakle reći, kao što se često misli, da čakavci općenito pa tako i dugootočki čakavci malo upotrebljavaju deminutive. Ukoliko je to istinito, tvrdnja se odnosi samo na upotrebu deminutiva na nultoj stilskoj obilježnosti. Sve ostale upotrebe deminutiva zavise od čimbenika koji ih uvjetuju, a oni, kao što smo pokazali, mogu biti i takvi da iziskuju i veoma zapaženu učestalost deminutivnih izvedenica.

5. Funkcioniranje gramatičkih lica u direktnom obraćanju

Gramatička norma da zamjenica »ti« označava drugo lice jednine, a zamjenica »vi« drugo lice množine ni u književnom jeziku ni u dijalektima ne nalazi apsolutnu potvrdu. Za književni jezik i gramatika i pravopis predviđaju da se u obraćanju mjesto zamjenice »ti« može upotrebljavati zamjenica »vi«, da se štoviše, zamjenica »vi« u takvoj prilici može pisati velikim slovom (i u nominativu i u kosim padežima). U dijalektima su običaji u obraćanju veoma raznoliki. Negdje je sasvim prevladalo obraćanje sa »ti«, negdje obraćanje sa »ti« ili »vi« zavisi od dobi sugovornika, od stupnja njihova rodbinskoga odnosa, intelektualne ili socijalne razine ili samo od kojega od tih faktora. Zato bi bilo poželjno o načinu direktnoga obraćanja dobiti pregled sa širega područja.

Dva su osnovna pitanja koja se ovdje mogu razmatrati: 1. koji je način obraćanja prevladao, tj. što se može smatrati normom u kojem govoru, i 2. da li se odstupa ili može odstupati od uobičajene norme, u kakvim prilikama i s kakvim značenjem. Oba pitanja zajedno traže odgovor, kako obraćanje s »ti« ili »vi« funkcionira kao jezično sredstvo, tj. kakvu obavijest u sebi sadržava. Odgovor na prvome mjestu iziskuje izuzetno poznavanje društvenih odnosa i jezične građe, a potom prikladan postupak u analizi te građe. Građa mora biti strogo određena vremenski, prostorno i jezično (dijalekatski). U drugom vremenu, na drugome mjestu i u drugom jeziku (dijalektu) podaci će nužno, više ili manje, biti nešto drukčiji. S obzirom na sve te zahtjeve i s obzirom na mogućnosti da im se udovolji, ovdje će se razmatrati funkcioniranje i obavijesna vrijednost obraćanja s »ti« ili »vi« u suvremenim čakavskim govorima na Dugom otoku.

1. Norma u obraćanju

Mlađi se starijima obraćaju sa »vi«. Ovdje »starije« treba shvatiti u relativnom smislu jer se »vi« govori samo znatno starijima, počevši otprilike od generacije koja je u dobi govornikovih roditelja. To je razumljivo otuda što se, još uvijek, pretežno i roditeljima govori »vi«: *Papā, čā ste se već vrnili*. Ponegdje, osobito u dijelu Sali koji se zove *Pōrat*, taj je običaj nestao u pogledu roditelja (npr. *Papā, čā si se već vrnī*), ali se zadržao u odnosu na ostale starije (npr. *Šimē, čā ste došli z Grāda*; u ovom je obraćanju *Šime* bio stariji čovjek). Što vrijedi općenito za starije, vrijedi i za rodbinu starije generacije, počevši od stričeva i tataka (npr. *Bārbā, dī ste bili? Nanā, oću jā pōjti s vāmi?*).

Stariji mlađima govore »ti«. I ovdje »mlađe« treba shvatiti relativno jer se »ti« govori i vršnjacima, a starijima od sebe otprilike do generacije koja je u dobi govornikovih roditelja. Nepoznatim stranim osobama govori se »vi« i kad nisu starije, osim ako nisu u dječjoj ili dječjačkoj dobi. Često se »vi« govori i domaćim školovanim i uglednim ljudima koji mogu biti i mlađi od govornika. Najstarijim domaćim ljudima (u generaciji djeda i starijoj), osobito ako uživaju opće poštovanje, još se ponekad govori

u 3. lcu množine, tj. »oni«: »*Dida, di su stāvili pōt*«. Ovaj način obraćanja ponekad se može čuti i u obraćanju mlađim uglednim ljudima. Obraćanje s »oni« odnosi se prema obraćanju s »vi« kao zastarjela i sporadična norma.

Zbog potpunosti, dobro je još navesti da se u kazivanju, pričanju, objašnjavanju i sličnim prilikama mjesto bezličnoga 3. lica jednine sa »se« najčešće upotrebljava 2. lice jednine s »ti«, pa i kad se razgovara sa starijima kojima se inače govori »vi« ili »oni«. Najbolje će to pokazati ovaj primjer:

Starac: *Dī ti je, māli, māti?*

Dječak: *Pōšla je u Gladūšu.*

Starac: *A dī je vāša Gladūša?*

Dječak: *Grēš p̄ma Zāglavu, dōjdeš do Pūhove ôgrade, digneš se p̄rko mocire i ideš gōri, nāpri, namiriš se na jenū karūbu i totē ti je ciko.*

Ali u nastavku razgovora:

Starac: *Brāvo, māli, dobrō si mi povīdi.*

Dječak: *Ōli ćete (ćeju) ju pōjti iskāti?*

2. Odstupanje od norme

Gdjekad se starijim osobama govori »ti« kojima se inače govori »vi«. Tako se postupa u posebnim prilikama, osobito kad se te osobe nastoje omalovažiti, poniziti, dakle svesti na stepen manje vrijednosti. To najčešće biva u svađi, u karanju, u mržnji koja se ponekad razbukta do strasti i posvemašnje netrpeljivosti. U tim se dakle prilikama obraćanje s »ti« (mjesto s »vi«) izjednačuje s drugim pogrdnim, deprecijativnim riječima koje se u takvim prilikama također ne štede.

Obraćanje starijima s »ti« mjesto s »vi« više će se i lakše primijeniti prema neuglednijim osobama nego prema osobama koje svojom pojavom ulijevaju više poštovanja, tj. osobama koje su svojim ekonomskim položajem, rječitošću, podrijetlom, ideološkim ili političkim držanjem i tome slično stekle ili nametnule veći ili opći respekt. Zato ako se prema takvim osobama primijeni obraćanje s »ti«, ono je po svojoj težini srazmjerno njihovu ugledu, tj. ima znatniju, veoma naglašenu deprecijativnu funkciju.

Jednako se ponekad starijim osobama govori »ti« mjesto »vi« kad se radi o ljudima s kakvom stvarnom duševnom manom ili ih zajednica zbog kojega tjelesnoga nedostatka ili osobenjaštva tretira kao da su s takvom manom. Bilo zbog jednoga ili drugoga, ili zbog obojega zajedno, takve se osobe drže za inferiorne, za osobe manje vrijednosti, pa im se iskazuje i manje poštovanje od onoga koje bi im normalno pripadalo. Te su, dakle, osobe po društvenom ugledu izjednačene s mnogo mlađima od sebe, a to je dovoljan razlog da im se i mnogo mlađi obraćaju ili mogu obratiti s »ti«.

Slično se ponekad postupa u obraćanju starijim osobama kojima se redovito govori »vi« ako privremeno ili povremeno te osobe svojim pona-

šanjem ili govorom djeluju kao da su ili nedorasle ili s duševnom manom, tj. kao da su u rangu osoba kojima se govori »ti«. Ovaj se slučaj ponajviše odnosi na ponapite ili pijane ljude. Kad se otriježne, te se osobe ponašaju i govore normalno pa se prema njima primjenjuje i normalan način obraćanja.

Obraćanjem s »ti« mjesto s »vi« može se izraziti i značenje koje nije nimalo deprecijativno. U naročito stvorenoj situaciji: u jednom odsječku ili dijelu govora, u razgovoru o posebnoj temi i sl. ponekad će se mlađi obratiti starijima s »ti« kojima inače govore »vi«. U takvu je obraćanju određena mlađa osoba povezana sa starijom osobitom srdačnošću i povjerenjem i uživa njezinu naklonost i ljubav. Emotivan je momenat veoma intenzivan, on mlađu i stariju osobu toliko zbližava kao da su ravne jedna drugoj. To se u razgovoru može očitovati jezičnim sredstvom kojim se međusobno služe voljene osobe bliskih ili istih godina. U takvoj, dakle, prilici obraćanje s »ti« mjesto s »vi« ima istu funkciju i značenje kao upotreba hipokoristika ili deminutiva i drugih riječi odmila.

Moguć je i obrnuti slučaj, da se mjesto »ti« govori »vi«. To će i opet biti znak posebnoga afektivnoga stava prema sugovorniku. Tako je moguće obraćanje s »vi« (pa čak i s »oni«) mjesto s »ti« kakvu naduvenku, siledžiji, bahatu, neodgojenu mlađem čeljadetu, ali, dakako, ne da se time počasti, nego, naprotiv, da se dovede k svijesti o tome da njegovi postupci ili riječi nisu u skladu s njegovim uzrastom, fizičkim ili umnim sposobnostima, intelektualnom razinom i tome slično. Prema tome i obraćanje s »vi« može poslužiti kao deprecijativno sredstvo, poput mnogih drugih riječi s deprecijativnim značenjima.

Iz izloženoga se vidi da je funkcioniranje gramatičkih lica u direktnom obraćanju društveno uvjetovano. Gramatička norma da se s »ti« izriče drugo lice jednine, a s »vi« drugo lice množine ni približno ne uključuje sve mogućnosti koje se u određenoj jezičnoj stvarnosti mogu iskazati. Studij dodatnih, specijalnih funkcija i jednoga i drugoga načina obraćanja na svakom će terenu otkriti nešto posebno. Iako su ovdje pitanje osvjetljena samo dodatna značenja obraćanja s »ti« ili »vi«, i to samo na jednom određenom dijalekatskom terenu, njihovo je šire lingvističko značenje u tom što su prilog općem studiju jezične funkcionalnosti, a to je konačni cilj svakoga jezičnoga proučavanja.

6. Eufemizam kao stilska osobina

U svakom jeziku pa tako i u dijalektima ima znatan broj tabuiranih riječi, tj. riječi koje su »pod zabranom« i u normalnom se priopćavanju ne upotrebljavaju. Kad to traže obavijesni razlozi, mjesto tabuiranih se riječi najčešće upotrebljavaju odgovarajući eufemizmi. Eufemizmi su dakle preventivno izražajno, dakle po tome i stilsko sredstvo. Njihov čestotni odnos prema tabuiranim riječima često određuje i kakav je društveni odnos govornika prema društvenoj konvenciji po kojoj su neke riječi tabuirane.

U eufemizme u užem ili riječi »pod zabranom« u širem smislu valja ubrojiti osobito one riječi ili izraze kojima se zamjenjuju opsceni i slični nazivi i izrazi kad se tko želi izražavati »biranijim«, u stvari konvencionalnim jezikom. Među takve eufemizme idu: *pīnac* (penis), *prđekālica* ili *stārka* (nates), *bōrati* (interj. mjesto *bogati*), *grēbāti* v. impf. (futuere), *ēnti* i kao verbum i kao interj. (upravo je prezentski nastavak prema opscenom glagolu za *futuere* spojen s dativom lične zamjenice *ti*), *pīška* (vulva).

Ovdje se može navesti i upotreba stranih, manje razumljivih, manje afektivnih riječi. One mogu biti i iz drugoga kraja ili dijalekta, npr. *mantenjūta* (priležnica), *bukalēto* (popišin), *mūda* (testes), *munjēlo* (luđak), *mašera* 'sluškinja' (venec. *massera*), *napūniti* (ingravidare), (*za*)*pēcīti* (futuere) itd.

Eufemistički su izričaji: *pōci nā stran* (npr. *Ne zovī ga, šā je nā stran.*) ili *pōci zā se* (npr. *Čēkaj mūlo, vrnūce se bŕzo, šā je zā se*), *činīti podā se* ili *hodīti, pōci pod* + akuz. zamj. *on* (npr. *Svē činī podā se. Svē je pōšlo podā nj. Svē grē podā nj.*), *mokrīti* (npr. *Morācu pōjti ko likāra s ovīn mālin, svāku nōc mi mōkri postīlju.*) itd.

Općenito je poznato da su »pod zabranom« osobito nazivi transcendentálnih bića pa se ona, osobito u psovka i kletvama, mogu ili glasovno modificirati ili zamijeniti drugim nazivima, a to oboje ima eufemističku funkciju, npr. *trōspa* mj. Gospa 'Bogorodica' (npr. *Trōspē mi blāzene, ūla da ću te hītiti ū more*), *tōg* mj. Bog (npr. *Tōga ti tvōga, čā si to učinī?*), *djānkul* ili *djānbrl* mj. *djaval'* đavao, *vrag'* (npr. *Po nōga djānkula, ma ješī vīdi čā mi je rēkla!*); slično je i *ancikŕst* mj. antikrist, gdje se ublažavanje postiže modificiranjem samo jednoga glasa (npr. *Za ancikŕsta, kī će te, sinko, mantenjīti takōvoga?!*) itd.

Mjesto *Gōspā* (v. gore) često se u takvim prilikama upotrijebi izvedenica *gōspīc* u m. rodu, gdje deminutivni oblik i promjena u rodu također ublažavaju efekat kletve ili psovke. Efekat se umanjuje i time što se *gospīc* često uzima i kao neživo: *Gōspīca ti tvōga, jā ću ti povīti s kīn češ se ti rūgāti! Po gōspīc blāzeni, čā je no učinī od onōga ditēta!*

Bog je, kao najvažnije transcendentalno biće, najčešći objekt kletve, ali je i pod najstrožom interdikcijom. Stoga se upotrebljavaju i najrazličitiji stilistički elementi da se ublaži njihov efekat. Tako se mj. gen. *Bōga* može eufemistički upotrijebiti *bōgara* ili *borovnikā* (npr. *Bōgara ti tvōga, ma ješī morā bāš tō učinīti! Bōgara mi, ćū mu vrnīti mīlo zā drago! Ōli pŕija ōli pōsli, bōgara mi ću ga račēpīti! Za jārca borovnikā, kā vēlika rība! Borovnikā mi mōga, kō te ne povidēn māteri!*) itd.

U tom je smislu zanimljiva u psovki upotreba pluralnoga oblika *bōgovi* što je eufemizam već i po tome što takav plural nije autohton; na Dugom otoku plural bi bio *bōzi*. Pluralnost se još potencira upotrebom zamjeničkoga pridjeva *svī*: *Svī ti bōgovi tvōji, ōčeš me poslušāti ōli ću te sā, nā, račēpīti! Enti svī bōgovi, dōčeš mi alāj*; Efekat se izreke može još više ublažiti ako se mjesto *bōgovi* upotrijebi lik *bōgare*. Taj lik više gotovo i nema efekat kletve: *Govorīla san š njīn, ma jā, po bōgare, nē znan čā mi je rēkla. Po bōgare, kē līpe smōkve imate!*

I *dūša* je, u religioznom smislu, često predmet psovke ili kletve pa se i ta riječ može zamijeniti kojom deformiranom, manje efektnom inačicom. Najčešće su takve inačice *dūšnja* i *dūšla*: *Ma ugrišćeš šibu, po moju dūšnju!* (rekla mati neposlušnom djetetu). *Dūšnje ti tvõje, di si bila toliko vrìmena?! Svè san obāšla rādi tēbe, dūšla ti propāla, ješ se nadvìrtila; di si bila i čā si činila, ān?! Za nu dūšlu Bõžju, čā činīš, sīnko?!*

Najblaži se efekat psovke ipak postiže kad se uz nazive transcendentalnih bića ne izgovori glagol s deprecijativnim značenjem (*futuere*), koji je inače karakterističan za psovke, ili ako se taj glagol upotrijebi u glasovno modificiranom liku (usp. *ēnti*). To vrijedi i za slučajeve kad su objekat psovke ljudska bića, poimenično ili prema rodbinskom odnosu (*māti, sestrā, otāc* itd.), a objekat psovke mogu biti, dapače dosta često, čak i mrtvi općenito i živi općenito (npr. *Ēnti mrtvi i živi*).

Već je rečeno da se deprecijativne riječi i izrazi mogu zamijeniti drugim riječima koje nisu »pod zabranom«, odnosno riječima koje imaju eufemističko obilježje i značenje. Eufemističku mociju može dati osnovnoj riječi, i time poslužiti kao stilska osobina, i upotreba sufikasa za deminuciju i augmentaciju. Tako se npr., u koliko-toliko biranu govoru, obično neće upotrijebiti osnovne riječi ovih naziva: *pizdīca, pizdīna, govniće, govničina, kurčić, kurčina, guzīčica, gūzā* itd. Ali se, dakako, ni takvi likovi ne upotrebljavaju u normalnom, priopćajnom govoru. Ide li se za tim da se još više ublaži deprecijativnost izražavanja, rado će se upotrijebiti i likovi za deminuciju i augmentaciju i onih naziva koji su već u neku ruku eufemističke zamjene za neke opscene izraze: *pīškica, pišetina, pinčić, pinčina, stārkica* itd. U tom se smislu upotrebljavaju i deminutivni likovi nekih glagola, osobito onih kojima se izriče vršenje fiziološke nužde: *pīšiti, piškati, kākiti, sēriti, pipiti, pṛckati* itd.

Kao što se vidi, deminutivno izražavanje ima i u eufemističkom smislu društveno motivirane uzroke postanja i svoju upotrebnu funkciju. Prema tome se ne bi moglo reći da dugootočki čakavski govori oskudijevaju deminutivima. Stvar je samo u tome od kojih se riječi upotrebljavaju deminutivi i u kakvim se prilikama upotrebljavaju. Čini se da je upravo u tome najveća razlika između pojedinih dijalekata i govora.

Među eufemizme u širem smislu idu i riječi koje označuju dobra svojstva (bonitativne riječi), a pridaju se nosiocima negativnih svojstava kao pejorativne oznake. Time se pejorativnost još više pojačava, ali izraz ima formalno eufemističko obilježje: *Ješ se vrnī, mōj dobrānine* (ovdje se upravo misli *zločko*)? *Kāko tō dā si se ti šporkāla, čistočō mōja* (ovdje se upravo misli *šporkulja*)?

Nakōva svetīca pā da je tō rēkla (ovdje se upravo misli *vražica*)? *Ma nī õpet onā takō grūba* (tj. ružna) *kakō se govōri. Nī, nē, nōgo rūža i fjōr* (ovdje se upravo misli *veoma je ružna*, dakle suprotno od onoga što znači *ruža i fjor*)!

· Ovamo pripadaju i preventivni eufemizmi nosilaca suprotnih svojstava, tj. kazuje se svojstvo suprotno od onoga što u stvari jest (afirmacija po-

moću negacije): *Jā nisān līpa, āli san nēšesna* (otprilike: *Nisam lijepa, ali sam antipatična.*) *Ni ūn mūnjen, nēgo bes pāmeti. Ni ga smīri, nōgo pogodī (kāmikun).* Itd.

Opisan inventar eufemistički iskorištenih deminutivnih riječi i izraza ima dvojaku eufemističku funkciju. Ako se eufemistički deminutivi iskorištavaju u vezi s djecom, onda je riječ o bonitativnim, tj. pravim eufemizmima, na stilskoj razini manje obilježenosti. Ako se međutim eufemistički deminutivi iskorištavaju u vezi s odraslim osobama, onda su ti deminutivi na stilskoj razini veće obilježenosti, tj. imaju više ili manje izraženu pejorativnu funkciju, jer se odrasle osobe svode na dječje kvalitete ili im se pripisuje dječji mentalitet. To znači da se pomoću takvih eufemističkih deminutiva upućuje na infantilnost (stalnu ili samo prividnu) starijih osoba, a to je svakako pejorativno izražavanje o tim osobama.

Metaforički način izražavanja koji uključuje i način izražavanja pomoću eufemizama nije dakle iscrpljen samo leksičkim ili sintagmatskim zamjenama u mehaničkom smislu, nego ga određuje čitav govorni kontekst. Zato se i dubinsko stilističko proučavanje metaforičkoga izražavanja pravo osmišljuje tek onda ako se uoči sva kombinatorika jezičnoga inventara i prodre u društvene odnose koji uvjetuju upravo to i takvo iskorištavanje jezične građe. To je posao koji se ne može do kraja obuhvatiti niti semantičkim niti sintaktičkim opisom, a nije posve uhvatljiv ni za lingvistiku ako bi i ona zanemarila društvene odnose o kojima je bila riječ te bi se ograničila na opis samih odnosa jezičnih podataka.

7. Izricanje međusobnih odnosa kao stilska osobina

Budući da je jezik sredstvo za priopćavanje i razumijevanje među govornim subjektima, jedno je od specijalnih pitanja svakoga govora, kako se govorni subjekti odnose jedan prema drugome te kakvi su govorni uzusi za izricanje tih odnosa jer, kao što iskustvo pokazuje, obraćanje u govoru drugoj osobi vrši se, više-manje, uvijek po ustaljenu običaju, ritualu, što ga je društvena konvencija utvrdila vjekovnom govornom praksom. Ovdje će se, dakako, pokazati, kakvi su u tom smislu govorni uzusi na Dugom otoku.

Žena se ženi najčešće obraća sa *sēstro* ili *sēstro mōja*. To osobito vrijedi pri odobravanju: *jē, sēstro mōja, jē, koliko da bōg is tēbe govōri*. Starija se žena obraća mlađoj sa *ćerce* ili *ćerce mōja*. Tako će gdjekad reći i stariji muškarac, ali muškarci radije kažu: *žēno mōja* ili *žēno bōžja*. Mlađemu muškarcu stariji općenito govore: *sīnko* ili *sīnko mōj*. Tako i roditelji govore svojim sinovima i kćerima. Djetetu se roditelji obraćaju s *dūšo mōja, đko mōje, zlāto mōje, dōbro mōje, sŕce mōje, điko mōja, dite mōje*. Mlađi govore starijima: *tetā* i *bārba*, a ako su postariji, često će ih osloviti jednostavno sa *stāri* i *stāra*.

Jednako će tako stariji ljudi reći mlađemu svijetu već i u zrelijim godinama: *māli* ili *māla*. Muškarac govori muškarcu: *brāte* ili *brāte mōj*. Sve to vrijedi ipak samo u specijalnim slučajevima. Najčešće se ipak svatko

obraća svakome nazivajući ga po imenu ili prihvaćenom nadimku. Tako se i djeca obraćaju čak i najstarijim ljudima, i obratno, osim što se vršnjaci mogu obraćati vršnjacima i mladima od sebe imenujući ih nadimkom.

Uz ime se gotovo nikad ne stavljaju dopune: *šjôr*, *gospodin* ili *drug*. Tako se govori samo strancima i školovanim osobama (učitelju, župniku, liječniku, agronomu).

Rodbinski se odnosi izriču ovim nazivima: *sin*, *hći*, *māti*, *otac* // *otac*, *brat*, *sestra*, *bārba* (materin ili očev brat), *tetä* (materina ili očeva sestra i stričeva ili ujakova žena), *nevêsta* (sinovljeva ili bratova žena), *zêt* (kćerin ili sestrin muž), *jetřva* (žena muževa brata), *diver* (mužev brat), *zäva* (muževa sestra), *kuñädo* (muž ženine sestre i ženin brat), *svekřva* ili *sekrřva* (muževa mati), *svëkar* ili *sëkar* (mužev otac), *punica* (ženina mati), *täst* (ženin otac), *nük* (sinov ili kćerin sin), *nüka* (sinova ili kćerina kći), *pranük* (unukov ili unučin sin), *pranüka* (unukova ili unučina kći); dalja se generacija zove: *šukunnük* i *šukunnüka*, *dïd* (očev ili materin otac), *näna* ili *nöna* (očeva ili materina mati), *prädïd* (djedov ili bakin otac), *pränana* (djedova ili bakina mati); dalja se generacija zove *šükundïd*, *šükunnana*. O drugoj, daljoj rodbini govori se *röjak*, *rödica*. Tako se zovu i djeca braće i sestara. U obraćanju ima jedina razlika što djeca nazivlju roditelje: *mäjo* (SP *mäma*) i *papä*.

Prema dobi govore se ovi nazivi: *ditêšce*, *ditë*, *mladić* (SP *mladić*), *divöjčica*, *divöjka*, *ženä*, *čovik* (SP *čovik*), *stärac* (*stäri*, *stära* – kao supstantivizirani pridjevi). Neudana starija žena zove se *stära divöjka*, a neoženjen čovjek *stäri mladić* (SP *mladić*). Kad ženi umre muž, postaje *udovica*, a kad mužu umre žena, postaje *udoväc*. Očeva je druga žena njegovoj djeci od prve žene *mäceha*, a materin je drugi muž njezinoj djeci *öchuh*. Mačehi su djeca od prve muževe žene: *pästorak* i *pästorka*, a isto tako i očuhu ženina djeca od prvoga muža. Djevojčin je sin *mülac* // *mü-läc*, a kći *muľica*.

Starješina je u kući *gospodär*, a njegova je žena *gospodarica*. Treće su osobe u kući: *slüşkiña* ili (eufemistički) *mašëra*, odnosno *slügä*, (eufemistički) *junäk*. Za sve te nazive postoje i deminutivne i augmentativne forme.

Augmentativne su forme s pejorativnim obilježjima. Njima se izriču različite mocije osnovnoga smisla.

8. Stilski obojene sintagme

Među stilske osobine dugootočkih govora valja uvrstiti nekoliko sintagma koje se upotrebljavaju kao petrefaktni semantemi, jer se imenice u njima drukčije ne upotrebljavaju. Time se potvrđuje poznato pravilo da imenica u prijedložnoj vezi često ima samo figurativno značenje. Takve su sintagme: *pöci po räspu* (pokvariti se, propasti, nestati; najčešće o kokošima kad im se ne zna mjesto gdje nose jaja: *moräcëmo vü koköš zatvoriti*, *pöšla je po räspu*), (*o*), u *pö dëre* (do polovice poderano, izno-

šeno; najčešće o odjevnim predmetima: *vāj veštīd ti je vēc u pō dēre, čā kupūješ rōbu o pō dēre*), u *pō tražēta* (u polovici kanala, morskoga prolaza, na polovici puta odakle – dokle: *vēza je u pō tražēta; imaju naši lipi idreñak, nō su bōme vēc u pō tražēta*).

9. Elipse kao stilska osobina

Već se dosada konstatiralo (govoreći npr. o kvantiteti akcenata i vokala, o redukciji vokala, o gubitku akcenata pojedinih akcenatskih jedinica itd.) da se dugootočki govori ističu brzim, isjeckanim govorom. Ta se osobina dugootočkih govora potvrđuje i dopunjava ispuštanjem (elipsa) pojedinih riječi, pa i dijelova govorne jedinice, dakle svega onoga što nije nužno za razumijevanje. Osobito se rado ispuštaju enklitični oblici pomoćnih glagola i zamjenica, zatim prijedlozi i druge vezivne riječi. Njih u govornoj jedinici zamjenjuju negovorna izražajna sredstva, što se razabira iz dane situacije: *mīlē pōša vēlu glāvu* (= Mile (je) pošā (u) Velu glavu); *donesī, šofija, ideñe* (Donesi (nam), Šofija, idenje); *pīsā, da ne dāju promēš* (= Pisao (je), da (mu) ne daju promeš). Još je zanimljivija stilska osobina da se u sažetu priopćavanju kaže samo rezultativna misao, a objasnidbena se ispusti, ali se, dakako, i ona razumije iz konteksta: *da će dōći ālma; vrnī se je otāc, da dōjdeš ōdma dōma; da nī mōga kŭpīti, dā mu je fālilo šōldov; da tō ne povidēš nīkomu*.

10. Sinkronija i dijakronija kao stilska osobina

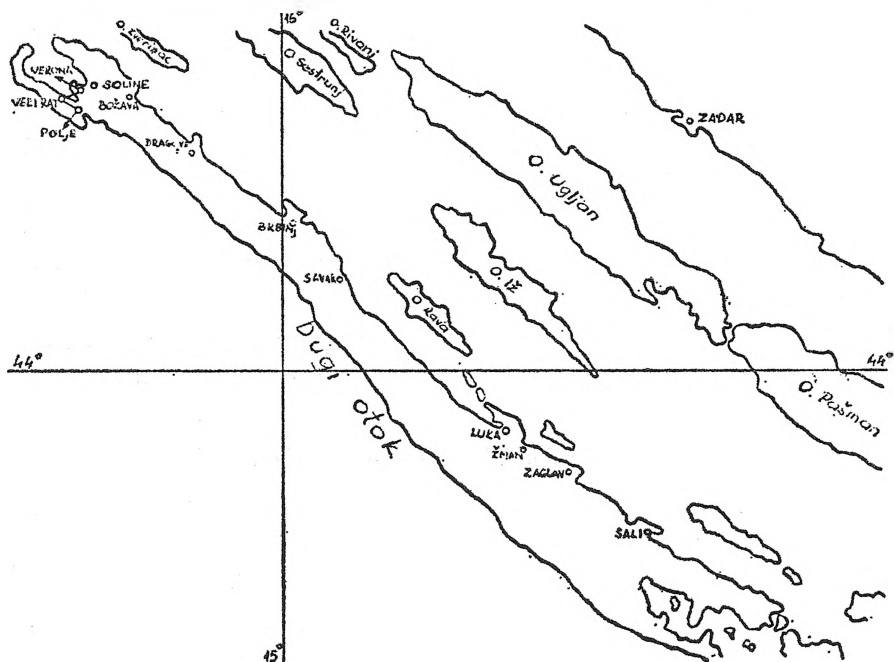
Živa se slika stvarnosti svaki čas mijenja pred našim očima poput kadrova na filmskoj vrpci. No dok se filmska vrpca odmata jednakomjerno i po unaprijed utvrđenu (snimljenu ili montiranu) redu, u životu se svaki čas događaju najraznovrsniji obrati i skokovi. A ljudska svijest ne samo da ih registrira nego ih nastoji i predvidjeti i unaprijed fiksirati. »Istrčava« se ispred stvarnosti i donosi sudove o njoj. To, dakako, ima odraza i u jeziku kao sredstvu za priopćavanje stvarnosti kao i onoga što se tek predviđa kao stvarnost. Od kombinatorike u misaonom svijetu dolazi do kombinatorike jezičnim sredstvima.

Ide npr. čovjek i odjednom, neočekivano, naiđe na jarak. Svijest »istrčava« ispred stvarnosti i čovjek već sebe vidi u jarku, iako možda još ne pada ili možda uopće neće pasti u jarak. No slijedeći »istrčalu« svijest čovjek će i jezikom izraziti tu predviđenu stvarnost, kao da je u toku ili čak kao da je već gotova. Ne nastaje povik: *pāšcu* (past ću), nego *pādam* ili pak *pā san*. Stvarnost govora (subjekat) zamjenjuje stvarnost stvari (objekat). Takav način izražavanja može u pojedinim govorima poprimiti veoma široku primjenu, može postati karakteristična govorna osobina, da se ne kaže stilska manira. Tako je to i u dugootočkim govorima. Primjera za to ima na svakom koraku: *ā:jme, dŕžite me.; uduši san se* (u moru); *dāj tōj ovčīni īsti, vidiš da je krepāla ō glada; dī je vodā, ūmra san o žā-*

je; [díco mòja] kad ovò pojděmo, unda smo [ba:š] svi pokòjni; dà si se vrni príja nõgo si pòša; čà činí so tìn obědun, zdàha san o tašćině.

U vezi je s time i imenica pokòjñak m. za živa čovjeka koji je tobože tako slab ili bolestan te se na nj gleda kao da je već umro: *jãdni mõj pokòjñáče, čà ćeš ti nositi ka ne mõreš ni sěbe.*

Svi ti primjeri pokazuju, a mogli bi se navesti još mnogi, da i sinkronija i dijakronija kombinirane služe i kao važno stilističko sredstvo i kao jedna od značajnih osobina dugootočkih govora.

Zaključak

Govor je funkcionalan. Njime se može izraziti svaka objektivna stvarnost i svaki misaoni sadržaj. Način realizacije toga sadržaja može biti različit, a može varirati i u samom jednom govoru. Drugim riječima, u svakom govoru postoje mogućnosti za izrazne inovacije. One osobito dolaze do izražaja kad konvencionalne dijalektske norme nisu više u stanju da adekvatno izraze nov jezični sadržaj. Zadatak je stilistike u dijalektologiji da ispituje sve takve »posebne slučajeve«, sve stilističke uporabe iz raznih sredstava, da ih objašnjava i da im određuje stilističku vrijednost. Budući da je i postupak i rezultat toga rada lingvistički, to je proučavanje kojega jezika ili dijalekta bez stilističkoga proučavanja u lingvističkom smislu nepotpuno.